

PANNONIA

SZERKESZTI

KOLTAY-KASTNER JENŐ

ÉS

PRINZ GYULA

TARTALOM

- Nagy Lajos:* Keresztény-római ládaveretek Szentendréről.
Koltay-Kastner Jenő: Az itáliai műveltség Magyarországon.
Kardos Tibor: A magyar humanizmus kezdetei.
A Római Magyar Intézetben dolgozó művészek I.
Brelich Angelo: Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere.
Mayer Erzsébet: Diomede Carafa.
Timár Kálmán: Dunántúli magyar kódexek sorsa.
Alföldi András: Bibliographia Pannonica. II.

PÉCS—ROMA

1936. 1—5. szám

január—március

Szerkesztő Bizottság:

Alföldi András
Bozóky Géza
Deák János
Gerevich Tibor
Halasy-Nagy József

Koltay-Kastner Jenő
Kerényi Károly
Klemm Antal
Pröhle Károly
Tolnai Vilmos

Entz Géza — Mansfeld Géza — Prinz Gyula — Rhorer László

Gépirásos kézirat és minden küldemény a szerkesztő címére: Dr. Prinz Gyula (Pécs, Rákóczi-út 80), vagy Koltay-Kastner Jenő (Róma, Via Giulia 1) küldendő.

Az első évfolyam ízléses egész vászon bekötési táblája 2.50 P. beküldése ellenében a kiadóhivatalnál kapható. (Pécs, Rákóczi-út 80). Az első évfolyam bekötött példánya már csak igen korlátolt mennyiségben ugyanott magánszemélyeknek 14, intézményeknek 24 P-ért áll rendelkezésre.

Igazgató Tanács:

Dr. Nendtvich Andor

Pécs szab. kir. város
polgármestere

Visnya Ernő

kinestári főtanácsos,
felsőházi tag

tíz számban, július és augusztus
tik meg. Előfizetési díja évi 10 P.,
knak, könyvtáraknak évi 20 P.
atal: Pécs, Rákóczi-út 80. Csekk-
ztár 25.517 sz. Pannonia folyóirat,

ai: Nagy Lajos, egyetemi magán-
um igazgatója. — Kardos Tibor,
ár, a pécsi egyetemen tartott ma-
közöljük. — Brelich Angelo ola-
ekezése eredményeinek összefog-
vott római ösztöndíjas, a pécsi
tanársegédje. — Timár Kálmán,
épző-intézet tanára. — Alföldi
men a régészet ny. r. tanára.
got fenntartunk.

adaveretek

nnónia / Szerkesztő-
Jenő és Prinz Gyula

6. - 161.p. : ill. ;
100.- Ft.

endre
endre) "03"

3. r. sz. Könyvtár
Könyvtárellátó - Rákóczi NY.
MSZ 3396-54

156.277

439
N 24

HELYTÖRTÉNET
' 156277

2003 JUN. 07

PANNONIA

1986 JUN 1 6

SZERKESZTI

KOLTAY-KASTNER JENŐ

ÉS

PRINZ GYULA

2019 JUL 05

1995-09-20

TARTALOM

Nagy Lajos: Keresztény-római ládaveretek Szentendréről.

Koltay-Kastner Jenő: Az itáliai műveltség Magyarországon.

Kardos Tibor: A magyar humanizmus kezdetei.

A Római Magyar Intézetben dolgozó művészek I.

Brelich Angelo: Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere.

Mayer Erzsébet: Diomede Carafa.

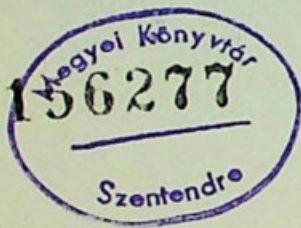
Timár Kálmán: Dunántúli magyar kódexek sorsa.

Alföldi András: Bibliographia Pannonica. II.

PÉCS—ROMA

1936. 1—3. szám

január—március

KERESZTÉNY-RÓMAI LÁDAVERETEK SZENTENDRÉRŐL.

A BUDAPESTI PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM keresztény régészeti és művészettörténeti szemináriumának gyűjteménye őriz több bronzveretet, melyek korábban a szentendrei Péchy-gyűjteményhez tartoztak. Az eredetileg faszekrénykének díszítésére szolgáló bronzlemezek hiányosan és nem jó állapotban maradtak reánk. A faládika előoldalát még több lemeznek kellett borítania, mint amennyi az 1. képünkön látható, amelyen a lemezek összeállítása önkényes s nem bizonyos, hogy megfelel az eredeti állapotnak.

Ezek a bronzlemezek már évekkel ezelőtt egy késő-római téglasírból kerültek elő Szentendrének azon a helyén, a *Római temető-utcában*, ahová a római telep és tábor, *Ulcisia castra*, későbbi nevén *castra Constantia* IV. századi temetőjének egy része esik. A ládaverettel együtt még három bronz karperec került ki a sírből, az egyiken arany lemezekből összerakott díszítések voltak. Ezen a helyen mi is újabban több késő-kori sír maradványait találtuk meg. Ezek a sírok összefüggésben vannak azzal a nagy temetővel, melynek egy részét 1928. év december havában és 1929. év elején ásattam fel. Az általam feltárt sírok legtöbbszörre földbeásott s kőlapokból összeállított sírok voltak s a sírok oldalaiul korábbi, I—III. századból származó sírköveket használtak fel, hasonlóképp a császári (Komárom m.) sírokhoz, melyekben szintén voltak bronzlemezrel díszített ládikák.¹

A 2. számú képünkön az eredeti nagyságban visszaadott lemezen fent két vonal közt indadíszítés látható, alatta kerek medaillonban (átm. 5.2 cm) a *meztelen Dániel oránsállásban két oroszlán között áll*. Dániel csípőjét vékony szalag fogja át, mely jobb oldalon lebegve eláll. Magán a felvételen ez nem is látszik, e vékony kis szalag meztelenségét nem takarja el. Dániel lába

¹ Mahler *Arch. Ért.* XXII (1902) 24. sk. old. — A szentendrei sírkövekről már megemlékeztem a *Pannonia* 1935. 4—6. számában.

alatt a lezárás nem egyenes vonal, hanem kerek sziklával van jelezve. A lemez bal oldalán hat apró lyuk látható, melyek azt mutatják, hogy e lemez felé egy függőleges másik lemezt szegelek fel, valószínűleg a felső részen látható indadíszítésű határoló keskeny sávot.

Ez alatt egy rosszabb fenntartású és hiányos lemezen medaillonban a balra néző gyermek Jézus térden alul érő tunikában látható. Felső köpenyének egyik vége bal vállán lóg le, míg a másik végét bal kezében fogja. Jobb kezében vessző, melyet egy hosszú hajjal ábrázolt női arcú múmia felé tart. Ebben a jelenetben *Jairus leányának, vagy a naimi özvegy fiának feltámadását látjuk inkább, mint Lázárét*. A lemez alján hat lyuk látható, valamint a lemez bal oldalán a múmia is két helyen át van lyukasztva. Így e részekre is egy másik lemezt szegezhettek reá. A körön kívül bal oldalon apró nyom elárulja, hogy oda még valami trébelve volt s a lemezt később vágták ily keskenyre. Ez a körön kívül lévő nyom egy apotropaionszerű tárgy nyoma lehet, milyenek a pannoniai keresztény ládavereteken szerepelnek. Egy balra haladó delfin-fej részletét vélem benne felismerni, amilyen pl. az egyik császári sír lemezén is látható (l. 7. kép). Ez az alsó rész, a feltámasztási jelenet a Dániel-jelenettel közös lemezt nem alkothat. Ez világos is, ha összevetjük a következő lemezzel, mely épen maradt meg.

Ezt a lemezt (3. kép) fent és lent két-két kiemelkedő vonal közt haladó indadíszítés határolja s a magassága 9.2 cm. Ilyen magasak lehettek ládánkon a keresztény jelenettel trébelt lemezek, ami világosan bizonyítja, hogy az előbbi két medaillon nem tartozik össze s a Dániel-jelenet alatt más valami ábrázolásnak kellett szerepelnie. Ezen a teljes magasságát megőrző lemezen felül kerek medaillonban a balra néző gyermek Jézus ujjas tunikában áll. Felső köpenyének egyik vége bal vállán lóg le, a másik végét bal kezével fogja, de irattekercset is kellett ebben a kezében tartania, melynek mind a két vége jól kivehető. Jobbját kiterjeszti egy a levegőben ábrázolt kosár felé, melyben öt kör alakú kenyér vehető ki. Két oldalán egy-egy kosár, tele hasonló kenyérral, a jobboldali kosár nagyobb. Ez a jelenet a *kenyér megsokasításának* az ábrázolása. A medaillon keretén kívül jobb oldalon fent apró nyom mutatja, hogy itt még valami volt, hasonlóképp a feltámasztási jelenet delfin töredékéhez.

Az alsó medaillonban, melynek átmérője 28 mm, egy jobbra néző, álló *Hercules* látható. Szakállas típus, jobbában buzogányt,

baljában hosszúkás ovális pajzsot tart maga elé. A medaillon körben haladó felírata nem teljes a lemez csonkasága miatt:

INVICTO CONSTANTINO — FELIC!..... ANTI

A kb. 7 betűnek megfelelő hiány kiegészítése (TRIVMPH)ANTI-ra lehetséges, de nem bizonyos. A medaillonon kívül, bal felső oldalon látszik a verőtő szélének nyoma is, mely rávilágít a technikai eljárásra. Mindegyik jelenet számára külön tő állt rendelkezésre és azokat tetszés szerint állították össze.

A 4. képünk nagy medaillonjának átmérője 62 mm. Magas hátú trónuson egy balra néző fiatal, szakálltalan alak ül, kinek tartása Jupiterével egyezik meg. Felső teste meztelen, jobbjaiban a földgömbön álló szárnyas Victoriát tartja, aki két kezével koszorút nyújt feléje, baljával kormánypálcájának felső végét fogja. Lábainál bal oldalon sas, csőrében koszorú, jobb oldalán keresztbe tett két ovális alakú pajzs, köztük egy lándzsa emelkedik a magasba. A medaillonban alul a vízszintes lezárás alatt villámcsóva látható.

A medaillon bal oldalán alul egy kis kerek medaillonban jobbra néző portrait, melynek vonásai Constantinus 320 körül vert pénzeivel egyeznek meg.

Az 5. képünk medaillonja, mely nagyságban megegyezik az előzővel, nem teljes. Bal felső oldalán egy hajó látható. Ennek a hajónak a jobb oldalán felemelkedő orra van, oldalán négy evező. Benne két jobbra néző, álló alak, fejükön katonasisakkal. Az első alak kezét üdvözlésre emeli. Mögöttük lándzsák láthatók. A két alak közt egy ülő alaknak, az evezősnek a feje vehető ki. Ezzel a hajóval szemben egy másik hajónak csak az elülső része maradt meg. A két hajó szembe fordult egymással. A második sorban a baloldali hajó balra halad. Oldalán öt evező, hátul kormánylapát. Benne négy alak áll sisakosan, kezükben hosszú lándzsát tartanak, három evezős alaknak pedig a feje látszik. Ennek a sornak a második hajója követi az elsőt. Mivel a lemez csonka, csak négy evező látszik, a hajóban két sisakos alak, az első lándzsája s egy ülő evezős feje maradt meg. A harmadik sorban három jobbra menő kis hajó látszik két-két alakkal. A hajók közt az üres helyeket hullámos vonalak töltik ki, melyek a tenger felületét jelképezik. Így itt hadihajók díszes felvonulását látjuk, melyek S alakban vonulnak az első sor jobb oldalának csonkán maradt hajója felé. A medaillon felső részén gyenge nyom árulja el, hogy ott még volt valami ábrázolás.

Az 1. képünkön a két nagy medaillon közt egy vékony lemez látható, mely függőleges vonalakkal részekre (téglalap-alakú mezőkre) van osztva. A jobb oldali kis mezőben egy ornemens, a bal oldali kettőben állatalakok, szarvas, kutya (?) vehetők ki. Ennek a lemeznek a hátoldalát a 6. képünkön adjuk, mely mutatja, hogy a lemezek negatív hátoldala sok esetben jobban maradt meg, mint a domború, díszes előoldal. A hátoldalak, különösen a hajójelenetnél, nagyban segítségül voltak az előlapok ábrázolásainak pontos értelmezésénél.

Az 1. képünkön két oldalt dudoros körkiemelkedések láthatók, közéjük a szegek számára szolgáló lyukakkal. Baloldaliakat indadíszítés szegélyezi.

Hazánk területén előkerült ládaveretek közt darabunkat külön hely illeti meg. Jelentősége a keresztény ábrázolásoknak a pogány mitologia, a hadi jelenetek és a császárkultusz emlékeinek találkozása által figyelemre méltó.

A keskeny lemezek (2., 3. képek) keresztény jelenetei magukon viselik a keresztény szepulkrális gondolatkörhöz való ragaszkodást. A jelenetek a katakombafestészet, az itáliai és délgalliai keresztény szarkofágok hasonló jeleneteihez állanak legközelebb. Ezekhez a keresztény jelenetekhez a mintaképeket Róma-város keresztény művészete vagy egy tőle függő és Pannóniához legközelebb eső központ szolgáltathatta.

Dániel meztelenül van ábrázolva, csak csípőjén van átkötve egy vékony szalaggal. Így a mi ábrázolásunk is a kivételek közé tartozik. Az ismeretes ládaveretek közül a császári teljesen meztelenül ábrázolja² (7. kép), az intercisai darabok közül a mainzi Central-Museum³ (8. kép) és a budapesti Nemzeti Múzeum példányainál⁴ a jelenetet két oldalt egy-egy fa szegélyezi. A vermandi vereten is meztelen⁵ (10. kép), míg a bonni Provinzialmuseum ládaveretén a Dániel-jelenet mellett Habakuk is szere-

² Hampel, *Arch. Ért.* XXII. (1902) 39. old. 11. kép; Supka, *Frühchristliche Kästchenbeschläge aus Ungarn.* Röm. Quartalschrift 27 (1915) S. 162. ff. Fig. I.

³ Vollbach, *Metallarbeiten des christlichen Kultes in der Spätantike und im frühen Mittelalter.* (Kataloge des Röm.-Germ.-Central-Museums) 1921. Taf. II—III.; Vollbach, *Kultgeräte der christlichen Kirche im frühen Mittelalter.* (Kulturgeschichtliche Wegweiser durch das Röm.-Germ. Central-Museum No 9). Fig. 15.

⁴ Supka, *id. m.* Fig. IV.

⁵ Danicourt, *Rev. arch.* 1886. p. 91 fig. 19.

pel⁶ (11. kép). A mi Dánielünknel ez a vékony szalag a meztelenséget nem takarja el, mint a perizomával ellátott ábrázolásoknál, pl. az algériai Dániel-fésűn. Ez a tiszta nyugati ábrázolási mód, vele szemben a keleti és egyiptomi Dánielt rövid ruhában, rendszeren övnél átkötött tunikában jelenteti meg,⁷ pl. a noarahi zsinagóga mozaikján,⁸ a podgoritzai csészén,⁹ több galliai és Rajnavidéki üvegedényen¹⁰ és fésűkön (pl. achmimi-fésűn).¹¹ A római katakombák falfestményein is csak a legrégebbi három ábrázolás ruhás, míg a többiek, a perizomásokat is beleértve, meztelenül adják vissza. A két oroszán ábrázolása a lemezünkön is Rómára utal. Szimmetrikusan kétoldalt ülve néznek Dániel felé. Csak a IV. század második felében találkozunk olyan Dániel-ábrázolásokkal a Coemeterium maiusban,¹² hol az oroszánok elfordulva ülnek és csak fejüket fordítják vissza Dániel felé. Ez az utóbbi ábrázolás, valamint az oroszánok nagyobb száma mellett Dániel vagy perizomával vagy teljesen felöltözve van ábrázolva s a keleti típusnak felel meg, mely a spanyol miniatűrökön is fellelhető.¹³

A Dániel alatt lévő jelenetet meghatározni nehéz. Ha a lemezen nem láttam volna a halott fejét, akkor Mózesre is gondolhatnánk, amint pálcájával megüti a sziklát. Mózes ilyenkor a ládavereteken sajátos módon van ábrázolva s első tekintetre felismer-

⁶ Achelis, *Denkmäler altchristlicher Kunst in den Rheinlanden*. Bonn. Jahrbücher 126 (1921) Taf. XI, 2; Volbach, *id. m.* Taf. IV, 9; Neuss, *Die Anfänge des Christentums im Rheinlande* (Rheinische Neujahrsblätter II) 1923. Abb. 28.; Lehner, *Führer durch das Provinzialmuseum in Bonn*² 1924. Taf. XXVIII.

⁷ Dániel keleti és nyugati ábrázolási módjaira v. ö. Strzygowski, *Oriens Christianus* 1911 S. 83, vele szemben G. Stuhlfauth, *Byz.-neu-gr. Jahrb.* II. (1921) S. 415 ff. — Neuss, *Ikonographische Studien*. Zeitschrift für christliche Kunst XXVIII (1915) S. 109—111; XXIX (1916) S. 18. Anm. 3. S. 74; Neuss, *Die Anfänge des Christentums...* S. 42—43.

⁸ *Rev. bibl.* 1919. p. 532 s. 1921, 442, 572; *Zeitschrift f. N. T. Wiss.* 1921. S. 252.

⁹ Kaufmann, *Handbuch*³ (1922) Abb. 304; Wulff, *Altchr. und byz. Kunst*. I. Abb. 55.

¹⁰ Neuss, *Die Anfänge...* Abb. 3, 4, 6, 8, 19. Az aranybetétes poharak ruhás Dániel ábrázolásaira l. Vopel, *Die altchristliche Goldgläser* S. 66—67.

¹¹ Strzygowski, *Koptische Kunst*. Taf. XVII.

¹² Wilpert, *Malereien*. Taf. 166, 169.

¹³ Neuss, *Zeitschr. f. christl. Kunst* XXVIII (1915) S. 111; Neuss, *Die Anfänge des Christentums...* S. 43.

hető: a víz, mely előtör a sziklából, csavart vonalban van visszaadva és körülkeretezve (lásd 8. és 9. ábrákat). Lázár az ismert bronz ládavereteken hasonlóképp a katakombafalfestményekhez és a szarkofágok jeleneteihez mindig aediculában van ábrázolva, így látni ezt az egyik intercisai¹⁴ (9. ábra) és az összes nyugati ládavereteken. Mivel ez a jelenet így Pannoniában is szerepel, feltehetjük, hogy a jelen alkalommal a Lázárétól eltérő másik feltámasztási jelenet ábrázolásával találkozunk, mely így a Jairus leányának és a naimi özvegy fiának ismeretes feltámasztási jele-
neteitől eltérne, s leegyszerűsített ábrázolás lett.

Ilyen egyszerűsített jelenetek láthatók a Rath-gyűjtemény egyik üvegpoharán¹⁵ kétszer egymás után, melyek közül az egyikben Neuss Lázár feltámasztását, a másikban egy másik feltámasztást, talán Jairus leányáét látja.¹⁶ Becker szerint azonban az is lehetséges, hogy mind a két feltámasztási jelenet Lázárra vonatkozik.¹⁷ A Sammlung-Niessen kis bronzveretén Lázár meztelenül van ábrázolva hosszú hajjal.¹⁸ Így szerepel a trieri Paulinus-szarkofág¹⁹ és az egyik vermandi vereten,²⁰ de állandóan aediculában. Ezek szerint a mi veretünk női kinézésű múmiáját Lázárra is magyarázhatjuk, de az aedícula hiánya ennek ellent is mondhatna.

A másik keskeny lemezen (5. kép) a kenyerek megsokszorozásának jelenete csak a pannoniai ládavereteken fordul elő és miként az előző két jelenet, ez is Róma-városi mintaképektől függ. Erre utal a gyermek Jézus ábrázolása.²¹ Annál meglepőbb azonban, hogy ezek közt a keresztény jelenetek közt ott találjuk Hercules ábrázolását is körirattal, mely Nagy Constantinusra vonatkozik.

Commodus korában látjuk első ízben Hercules tiszteletének

¹⁴ Supka, *id. m.* Fig. II.

¹⁵ Kisa, *Gläser der Samml. vom Rath.* S. 51. Abb. 24; Kisa, *Das Glas im Altertume.* Abb. 259.

¹⁶ Neuss, *Die Anfänge des Christentums...* S. 51. Abb. 24.

¹⁷ Becker, *Byz.-neugr. Jahrb.* III. (1922) S. 201.

¹⁸ *Sammlung Niessen* I. S. 187. No 3664 Abb. auf S. 254.; Neuss, *id. m.* Abb. 32.

¹⁹ Volbach, *Metallarbeiten...* S. 81—82 Taf. IV; Neuss, *id. m.* Abb. 30.

²⁰ Neuss, *id. m.* Abb. 29. Egy másik vermandi vereten is aediculában szerepel (lásd 10. ábránkat). Danicourt, *Rev. arch.* 1886. p. 91, fig. 19.

²¹ Sauer, *Das Aufkommen des bärtigen Christustypus in der frühchristlichen Kunst.* Strena Buliciana. S. 304 ff; Schultze, *Christus in der frühchristlichen Kunst.* Strena Buliciana. S. 332 ff.

nagymérvű kifejlődését.²² A Commodus-Hercules kultusz brittaniai nagyarányú elterjedéséhez²³ hasonló volt a pannoniai is. A pannoniai mitologikus domborművek nagyon sok Hercules-jelenete ezzel van kapcsolatban.²⁴ Sok szobormű és fogadalmi felirat is megőrizte emlékét. Hercules császári kultuszának közbeeső, változó intenzitású megnyilvánulása mellett a tetrarchia kora hozott be ismét egy fellendülő tiszteletet. Az éremképek nagyszámú Hercules ábrázolásai hű kifejezői ennek az irányzatnak s ezzel a korról hozta kapcsolatba Vopel is az aranylemez-betétes poharakon jelentkező több Hercules ábrázolást.²⁵

Lemezünk Herculese elűt az ismert ábrázolásoktól.²⁶ Az érmek gazdag sorozatában sem találjuk párját.²⁷ Felfogásban azon érmek Mars ábrázolásaihoz kapcsolódik, melyeken a jobbra lépő hadisten pajzzsal szerepel és fegyverrel van felszerelve s ilyenkor, mint az érmek feliratai mutatják (pl. VIRTUTI EXERCITUS stb.) a hadi bátorság, a hadsereg bátor szellemének szimbóluma. Az éremképeken a Hercules neve mellett szereplő jelzők a császár személyéhez kapcsolt *virtus perpetua* kifejezői általában.

Hercules hőstetteinek ábrázolásai szerepelnek Nagy Constantinus korai érmein is,²⁸ de a korábbi érmek ismert típusaival.

Egy arany fibulán a turini múzeumban, *Constantine Caes. vivas! Herculi Caes., v[is]ncas!* felirat olvasható.²⁹ Itt a *Herculius*

²² V. ö. Cesano, Ruggiero, *Diz. epigr.* III. 722 seq. Korábbi időszakra Roscher, *Lex.* 2982 f.

²³ Rostovtzeff, *Commodus — Hercules in Britain.* Journ. of. Rom. Stud. XIII (1923) S. 91 ff.

²⁴ Oroszlán, *Mitologiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken.* 1918 (Diss). 26 sk. old. a korábbi emlékek irodalmával; Oroszlán, *Arch. Ért.* XXXVIII (1918—1919) 38 sk. old.; Hekler, *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* II (1927) 82. old.; Nagy L., *Arch. Ért.* XLII (1928) 92. old.

²⁵ Vopel, *Die altchristliche Goldgläser.* S. 28—31.

²⁶ V. ö. Schweitzer, *Herakles;* Mattheis, *Ath. Mitt.* XXXIX (1914) S. 104 ff; Lippold, *Jb. d. I.* XXXVII (1922) S. 1 ff. további irodalommal; Bayet, *Mél d'arch. et d'hist.* 46 (1929) p. 1 seq.

²⁷ Hercules pajzzsal tudomásom szerint csak a Cynossal való küzdelemkor van felszerelve a görög vázaképeken. V. ö. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire* II. 105, 106 not. 6.; Roscher, *Ausführl. Lex.* I. S. 2185. — Egy orange-i applikált díszű edényen, mely Hercules halálát ábrázolja, szerepel a hős mellett egy pajzs. Déchelette, *Les vases céramiques ornées de la Gaule romaine.* II. 267. No 60.

²⁸ Cohen,² 272—279.; R. Bräuer, *Zeitschr. für Numismatik* 28 (1910) S. 35 ff. Taf. II—V.

²⁹ Dessau, 681.

Caesar maga Constantinus, aki a *Herculius* dinasztiával való kapcsolatát meg is tartotta mostohaapjának, Maximianusnak haláláig. A vele való szakítást, a misztikus-dinasztikus kötelék felbomlását, mely őt a *Herculius* dinasztia megalapítójához fűzte, azzal is kimutatta, hogy származását ezentúl Claudius Gothicus-tól vezette le és *Hercules* helyére a győzhetetlen *Sol*-t ültette.³⁰ De a mi később-kori ládaveretünkön *Hercules* ábrázolása a felírás alapján mégis csak a császárra vonatkozik. Az ismert panonniai ókeresztény ládavereteken, azokon a lemezszelvényeken melyeken keresztény ábrázolások vannak, pogány mitologikus jelenet sohasem fordul elő. Így látni ezt a mi két függőleges irányú lemezünkhöz hasonló császári darabokon (7. kép), valamint az intercisai lemezeken is (9. kép). A szentendrei láda *Hercules*-ábrázolása különben is abban a korban készült már, mikor *Hercules* hivatalos tisztelete megszűnőben volt, de még nem tűnt el egészen. Az *ara a Sancta Maria in Cosmedin*-nél talált feliratok utolsója Kr. u. 521-ből való (*C I L VI*, 315), s Constantinus az utolsó császár, aki érmein még *Herculest* szerepelteti.³¹ A pogány gondolatvilágban a *Hercules* személyével jelzett *virtust* a provinciális mesterember még mindig *Hercules* új típusú ábrázolásával gondolta legmeggyőzőbben kifejezni, keresztény jelenetek között is s ezáltal a császár keresztény-bajnoki mivoltát kidomborítani. *Keresztény gondolat, pogány kifejezési eszköz!* A keresztény-pogány szinkretizmusnak egy oly nem hivatalos megnyilvánulása ez, mint amilyen egy sirmiumi veretű arany hátlapján is fellelhető, hol *SOLI INVICTO COMITI* felírás alatt a császár Krisztus-zászlóval áll és *Sol invictus* kezével protegálja.³²

A *Hercules*-medaillon feliratát nézve, a 4. sz.-ú képünk Jupiter tartású fiatal, szakálltalan alakjában is a győzelmes császárt kell elképzelnünk. Ez a Jupiter-alak közismert, megegyezik a Phidias olympiai Zeus-szobrának típusával. Ez a típus a római érmeiken a Kr. u. IV. század első évtizedeiben is tovább élt, de megváltozott arckifejezéssel. Medaillonunkon az alak jobb olda-

³⁰ J. Maurice, *La dynastie solaire des seconds Flaviens*. Rev. arch. 1911. p. 377 seq.; E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches* I (1928) S. 132.

³¹ V. ö. Cesano, *id. h.* p. 691. 320 után már aligha fordul elő *Hercules* vagy más pogány istenség a pénzekben. (Csak Isis, Serapis és Anubis szerepelnek a különleges, alkalmi, VOTA PUBLICA feliratú rézvereteken Gratianusig.) Alföldi András szíves közlése.

³² Hirsch, XXXIV *Auktionskatalog* 1914. Taf. XLV, 1564. Alföldi András szíves közlése.

lán a két keresztbe tett pajzs és dárda mint trophaeum szerepel. Ily ábrázolásban csak a győzedelmes császárral találkozhatunk, aki pl. egy bronz medaillonján is két földön ülő fogoly közt mint Jupiter jelenik meg hasonló tartásban EXVPERATOR OMNIVM GENTIVM felirattal.³³

Egy másik medaillonon Constantinus mint Jupiter fogadja fiát, a háborúból hazatérő Crispust, aki atyjának a földgömbön álló főnixmadarat nyújtja át, lábainál pedig egy párduc ül. A felirat GLORIA SAECULI VIRTUS CAESS.³⁴

Ezenkívül egy kis medaillonban magának Constantinusnak a portraitját is láthatjuk, mely Alföldi véleménye szerint a 320 körüli pénzek típusa után készült³⁵ (4. kép).

Lehetetlen ezek után észre nem vennünk, hogy ládaveretünkön a díszítések közt milyen uralkodó szerep jut Constantinus császár dicsőítésének. A pogány császár-kultuszt a keresztény korban sem lehetett egyszerűen megszüntetni. Constantinusnak a Pons Milvius-nál Maxentius felett aratott nagy győzelme nemcsak a római diadalíven szerepel, vagy a cherchel-i töredéken.³⁶ A keresztény szarkofágművészetben is a Constantinus-kori békeidőre esik a legtöbb olyan ábrázolás, mely a faraó pusztulását a Vörös tengerben és Mózes népének megmentését ábrázolja. Becker mutatta ki, hogy ezeknek az ábrázolásoknak legszebb példányai Rómában és Arlesben fordulnak elő nagy számban, van egy Panno-

³³ Gnechi, *I medaglioni romani*. Tav. 150, 1.

³⁴ Baumeister, *Denkmäler*. Abb. 456; Maurice, *Numismatique Constantiniene* I. table. IX. 7; Gnechi, *id. m.* tav. 150, 2.

³⁵ Constantinus portraitjaira v. ö. Witte, Dölger, *Konstantin der Grosse und seine Zeit*. S. 264. — Kis medaillonokban portraitok alkalmazása közkedvelt a bronzlemezeken. Előfordulnak már a *tensa capitolinán*, melyet Staehlinnal szemben a Kr. u. III. század első felébe helyezek (Staehlin, *Roem. Mitt.* 21 (1906) S. 352—386; Stuart Jones, *A Catalogue of the Ancient Sculptures preserved in the Municipal Collections of Rome. The Sculptures of the Palazzo dei Conservatori* 1926. p. 179—187. plate 68—75). Ilyen portraitok ismeretesek a III. századból a Museo delle Termeben (Staehlin, *Roem. Mitt.* 21 (1906) S. 85—86), a pannoniai bronzlemezeken is gyakoriak, sok van a zágrábi múzeumban is. Szerepelnek ládavereteken, pl. az intercisaiakon és az egyik vermandi-n, melyeket Eck (*Les deux cimetières Gallo-Romaines de Vermand et de Saint Quentin*. Paris 1891. pp. 105) Nagy Constantinusra és Faustára magyaráz, de Becker [*Byz.-neugr. Jahrb.* IV. (1923) S. 89] ezt nem tartja elfogadhatónak, (Neuss, *id. m.* Abb. 28). Lásd. 8. és 10. képeinket.

³⁶ *C I L VIII* 9356; Dessau, 686.

niához közel Spalatoban is s Constantinussal, az „Új Mózes“-sel függenek össze.³⁷

Pannoniában a Constantinus-féle nagy tiszteletnek az oka egyrészt a keresztény vallás érdekében kivívott győzelmei. De azonkívül mint győzelmes imperator Pannoniát megszabadította az oda betört barbároktól, a limest megerősítette³⁸ s uralkodása egy új virágzás, utolsó fellendülés korszaka.

Az 5. képünk jelenete más ismert ládavereten nem fordul elő. Az ismeretes antik falfestmények és mozaikképek sem adnak felvilágosítást.³⁹ Közelebbi támpontot csak az érmek nyújtanak, de ezek közt sem gondolhatunk az antik kikötőket mutató ábrázolásokra, mert ezeknél a kikötők építészeti része az érmek keretén mintegy köralakban szokott ábrázolva lenni.⁴⁰ A medaillonok közt azonban előfordul rokon ábrázolás. Első sorban Commodus 190-ben vert bronz medaillonjára utalunk⁴¹ (13. kép). Ezek hátlapja VOTIS FELICIBUS felirattal van ellátva s Vogt szerint a Sarapis védelme alatt érkező alexandriai és afrikai gabonaszállító flotta érkezését ábrázolja, mely Rómát a 189-ben ért éhínségtől mentette meg. Sarapis a nagy vitorlával ellátott hajó kormányánál ül modiuszal a fején. A parton a pharos mellett két alak áll, kik közül a jobboldali, a császár áldozatot mutat be s mellette fekszik a tenger istenének feláldozott bika.⁴² Ez az ábrázolás

³⁷ Becker, *Konstantin der Grosse, der „neue Moses“*. *Die Schlacht am Pons Milvius und die Katastrophe am Schilfmeer*. *Zeitschr. f. Kirchengesch.* XXXI. (1910) S. 161 ff; U. a., *Protest gegen den Kaiserkult und Verherrlichung des Sieges am Pons Milvius*, Dölger, *Konstantin der Grosse und seine Zeit*, S. 155 ff. — V. ö. J. Lassus, *Quelques représentations du „Passage de la Mer Rouge“ dans l'art chrétien d'orient et d'occident*. *Mélanges d'archéologie et d'histoire* XLVI (1929) p. 159. seq.

³⁸ Schmidt, *Gesch. der deutschen Stämme* I. S. 82; Alföldi, *Zeitschr. f. Num.* XXXVI. (1926) S. 161. ff; Stein, *id. m.* S. 197.

³⁹ V. ö. Reinach, *Répertoire des Peintures des Grecques et Romaines* pp. 273.

⁴⁰ V. ö. Lehmann-Hartleben, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres*. *Klio, Beiheft XVI* Taf. I; Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*. Taf. 96. 7—9.

⁴¹ Cohen,² 933—997; Froehner, *Les méd. de l'emp. rom.* p. 124—125; Gnecchi, II 89. 6—8; Vogt, *Die alexandrinischen Münzen* I S. 155. Taf. IV. 5; Bernhart, *id. m.* Taf. 28. 4.; *Trierer Zeitschrift* III (1928) S. 197. Fig. 26.

⁴² Vogt, *id. m.* S. 155. — Alföldi András volt szíves ezekre a medaillonokra figyelmeztetni, a londoni példány gipsz másolatát is rendelkezésemre bocsátotta, mely után a 13. képünk készült. Alföldi szóbelileg közölte, hogy nem fogadja el Vogt megállapítását, s ezen medaillonon nem lát történeti eseményt, mert akkor a VOTIS FELICIBUS felirat helyett az eseményre

hasonló felirattal és $\frac{I}{SIS}$ verdejelzéssel előfordul Diocletianus pannoniai sisciai veretű bronz medaillonján is, mely Commodus példányait utánozza⁴³ (14. kép).

A mi lemezünk töredékes medaillonjának kiegészítését hasonlókép kell elképzelni. Az első sor baloldali hajójában lévő első álló katona-alak üdvözli a csonka hajóban álló császárt. A medaillon felső részén pedig vagy a tengerpart városfallal, vagy egy pharos volt ábrázolva.⁴⁴

Nagy Constantinus korában ilyen tengeri esemény a vihartól tönkrement Licinius-flottával szemben álló Constantinus-flotta ábrázolása lehetett, melyet a császár fia, Crispus vezényelt. Ez az esemény, mely 324-ben Bizancot Constantinus kezére juttatta, a keresztények szemében a Gondviselés cselekedete volt, mely vihart küldött az ellenségre.⁴⁵ A Crispus-féle flotta ábrázolásához a ládaveret mestere a sisciai veretű Diocletianus medaillonnak hátlapját vehette mintaképül. — Ez a magyarázat legjobban is felelne meg ládavereteink más, Constantinussal kapcsolatos ábrázolásai mellett.⁴⁶

LÁDAVERETÜNK ISMERTETÉSÉNÉL többször említett *pannoniai jelző egy egész csoport megkülönböztetésére szolgál.*⁴⁷

Ezek között a ládaveretek között a pogány mitológiából vett ábrázolásokkal ékeseké a nagyobb szám. Valamennyit sírban ta-

utáltak volna a felirattal. Ebben ő vallásos jelenetet vél felismerni, mely Sarapis és Isis tiszteletével kapcsolatban egy katonai hadihajókat is magában foglaló díszes felvonulást ábrázol.

⁴³ Cohen² 529; Gnechi II. tav. 125, 10.

⁴⁴ Az éremképek ebből a korból nem adnak hasonló ábrázolást. V. ö. Cohen² VIII. Constantinople 13; Constantin II le Jeune 197.

⁴⁵ K. Ritter von Landmann, *Konstantin der Grosse als Feldherr*, Dölger, *Konstantin der Grosse u. seine Zeit*. S. 153.

⁴⁶ A Constantinus-dinasztia egyik tagjára vonatkozó jeleneteket ábrázol a jó Pásztor-ábrázolás mellett a berlini Völkerkunde Museum egyik kiadatlan intercisai verete is. Említést tesz róla Volbach, *id. m.* S. 24.

⁴⁷ A Magyarországon talált ládavereteknek máris gazdag irodalmuk van. Paulovics István jelenleg egy önálló műben készíti elő az összes magyarországi leletek ismertetését s ebben a sorozatban a még kiadatlan veretek (főleg pogányok!) legalább is olyan számmal lesznek képviselve, mint a kiadottak. Nem tartjuk azonban feleslegesnek, ha addig is, míg ez a mű megjelenik, legalább jegyzetben adjuk a már kiadott darabok főbb irodalmát:

Engelmann, *Roem. Mitt.* XXIII (1908) S. 349—367. Ugyanez magyar nyelven *Arch. Ért.* XXVIII. (1908) 238—250. Itt röviden ismerteti az 1908 előtt talált és a Magyar Nemzeti Múzeumba került ládaveretek irodalmát is.

lálták s koruk a Kr. u. IV. századba esik. Pontosán közli a ve-
lük talált érmek korát Engelmann s ezekből megállapítható,
hogy a IV. század közepétől kezdve jelentkeznek nagyobb szám-
mal. A legújabb kisárpási sírok leletei (érmek és más tárgyak stb.)
is megerősítik ezt.⁴⁸ A szentendrei ládaveret korára az a késő-
római temető is rámutat, melyben találták. De maguk a szent-
endrei veret díszítései szűkebb időpontot is adnak, ami a ké-
szítést, — nem pedig a sírba-helyezés korát illeti. Constantinus
császár kis portraitja s a feliratos Hercules ábrázolás mellett a
hajófelvonulás, melyet mi Crispus vezérletével hoztunk kapcso-
latba, a Kr. u. IV. század III. évtizedét jelöli meg. Valószínűleg
324 és 326 közt készült. Crispust apja Polában 326-ban meg-
ölette s nem látszik valószínűnek, hogy a császárral szemben
tanúsított loyaltást megsértsék egy Crispussal kapcsolatos ese-
mény későbbi megörökítésével.

Ládavereteket ismerünk keletről és nyugatról is. A keletiek
közt keresztény ábrázolás nincsen.⁴⁹ A pergamoni darabot nem
számíthatjuk ide.⁵⁰ Technikailag azonosak a pannoniaiakkal, de
művészeti szempontból egymással kapcsolatba nem hozhatók.
Más, — egy keleti gyár termékei. — Rómából csak egy jó Pász-
tort ábrázoló veretet ismerek.⁵¹

A nyugati ládaveretek keresztény jelenetes darabjai kevés

Kenner, *Die archäologischen Funde römischer Zeit in Wien* 1897.
Separatabdruck aus Band I der „Geschichte der Stadt Wien“. S. 74—75, Fig.
71—75.

Rhé, *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* I (1907) 189—191. old.

Supka, *Arch. Ért.* XXXIV (1914) 11—12. old.

Kuzsinszky, *A Balaton környékének archaeológiája* 1920. 178—179. old.
216. kép.

Volbach *id. m.* S. 22 f.

Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* II (1926)
Taf. X, 1.

Lovas, *Arch. Ért.* XLI (1927) 204—209. old., 105—107. képek.

Paulovics, *Arch. Ért.* XLI (1927) 202—204. old.

*A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai V. Tíz év szerzeményei 1919—
1928.* 110. old.

Krüger, *Trierer Zeitschr.* IV. (1929) S. 40—41. Fig. 2.

⁴⁸ Paulovics, *Arch. Ért.* XLI (1927) 197 sk. old.

⁴⁹ Strzygowski, *Koptische Kunst* S. 253. No 9037—9038; Engelmann, *id.*
m. S. 361; Wulff, *Beschreibung* III, 1 No 822.

⁵⁰ Conze, *Altertümer von Pergamon* I, 2 S. 324. Abb. 114; *Amtl. Ber.*
aus den königl. Kunstsammlungen 35 (1913) S. 43, Abb. 22.

⁵¹ Wulff, *Beschreibung...* II S. 181. No 824.

lelőhelyre szorítkoznak (Mainz,⁵² Köln,⁵³ Trier,⁵⁴ Vermand.⁵⁵) Ez utóbbiakat (a bonni-múzeum pogány és keresztény jelenetes darabjait) Engelmann hajlandó lett volna pannoniai eredetűeknek tekinteni, mivel a rajnavidékieket azonosoknak tartotta a pannoniaiakkal. De megjegyezte, hogy ezzel nem állítja azt, hogy azok itt is készültek Pannoniában. „Ellenkezőleg több jel arra vall, így a szoborábrázolások motivumai is, hogy ezek a ládácskák Keletről, valószínűleg Bizáncból származnak és onnan terjedtek el az akkor ismeretes egész világon.“ (Engelmann, *id. m.* 361. old.) Volbach a kölni daraboknak a vermandi darabokkal való szoros rokonságára mutat rá, valamint a galliai szarkofágok ikonografiaiilag egyező oráns típusaira s galliai eredetüket (Rheims?) hangoztatja.⁵⁶ Ficker⁵⁷ és Neuss ezeket kölni gyártmányoknak nézik, bár az utóbbi rámutat a Rajna-vidéki daraboknak a belga provinciával való kapcsolataira is.⁵⁸ Ficker a trieri Paulinus-szarkofág vereteit trieri gyártmányoknak tartja. Így ami e nyugati csoport keletkezési helyét illeti, nagy választék áll rendelkezésünkre. Az azonban kétségtelen, hogy a Magyarországon talált keresztény ládaveretekkel nincsenek kapcsolatban.

⁵² Braun, *Altchristliches Relief*. Bonn. Jb. 15 (1848) S. 141 ff. Taf. V—VI; Achelis, *Denkmäler altchristlicher Kunst in den Rheinlanden*. Bonn. Jahrb. 126 (1921) Taf. IX, 2; Volbach, *Metallarbeiten...* S. 24—25, Taf. IV; Lehner, *Führer durch das Provinzialmuseum in Bonn*² (1924) Taf. XXVIII; Neuss, *Die Anfänge...* S. 51, Fig. 28.

⁵³ *Sammlung Niessen* I. S. 187 No 3664. Abb. auf S. 254; *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*. Köln VI, 1—2, S. 295, 299, Abb. 159.; Volbach *id. m.* S. 25, Taf. IV.; Neuss, *id. m.* S. 51, Fig. 31—32. — Fr. Fremersdorf szíves közléséből értesültem, hogy az utóbbi időben még eddig kiadatlan 2 ládaveret töredék került elő. Az egyik az Istenanyát Petrus és Paulus közt ábrázolja, egy másikon pedig a tüzeskemencében szenvedő három ifjú ábrázolásai szerepelnek. V. ö. *Germania* XV (1951) S. 169 ff.

⁵⁴ Becker, *Zu den am Rhein, in Trier und in Vermand gefundenen altchristlichen Bronzereliefs*. Byz.-neugriech. Jahrb. IV (1925) S. 85; Volbach *id. m.* S. 81—82. Taf. IV. *Germania* XV (1951), S. 169—175, Abb. 6.

⁵⁵ Danicourt, *Rev. arch.* 1896. p. 91. fig. 19.; Eck, *Les deux cimetières Gallo-Romains de Vermand et de Saint Quentin*, 1891. pp. 205 table XIV; J. Pilloy, *Études sur d'anciens lieux de sépultures dans l'Aisne* 1895, T. 15, 1; Neuss, *id. m.* Abb. 29.

⁵⁶ Volbach, *id. m.* S. 22, 24—25.

⁵⁷ Ficker, *Altchristliche Denkmäler und Anfänge des Christentums im Rheingebiet*. 1914 S. 34.

⁵⁸ Neuss, *Zeitschrift für christ. Kunst* XXVIII (1915) S. 110; Neuss, *Die Anfänge...* S. 51 f.

A magyarországi ládaveretekről először Hampel jelentette ki,⁵⁹ hogy a *pannoniai ízlést érdekesen illusztrálják a Kr. u. IV. században*. Engelmann, mint fentebb láttuk, bizánci eredetűeknek tartotta ezeket. Supka a veretek közös gyárát nem ismeri el, egyeseket syriaiaknak tart, másokat Konstantinápolyra visz vissza.⁶⁰ Volbach feltételezi, hogy lelhelyük közelében készültek. Ugyanaz a gyár, mely a mainzi Central-Museumba került keresztény ládaveretet készített, szerinte pogány ábrázolású darabokat is gyártott, melyek Dunapentelén kerültek elő s a Magyar Nemzeti Múzeumon kívül ma a Central-Museumba (O. 4653) s a berlini Völkerkunde-Museumba kerültek.⁶¹

Szerintünk a magyarországi keresztény ládaveretek a pogány ábrázolású veretekkel együtt több helyi, pannoniai gyár készítményei.

Ha a keresztény jelenetes darabokat vizsgáljuk, akkor a szentendrei és császári darabok stilisztikailag szorosabban kapcsolódnak egymáshoz s valószínűleg egy mester alkotásai. A császári darabon szerepel a jó Pásztor, Dániel az oroslánok vermében, a hegyi beszéd és Izsák feláldozása (7. kép). Ezek is kerek medaillonban szerepelnek s feltűnő a két Dániel jeleneten az alak egyezése. Egy másik császári veret is,⁶² mely egészen pogány mitologikus ábrázolású és a keresztény jelenetes ládaveret sírja melletti sírból való, e gyárból került ki. Ezen szerepel többek közt Pallas Athene, melynek beállítása megegyezik a szentendrei veret nagy medaillonjában ábrázolt Jupiter tartású fiatal császáréval (v. ö. 4. képpel). Az istennő is ugyanolyan magas támlájú trónuson ül, bal kezével sceptruma felső végét fogja, kinyújtott jobbában pedig Nikét tartja. Engelmann már meg is jegyezte: „mivel öltönye testének felső részét is fedi, Athenára kell gondolnunk. Különben a fej és haj alkotottsága alapján inkább az állítólagos Konstantinápolyba került olympiai Zeus szobor utánzására gondolhatnánk.”⁶³ A dunapentelei (Intercisa) darabok egy másik helyi gyár, vagy legalább is egy másik mester termékei. Ezt a Dániel-jelenet és a Kánai-csoda ábrázolásai mutatják meg legélesebben (8. kép). E két csoport közt azonban

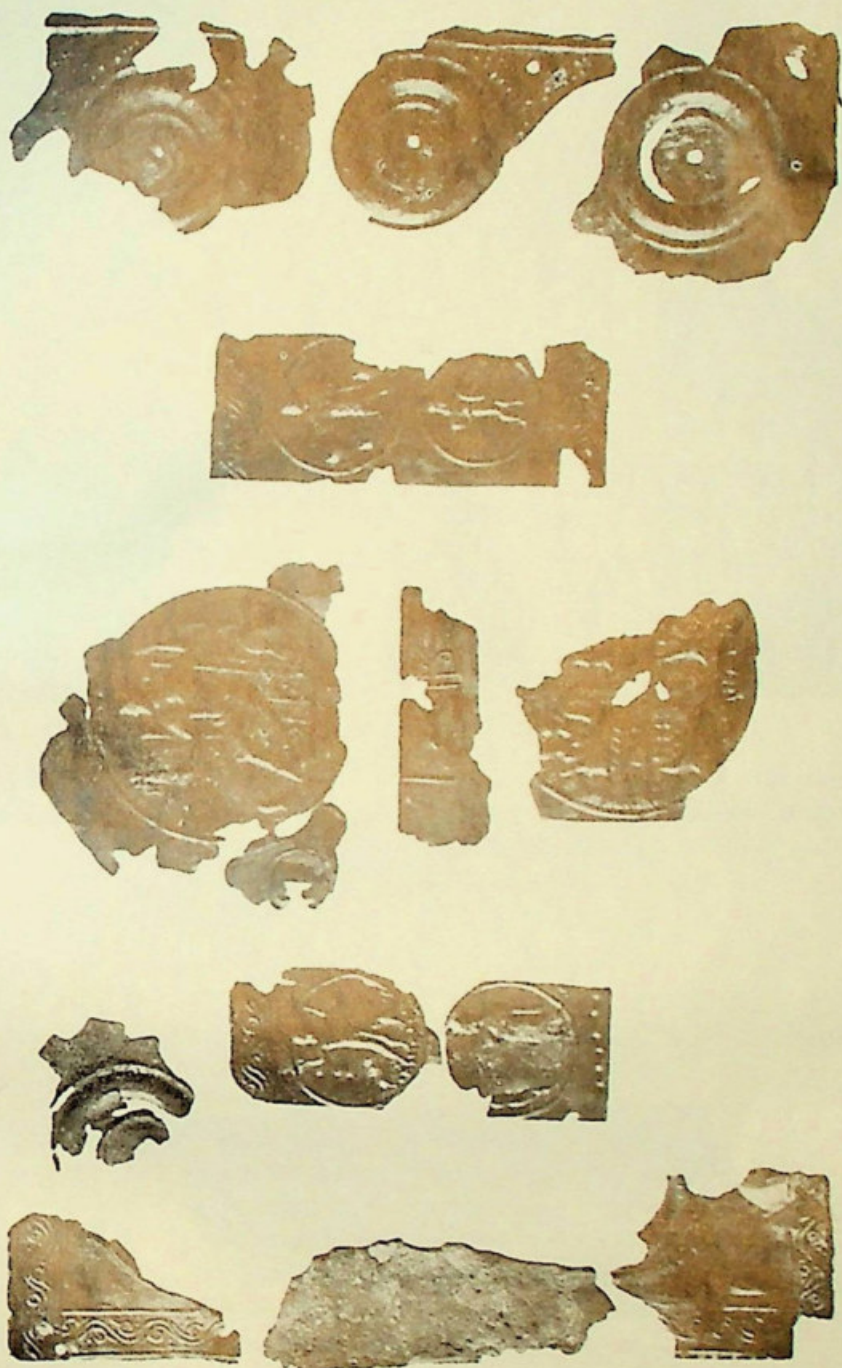
⁵⁹ Hampel, *Arch. Ért.* XXII (1902) 37 sk. old. különösen 47. old.

⁶⁰ Supka, *Röm. Quartalschrift* 27 (1913) S. 162 ff.

⁶¹ Volbach, *Metallarbeiten...* S. 22, 24. Ezekről a darabokról más helyen fogok beszámolni.

⁶² Hampel, *Arch. Ért.* XXII (1902) 37 sk. old., 14., 15. képek.

⁶³ Engelmann, *id. m.* 358 sk. old.

1. kép. Szentendrei ládaveretek.

2. kép. Részlet a szentendrei ládaveretből.

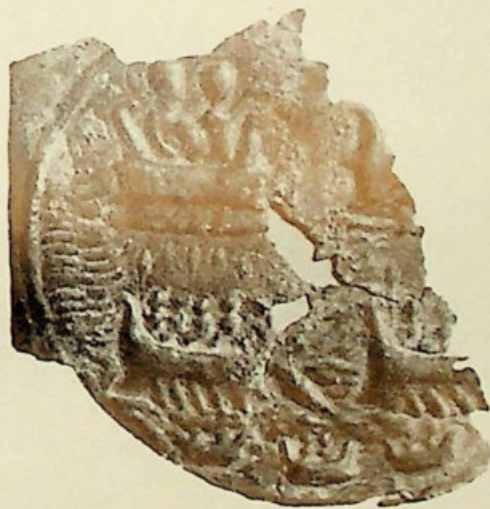
3. kép. Részlet a szentendrei ládaveretből.

6. kép. Egy kis lemez hátsó része a szentendrei ládaveretről.

4. kép. A szentendrei ládaveret egyik medaillonja.

5. kép. Részlet a szentendrei
ládaveretből.

7. kép. A császári keresztény lemezek (Magy. Nemz. Múz.).

8. kép. Dunapentelei ládaveret a mainzi Central-Museumban.

9. kép. Dunapentelei ládaveret részlete
(Magyar Nemz. Múz.).

10. kép. Vermandi ládaveret.

12. kép. Vermandi ládaveret.

11. kép. Keresztény ládaveretek a bonni múzeumban.

13. kép. Commodus medaillonja. (British Museum)

14 kép. Diocletianus medaillonja.

15. kép. Paulinus-szarkofág veretei Trierből.

16. kép. A lovasberényi ládaveret részlete.

17. kép. A pölskei törhüvely részlete.

kapcsolat áll fent. Mind a két csoport veretein szerepelnek az apotropaionok, melyek a pogány ábrázolású darabokon is előjönnek.⁶⁴

A szentendrei példány keresztény ábrázolásairól kimutatható, hogy azok a *Róma-városi keresztény művészet hatása alatt állanak*. Ez áll az intercisai csoportra is. Ez utóbbiak közül két darabon egy-egy medaillonban Péter és Pál apostolok egymás felé néző portraitja⁶⁵ is látható nevük maradványaival: .. VLV. és .ETR... Beckernek is feltűnt ez a medaillon s az, hogy itt ép az a két apostol szerepel, akik Róma patronusai, bár *Itáliában* éppen ilyen ládaveretek nincsenek.⁶⁶ Az itáliai-római mintaképek, a katakomba-festészet megtermékenyítőleg hatottak a pannoniai keresztény-római falfestészetre is. Pécs (Sopianae) ókeresztény temetőjének egyik cubiculumában ott látjuk a szepulkrális gondolatkörből vett jelenetek közt Ádámot és Évát az almafa alatt, a jó Pásztort, a Jónás-jelenetet, Noét a bárkában, Máriát Jézussal az ölében, a három királyok imadását, valamint Péter és Pál apostolokat a Nagy Constantinus-féle Krisztus-monogram két oldalán.⁶⁷ Ezzel kapcsolatban helyénvalónak tartjuk megemlíteni azt is, hogy Szombathelyen, hol Quirinus sisciai püspök vértanú halált halt és bazilikája volt, két keresztény festő sírköve került elő, kik oda messzi idegenből vándoroltak, mint zarándokok.⁶⁸

A pannoniai ládaveretekre jellemző, hogy a keresztény jelenetek legalább az eddig ismeretes példányokon, sohasem tiszta keresztény környezetben jelennek meg. A szentendrei példánynál már láttuk ezt. Két intercisai darabon Meduza-fő és egy női portraitfej szerepel Péter és Pál apostolokat ábrázoló medaillon mellett s köztük apotropaionok töltik ki a teret. (8. kép). Egy harmadik intercisai darabon a keresztény jelenetek mellett Orpheus is jelen van egy lemezkén, melynek sarkaiban Nagy Con-

⁶⁴ Ilyenek pl. Engelmann, *id. m.* Taf. X; Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* II (1926) Taf. X, 1.

⁶⁵ Egy hasonló kettős portrait Péterrel és Pállal a Museo cristiano bronz diskusán Rómában szerepel. — Röm. Quartalschrift, 1888, S. 130 ff. De Rossi, *Bull. di arch. crist.*, 1864, p. 81; Venturi, *Storia dell' arte italiana* I (1901) p. 417, fig. 169.

⁶⁶ Becker, *Byz.-neugr. Jahrb.* IV (1923) S. 90.

⁶⁷ Szőnyi, *A pécsi őskeresztény sírkamara*. 1907. 1—91. old. 1—34. képek I—X. tábl.; Nagy L. *Die römisch-pannonische dekorative Malerei*. Roem. Mitt. XLI (1926) S. 127 f.

⁶⁸ C I L III. 4222; Diehl, *Inscr. lat. christ. vet.* 2208.

stantinus-féle Krisztus-monogramm és galamb jönnek elő, de ott találjuk még Jupitert kétszer, Minervát, Mercuriust kétszer, Marst háromszor.⁶⁹

A császári ládavereten a keresztény jelenetek mellett az évszakok és a hét istenségei fordulnak elő.⁷⁰

*A keresztény jeleneteknek szinkretisztikus vegyítése a pogány mitológiával s az apotropaionok nagy szerepe a tartomány északi részének keresztény hitéletére világít rá. A mitologikus ábrázolások művészeti vizsgálata pedig a hellenisztikus keleti művészet Pannoniában való nagy térfoglalását mutatja.*⁷¹ Pannonia már a Duna mentén való fekvésénél fogva ütköző pontja lett Kelet és Nyugat érintkezésének. A keleti hatás már a Kr. u. II. századdal megkezdődött s hogy a IV. században sem szűnt meg, azt a pannoniai ládaveretek díszítései is bizonyítják. A Duna mentén a keleti elem, a kisázsiai görög, szír, egyiptomi és zsidó nagy szerepet játszik.⁷² A zsidók Esztergom és Dunapentele közt tömegesen telepedtek le.⁷³ A sírek Intercisában⁷⁴ egy külön kis telepét alkottak s oly nagy volt a keleti elem összetartása, hogy a keleti származású katonák a tartomány más városából is szolgálati éveiknek letelte után ide vonulnak vissza honfitársaik közé.⁷⁵ A Pannoniába került keletiek közt előfordul keresztény is.⁷⁶ Így érthető, ilyen környezetben, hogy a keresztény ládavereteken a keleti babona is szóhoz jut az apotropaionok és a hét isteneinek ábrázolásában. De hogy egy keleti szektára gondoljunk,

⁶⁹ Supka, *id. m.* Fig. II. Mi 9. képünkön csak a keresztény jeleneteket adtuk vissza.

⁷⁰ Hampel, *Arch. Ért.* XXII (1902) 38. sk. old. 12—13. képek; Supka, *id. m.* Fig. I. A mi 7. képünk e ládaveretnek csak a keresztény tárgyú ábrázolásait mutatja be.

⁷¹ A pannoniai-római művészet irányváltásaira útmutatást adnak a következő cikkek: Kuzsinszky, *Magyarország emlékszerű maradványai a római korból.* A Beöthy-féle A művészetek története I. 513—542 old.; Hekler, *Öst. Jahreshefte* XV (1912) S. 174 ff; Hekler, *Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen.* Strena Buliciana S. 107—118; Nagy L., *Roem. Mitt.* XLI (1926) S. 79 ff; Nagy L., *Magyarország a rómaiak korában. Magyarország Vereckétől napjainkig* I (1950) köt. 21—49. old.

⁷² V. ö. Dobiás, *Orientálni vlény v rimskim Podunají.* Mélanges Bidlo 1928.

⁷³ *C I L III* 3688. 10301. 10599. 10614.

⁷⁴ Irodalmára lásd: Paulovics, *A dunapentelei római telep* (Intercisa) (Die römische Ansiedlung von Dunapentele). *Archaeologia Hungarica* II (1927).

⁷⁵ Nagy L., *Arch. Ért.* XL (1925—1926) 114—121. old.

⁷⁶ *C I L III* 4220.

arra még elég adatunk nincs. A keresztény jelenetek mellett a mitológia istenei a keresztények szemében a démonokat képviselték,⁷⁷ melyektől ép a vereteken ábrázolt ó- és újszövetségi jelenetek személyeihez intézett imával lehet megszabadulni,⁷⁸ s a ládaveretek keresztény ábrázolásai is mutatják, hogy azok részben szepulkrális célokra készültek.

Ami a ládaveretek művészi jellegzetes vonásainak eredetét illeti, helyesen utalt már Supka keletre, hellenisztikus mintaképekre, vagy Drexel, aki a futó állatalakos kis mezőkben az alexandriai frizdekoráció utolsó megnyilvánulását látja.⁷⁹ Ilyen állatalakos kis mező szerepel a szentendrei lemezen, két dunapentelei darabon és több pogány jelenetű ládavereten.⁸⁰ Volbach a Londonban levő Proiecta menyegzői ládáján a csavartvonalas dísz (Schnurornament) felhasználását és az alakoknak árkádok alatt való megjelenését szíriai és keleti hatásokra viszi vissza, melyek ez időben Rómában találkoztak.⁸¹ Ezek az utóbbi díszítő elemek a pannoniai ládikákon is jelentkeznek, melyekre ép úgy jutottak el a Kr. u. IV. században, mint ahogy Pannoniában már korábban (a Kr. u. II. század II. felében, vagy a III. században) is a hellenisztikus jelenetek jellegzetessé tették a pannoniai kőfaragó műhelyek termelését.

Pannoniában a IV. században virágzó helyi iparág a trébelt bronz lemezekkel dolgozó eljárás, mely sok idegenből jött munkást, félművészt is foglalkoztathatott, de valószínűbb, hogy a különböző művészi gócpontokból kapott mintalapok után dolgozott. Ezek a műhelyek nemcsak a faládikák díszítéseit állították elő. A ládavereteken látható figurális ábrázolásokat, ornamenseket felhasználják szíjvégekre, övdíszítésekre ugyanazon trébelő tő segítségével kiverve. A lovasberényi (16. kép), az egyik dunapentelei⁸² vagy a szentistváni ládaveretek kis Bellerophon-ábrázolá-

⁷⁷ Dieterich, ΑΓΓΕΛΟΣ I (1925) S. 1 ff.

⁷⁸ V. ö. Michel, *Das Gebet und Bild in der frühchristlichen Kunst*.

⁷⁹ Drexel, *Bonn. Jahrb.* 118 (1909) S. 224. Itt a trieri Paulinus szarkofág hasonló vereteiről beszél. 15. képünk. V. ö. A. Ξυρρόπουλος, Πλάξ τραπέζης χριστιανική. Αρχ. Εφ. 1914. S. 70—84.

⁸⁰ Ilyen pogány veretek láthatók: Hampel, *Arch. Ért.* I (1881) 141. old.; Engelmann, *id. m.* S. 355. Abb. 2.; Römer-Desjardins, *Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois* (Acta Musei Nationalis Hungarici) XIV; Hampel, *Arch. Ért.* XXII (1902) 45. old., 15. kép.

⁸¹ Volbach, *id. m.* S. 6.; M. T. Tozzi, *Il tesoro di Proiecta*. Rivista di archeologia cristiana IX (1952) p. 279—314.

⁸² Engelmann, *id. m.* Taf. X.

sait megtalálni a szombathelyi városi és megyei múzeum és a budapesti Nemzeti Múzeum kis szíjvégein, vagy a zágrábi Nemzeti Múzeum római vaszabláján.⁸³ A 17. képünkön bemutatjuk a pölöskei törhüvely egyik oldalának részletét,⁸⁴ melyen kerek medaillonban egyszerűsített kompozícióban és kereszt nélkül látjuk a császári lemezen is előforduló hegyi beszéd jelenetét.

A trébelt lemezek helyi készítése mellett bizonyít az is, hogy a ládikák legsűrűbb előfordulási területén egy trébelő tő is előkerült. Az Esztergomi Városi Múzeum gyűjteményében találtam egy trébelő tövet, mely négyszögű gyöngysor-keretben Fortunát ábrázolja, amint egyik kezében a kormánylapátot fogja, a másikban pedig bőségszarut tart.⁸⁵ Ez kétséget kizáróan ilyen ládaveret díszítésének előállítására szolgált. A múzeum Némethy Lajos plébános gyűjteményével együtt kapta, aki évtizedekig volt Budapesten, ott aquincumi régiségeket gyűjtött, s csak nagyon kevés brigetioi tárgya volt. Ha ma már a lelőhelyét pontosan nem is állapíthatjuk meg, de mindenesetre a Közép-Duna folyása mellől való.⁸⁶

Ládavereteink gyárát is e vidéken kell keresni. De ez a trébelt díszítő eljárás nagyobb multra nézett vissza a Duna völgyében.⁸⁷ A Dráva-Száva közén is már a korábbi századokban virágzott. Sirmium bronzművészete híres volt,⁸⁸ Sisciából pedig a Zágrábi Nemzeti Múzeum nagyon sok trébelt bronzlemezt őriz. Van köztük sok ólom relieffel díszes is, melyek a mi ládavereteinkkel szoros kapcsolatba hozhatók. Sisciának szerepére jellemző, hogy a pécsi ládavereten Róma istensége körül csoportosulnak egyrészt Konstantinápoly és Karthago, másrészt Nicomedia és Siscia.⁸⁹ Technikailag a mi ládavereteink körébe utal-

⁸³ Rhé, *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* I (1907) 189—191. old.

⁸⁴ Bella, *Arch. Ért.* X. (1890) 362—364. old.

⁸⁵ V. ö. vele a butumi ezüst tál ábrázolását. *Arch. Anz.* 1908. p. 159. fig. 8.

⁸⁶ Most csak utalunk erre a darabra, amelynek publikációját és a technikai kérdések tárgyalását Paulovics műve számára engedjük át. A mi lemezeink technikai elkészítése megegyezett a *tensa capitolina* lemezeivel.

⁸⁷ V. ö. Drexel, *Römische Paraderüstung*. Strena Buliciana. S. 55—72; Woelcke, *Germania XIV* (1930) S. 149—153; Welkow, *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare V* (1928/1929) p. 13 seq. Table III—V.

⁸⁸ Patsch, *Zur Geschichte von Sirmium*. Strena Buliciana. S. 231.

⁸⁹ Hampel, *Arch. Ért.* I (1881) 141. old.; Engelmann, *id. m.* S. 355. Abb. 2. Teljes irodalmát is adja. Már Mommsen megjegyezte: „So hat auf die Aufnahme der letztgenannten Stadt ohne Zweifel die Herstellung des Geräths in Illyricum eingewirkt und wird kein verständiger Forscher die abenteuerli-

ható a *tensa Capitolina* is, mely inkább a III. század első felébe helyezendő, mint a II. század végére. Ennek a még pontosabban meg nem határozható műhelyével (Aquileia?) van kapcsolatban a délpannoniai bronzvereteket készítő műhelyek III. századi tevékenysége. A IV. században Dél-Pannoniából húzódik felfelé a trébelő bronzműhelyek tevékenysége, mely a Közép-Duna mentén a hellenisztikus művészet hagyományaival nemesíti meg darabjait. A bronz művéség virágzásának egyik jele az is, hogy a Duna vidékén 320 közt és 350 táján és Julianus alatt óriási mennyiségben utánozzák a bronz apró pénzt is, melyek számos elszórva jelentkező hamisító bandák alkotásai. Az egyik hamisítványcsoport vésnőke keresztény volt, aki, ahol csak tehetett, oda bigyesztette a kereszt jelét.⁹⁰

A ládaveretek gyárainak működése a IV. század vége felé szűnt meg. Az V. századi emlékek, melyek nagyobb számmal ismereteseek a római birodalom más helyeiről, már új formával és új művészi szellemmel vannak telítve.

Nagy Lajos.

chen Combinationen billigen, welche ein früherer Herausgeber daran geknüpft hat.“ V. ö. Strzygowski, *Die Calenderbilder des Chronographen vom Jahre 354*. S. 26.

⁹⁰ Alföldi, *Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und Nachbarländern*. Numismatikal Közlöny. XXV (1926) 37—48. old.

AZ ITÁLIAI MŰVELTSÉG MAGYARORSZÁGON.

II. Középkori magyar romanizmus.

A nyugati kalandozásoknak Németország I. Ottóval kezdődő belső konszolidációja és Itáliának hatalmi érdekkörébevonása (951) vet véget. A 954.-i Lech-mezei vereséggel végleg bezárulnak a nyugat kapui Arnulf és Berengár volt szövetségesei előtt. A nemzet magáraulaltságában most lassanként érni kezdenek azok az új erők, melyek eddig a pogány tűz alatt lapangtak. Hiszen bizonyos, hogy a kalandozók útjukban le Rómáig megismerték a keresztény szokásokat és a magukétól különböző keresztény lelkületet, de ezeket a szétszórt elemeket ép Pannónföld emlékeinek és itt talált lakóinak behatása alatt csak Géza fejedelem fogja össze és szervezi meg először annak felismerésével, hogy a magyarra hún és avar elődjeihez hasonló sors vár, ha bele nem illeszkedik a már évszázadok óta kialakult nyugati keresztény kultúrközösségbe.

Természetesen népének régi szövetségesehez, a bajor herceghez fordult támogatásért. Ez Sz. Wolfgangot küldi 972 elején Pannoniába. Őt II. Ottó császár közvetítésével Bruno verdeni, majd Pilgrim passauai püspök papjai követik, kiknek egyike keresztelhetette meg Géza fejedelmet és Vajk-fiát. Az utóbbi a kereszttségben a passauai egyház védőszentjének, István vértanunak nevét kapta.

Még nagyobb politikai következményekkel járt Sz. Adalbert prágai püspök 995.-i magyarországi látogatása. Ez a német császárral és bajor királlyal rokon főpap a Monte Cassino-i benedekrendi, majd a Sz. Elek és Bonifác-kolostorok lakója volt hosszabb ideig Rómában és onnan tizenhárom hitbuzgó olasz és német szerzetessel megalapította a breunowi kolostort. Mikor azután félpogány híveinek dühe elől kénytelen volt visszamene-külni Rómába, tanítványaival útközben megállott a magyar királynál, kivel már előbb összeköttetésben állott. Géza figyelmét ő irányítja IV. Henrik bajor herceg apácának készülő leányára,

a Magyarországot járt Wolfgang tanítványára, ki István herceg feleségévé lesz. Ha ugyan a korábban nálunk marasztalt idegen lovagokkal Tata vidékén megtelepedett Deodato Sanseverino örgróf, Sz. István keresztatyja nem hozott már előbb magával néhány olasz szerzetest, Sz. Adalbert tanítványai az első itáliaiak, akik a hittérítés munkájából hazánk földjén részt kérnek.¹

E tanítványok egyike, Sz. Adalbertnek a pannonhalmi Sz. Márton bencés-kolostor apátjává lett féltestvére, a talán dalmata-szláv eredetű Razin apát marasztalja nálunk a későbbi csanádi püspököt is,² kinek sorsával érdemes lesz közelebbről megismerkednünk.

Szent Gellért 977 táján velencei patricius családból született. Nagy betegségében szülei az öt éves gyermeket a Sz. Györgyről elnevezett velencei benedekrendi kolostorban Istennek ajánlották fel. Itt tanulta végig az akkori kolostori műveltség elemeit megadó trivium tantárgyait s vette fel a keresztségben kapott György név helyett a Szentföldön elhunyt zarándok-atyjának Gellért nevét. Hogy életének nagy óhaja volt Sz. Jeromos iratait a maguk egészében a betlehemi monostorban áttanulmányozni, tudós hajlamait bizonyítja. Huszonöt éves korában perjeli tisztelet visel a kolostorban, hamarosan Bolognába küldik tanulmányainak folytatására. Midőn öt év múlva visszatér Velencébe, rendtársai a monostor apátjává választják meg. Őt azonban ellenállhatatlanul hajtja a vágy, hogy atyja sírjához zarándokoljon, a Szentföldet meglássa és Sz. Jeromos műveit tanulmányozhassa. Sőt több szerzetestárs csatlakozása betlehemi kolostoralapítás tervét váltja ki benne. Lemond tehát a rövid ideig viselt apáti tisztről és 1015 február közepe táján zarándoktársaival egy zárai kereskedőhajón útnak indul. De, part-mentén hajózáván, a vihar a Póla táján fekvő Sz. András szigetén veszteglésre kényszeríti. Monostorában találkozik Razinnal, kihez már régebb óta Velencében keletkezett meleg ismeretség fűzte s aki, miután bizonyára királyi megbízásból Rómában járt volt, most Ravennán keresztül volt hazatérőben a tengeri úton. Ez, hogy a művelt szerzetesben segítőtársat nyerjen magyarországi térítő munkásságában, igyekszik őt eredeti tervétől eltéríteni. Gellért azonban keményen megmarad szándékánál és csak azért tart Razinnal, hogy a

¹ Hóman Bálint—Szekfü Gyula: *Magyar Történet*. I. köt. VIII—IX. fej.

² L. a legenda maiort. *Sancti Gherardi Episcopi Chanadiensis Scripta, et Acta, ... opere et studio Ignatii comitis de Batthyán*. Albo-Carolinae 1790. 308. l.

Dunán majd bárkát találjon, mely levigye a Fekete tengerig. Ezért Verőczénél elválik társaitól és nyugatnak fordul. Pécssett azonban ismét kénytelen megállni. Bonipert püspök rábírja, hogy a székesegyház védszentjeinek, Péter és Pál napján prédikáljon. Aztán meg Anasztáz apát marasztalja július 10-ig, hogy Sz. Benedek ereklyéi felvételének ünnepén tartson szentbeszédet pécsváradi templomában. Marasztalásról-marasztalásra megérkeztek augusztus 15.-éhez, mikor a király Székesfehérvárott törvénynapot szokott ülni. A kitűnő szónoknak megismert Gellért végre beleegyezik, hogy új pécsi ismerősei bemutassák a királynak. Sorsa ezzel el is dőlt.

Amire Géza politikából szánta magát, azt István fejedelem belső meggyőződéssel és rajongó hévvel folytatta. Örömmel fogadta hát a tudós szerzetest, aki a konstantinápolyi udvarral barátságot tartó Velencében kitűnően megtanult görögül is, és elhatározta, hogy szentföldi utazásának szándékától végképen eltérítve őt, ittmarasztalja segítőtársnak. Imre-fiának amúgy is nevelőre volt szüksége, a felállítandó marosvári püspöki szék pedig — bár egyelőre Ajtony pogány nemzetsége tartja megszállva területét — méltó betöltőre vár. E kettős feladat és Istennek mintegy sorsszerű ujmutatása végre meggyőzik a habozót. Az első feladat mintegy nyolc évig tartotta a királyi udvarban. Csak Imre herceg felserdülésével, 1023-ban látja ezt befejezettnek. A másodikat még nem kezdheti meg, mert Sz. Istvánnak csak nagy sokára sikerül Csanád által Ajtonyt legyőzetnie; egyházmegyéjének megszervezése csak 1030-ban lesz aktuálissá. A közbeneső hét évet Gellért a bakonybéli benedekrendi kolostorban, illetve az ennek közelében fekvő erdei remeteségben tölti. Életének utolsó szakasza, 1046 szeptember 24.-én bekövetkezett mártirhaláláig, a csanádi püspökségnek megszervezésével telt el.³

Az előadottakból világosan kitűnik, hogy a magyarok megtérése nem a velencés papok kiváló vagy túlnyomó érdeme, ahogyan azt Volf György és Fest Aladár vallották. Hiszen Sz. László Monte Cassinoba írott leveleiből egyenest kitűnik, hogy a XI. században Olaszországot dúló zavarok nem is engedték, hogy onnan mozgalomszerű hittérítő munkát várhassunk. Sz. Gellért véletlenül vetődik hozzánk és a legközelebbi környezetéhez tartozó Walter már német. A XI. században nálunk tisztelt szentek

³ Karácsonyi János: *Sz. Gellért csanádi püspök és vértanu élete*. Budapest, 1925.

és általában a keresztnevek sem vallanak velencés eredetre, míg legrégebb nyelvemlékeink írásmódjának a velencés hatás alatt álló dalmáciaiaktól való különbözése (utóbbiaknál: $z=\zeta$, $zs=x$, $ny=gn$) döntő bizonyíték az ellen a feltevés ellen, hogy az írás-olvasás tudományát a velencésektől tanultuk volna.⁴ A pannoniai szlovének virágzó latin kereszténysége, Szt. Wolfgang és Pilgrim püspökök már megkezdték volt a térítés munkáját, midőn Sz. Adalbert olasz tanítványai, Szt. Gellért és társai megérkeztek. Hóman Bálint hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar vezérek közül először a pannoniai szlovének uralkodó Bulcsu vette fel a kereszténységet.⁵ Keresztény-latin jövevényszavaink nagy része szláv közvetítésre és nem közvetlen olasz eredetre vall. A katolicizmus örök forrása felé való fordulás azonban későbbben határozottan erősödik. István fejedelem Ascherik apátot Rómába küldi, hogy II. Szilveszter pápától koronát és apostoli kettős keresztet nyerjen. A zarándokok számára Ravennában és Rómában menhelyet alapít. Nővére, Urseolo Ottóhoz megy nőül s ennek fivére a gradi püspök. Az új hívek ez áramlásával a katolicizmus központja felé az olasz-vallón hittérítők száma itt-hon bizonyára gyarapodott.⁶

Am első hittederjesztőink nemzeti hovatartozásának túl nagy fontosságot tulajdonítani: meddő dolog. Hiszen valamennyien több-kevesebb tudatossággal egy európaszerte hódító hatalmas eszmének, a Róma-eszmének hordozói voltak.⁷ A IX.—X. században ugyanis a papság elvilágiasodásával és az európai politika önző hatalomkeresésével szemben erős reformmozgalom indult meg, melynek főleg a Benedek-rend és clunyi kolostora volt a hordozója. Szigorú, aszketikus szerzetesi élet volt az ideáljuk, az államban pedig a Szt. Ágoston-i Civitas Dei szellemében a pápának, mint Krisztus helytartójának lelki vezetése alá sorakozás a béke jegyében. Ennek a Róma-eszmét propagáló új bencés-szellemnek voltak a hívei a magyarok első térítői: Szt. Wolfgang

⁴ Volf György: *Kitől tanult a magyar írni és olvasni.* (Ért. a Nyelv. és Széptud. Köréből. 1885. XII.). Fest Aladár: *I primi rapporti della nazione ungherese coll'Italia* (Corvina, 1922). Pauler Gyula: *Bp. Szl.* LXXXVI. 153. I. Melich János: *Szláv jövevényszavaink* (Nyelvtud. Közl. 1902—1905). U. ő: *Keresztneveink* (Magy. Ny. 1914), *A tövégi mássalhangzókról* (u. o. 1910).

⁵ Hóman-Szekfü *id. mű.* I. 169.

⁶ Kőrösi Sándor: *Olasz Kölcsönszók* (Nyelvőr XIII—XVI. 1884—1887), *Olasz jövevényszók* (Fiumei áll. főgimn. ért. 1891—92) és Melich *id. cikkei.* — A. Fest: *Pietro Orseolo, secondo re d'Ungheria.* Corvina 1923.

⁷ Hóman-Szekfü *id. mű.* I. 198.

regensburgi püspök épügy, mint Adalbert prágai püspök és Gel-
lért, a velencei bencés-apát. Ez a szellem hatotta át bajor
Henriket és a magyar királynévá lett Gizellát, ennek aszkézise
hódította meg Sz. Imrét a szerzetesi élettisztaság gyakorlására,
ennek az egyetemesen európai mozgalomnak lett következménye
a magyarság megtérése is. A II. Szilveszter által küldött korona
szimbólikusan a Róma-eszme diadalát jelentette Pannoniában.⁷
Hiszen gyakorlatilag az örök város környékén kalandozó kato-
náink már rég érintették Róma varázskörét. Világhódító hatal-
mának nyomait régi utak köveiben, temetők sírköveiben itthon
is érzékelték. A római kereszténység emlékei — milyenek a pécsi
sírkamrában vagy az óbudai cella tricholnában korunkig is
fennmaradtak — beszédesen éltek körülöttük s nemegyszer új
templomokba épültek bele, mert a magyar városiasodás a római
romokon épül tovább,⁸ sőt ami ott pl. vallásos központ volt, itt
is az marad.⁹ A még forgalomban lévő császári pénzek a Róma-
Pannonia összefüggés tudatát segítettek ébren tartani, mi egyes
királyaink (II. Béla és IV. István, IV. Béla, V. István) érmeinek
portrait-ábrázolásain és a mitológiából vett jelképes alakjain
(szfinx, centaur, Mithras) is megérkezik a XII.—XIII. században.
Péter (1038), és Szt. László alatt a „Pannonia“ pénzfelirat is fel-
merül.¹⁰ Így ezen a területen a görögkeleti térítési kísérletek
gyökeret nem verhettek.¹¹ Az ellenséges szembenállás kora után
a pápa által küldött diadém és az idegenből jött szerzetesek
mintegy visszacsatolják eszmeileg Rómához az ősi Pannoniát.¹²

Ebben a szellemben gyökerezik az a romanizmus, melynek
egymással összefüggő irodalmi és művészeti jelenségeire először
Horváth Henrik mutatott rá folyóiratunk lapjain.¹³ Talán leg-
korábbi megnyilatkozása a Szt. Istvánnak tulajdonított „Intel-
mek“-ben található meg, ahol a kétségtelenül nagyon művelt
nyugati pap-szerző, alkalmasint Sallustiusból merítve ihletét,
valóságos Laus Romae-re zendít, az ifjú trónörököszt idegen papi
emberek és tanácsadók szives befogadására buzdítva: „Honnan

⁷ Balogh József: *Sz. István és a Róma-eszme*. Budapesti Szemle 1927.

⁸ L. Szabó Pál Zoltán: *Pannonföld öt polgársága*. Pannonia I. 157—159. ll.

⁹ Horváth Henrik: *Pannoniai antik elemek továbbélése román épület-
plasztikánkban*. Pannonia I. 225.

¹⁰ U. o. 232—234. ll.

¹¹ Hóman-Szekfü *id. mű* I. 170.

¹² Balogh József: *id. cikke*.

¹³ Horváth Henrik: *id. cikk*.

gyarapodott legelsőbbben is a római birodalom — úgymond —, magasztaltattak fel és váltak dicsőkké a római királyok, ha nem az által, hogy sok nemes és bölcs ember a világ különböző részeiből ömlött oda. Róma bizony mind a mai napig szolgál sorban volna, ha az Aeneasok fel nem szabadítják.¹⁴ A Róma-eszme jegyében indul meg az államtudományi gondolkodás és annak hirdetője volt az első tudományos munka írója is magyar földön, aki *Deliberatio*¹⁵-jában Aristotelest, Platont, Sokratest és Quintilianust idézi.

A képzőművészetek terén még szembetűnőbb ez a romanizmus. Már a X.—XI. században Délitáliából, „Magna Graeciá”-ból érkezett „lapicidae graeci” dolgoznak, hogy a Szt. István által alapított tíz püspökség méltó egyházakkal ékesüljön. E templomok alaprajzában a háromhajós, lapostetejű lombárd bazilikák stílushatása tükröződik, míg a Budához közel fekvő süttöi és pizskei kőbányák vörös márványa a színes berakásos toszkániai stílus utánzására nyújtott lehetőséget. Nem egy szobrász is járt nálunk Északitáliából csak addig az Albert és Péter mesterig is, „kiket hoztak vala Lombardiából”, hogy boldog Margit sírja fölé veres márvány kóporsót faragjanak. (Nyelvemléktár, VIII, 37.) De a jelenségeknél fontosabb az, hogy fennmaradt erősen antikizáló oszlopfők és diszítések egy nálunk különösen a XII. sz. végén és XIII. sz. elején — az akkori velencei és délfrancia területek hasonló tényeivel összefüggő romanizmus virágzására és a pannoniai helyi római maradványok eleven továbbhatására mutatnak román művészetünkben. A Traján-oszlop alakjaival rokon óbudai harcos példája, a pécsi katedrális barbár pásztor-ábrázolásai, melyek szinte illusztrálni látszanak a *Gesta* talán népies gyökerű pannoniai „pastores romanorum”-át,¹⁶ a székesfehérvári tógás Szt. Gellért és Szt. Imre, a somogyvári tövishúzó: a képzőművészet síkján igazolják azt az olasz forrásból származó korai magyar romanizmust, mely az irodalom síkjában is egyre erősödő jelenség lesz a XII.—XIII. században.¹⁷

¹⁴ Balogh József: *Nemzet és nemzetköziség Szt. István Intelmeiben*. Irodört. Közl. 1927. 5. l.

¹⁵ *Deliberatio Gerardi moresanae ecclesiae episcopi supra Hymnum trium pueorum. Sancti Gerardi episcopi chanadiensis scripta et acta...* Kiadta gr. Batthyány Ignác, 1790.

¹⁶ Hóman Bálint: *A Szt. László-kori Gesta Ungarorum és XII.—XIII. sz.-i leszármazói*. Budapest, 1925.

¹⁷ Horváth Henrik: *id. ért.* — L. még Gerevich T.: *A régi magyar művészet európai helyzete*. Minerva, 1925.; Péter András: *A magyar művészet*

Szt. László udvari történetírója latin-hagyományú Gestát szerkeszt össze és nem német hagyományú krónikát ró papírra. A jelenségek összefüggéséből ítélve, talán itt is első sorban olasz és még nem francia szellemi leszármazásra kell gondolnunk. De Anonymus is Dares Phrygiust és a Gesta Alexandrit hozza magával párisi tanulmányaiból, a honfoglaló magyarságot pedig „reliqui romanorum“-mal ütközteti meg Pannoniában.¹⁸ Kézai Simon romanizmusának eredetét meg egészen világossá teszik a nála található *Vecca Venezia* és *Realt* venetoi dialektális alakok, a *partita*, *antiqualia*-féle italianizmusok. Bizonyára Páduában tanult. Ott ismerkedhetett meg Goffredo da Viterboval is. E szellemi beállítottság teszi azután őt annyira fogékonnyá nemcsak a „*Cronaca venetorum*“, hanem az egyszerű nép mondai elbeszélései iránt is, melyek a hún-foglalás állomásait a Pannoniában szerte található római városromokhoz fűzték. Kézai hún-gesztája a Duna és Fejérvár közti romokat és az osztrák Duna-völgy noricum emlékeit magyarázza így a húnok dulásával. Sicambria (Aquincum középkori neve), Potentiana (limes-tábor Érdhez közel), egy keveházai római mérföldjelző kő, a citiumi (Cesomur) és szőnyi romok voltak az olaszos műveltségű Kézai képzeletében bizonyára tovább színesedő megindítói a monda-képződésnek. Anjou-szellem és magyar renaissance készségesen fognak majd továbbépíteni ezeken a hún-gesztá által regisztrált pannoniai hagyományokon, ha kell — mint Bonfini tette — akár költött felirattal is.¹⁹ Ez a képzőművészetben és irodalomban megjelenő romanizmus pedig ébren tartotta a középkor pannoniai magyarjaiban azt a tudatot, hogy egy letűnt, de magas műveltség talaján mozognak. Ezt a hitet még az olasz telepések is megerősíthették, akik Szt. István óta számosan érkeztek hazánkba, mint a Francavilla, Villa latina, Latindorf, Olasztelek, Olaszi helynevek bizonyítják. Esztergomban is volt 1201-ben egy „vicus latinorum“. Lakói, valamint a budai olasz telepések is túlnyomóan kereskedők voltak.²⁰ (Folytatjuk.)

Koltay-Kastner Jenő.

története. Budapest, 1930; Balogh Ilona: *Adatok az olasz románkori szobrászat magyarországi hatásához.* Archeol. Ért. 1932—33.

¹⁸ Hóman Bálint: *id. ért.*

¹⁹ Eckhardt Sándor: *Sicambria.* Minerva 1927, 185 kk. II.; *A pannoniai hun-történet.* Századok, 1928. LXII. 465, 605 kk. II.

²⁰ Béla Iványi: *Relazioni giuridiche tra l'Italia e l'Ungheria nel medio evo.* Estratto dagli „Studi di diritto publicati in onore di Oreste Ranelletti, Padova, 1930.

A MAGYAR HUMANIZMUS KEZDETEI.

2. VELENCE.

NAGY LAJOS KÖRNYEZETE és kísérő népe, ki jobban, ki kevésbé, de megperzselődött az idegen tűznél. A nápolyi hadjáratok serege magyar vitézekből, osztrák kalandor lovagokból és német zsoldosokból állt. A kor kíméletlen módján hadakoztak. Az egykorú krónikák bőven foglalkoznak e harcosok viselt dolgaival. Nem egy közülük Szent Patrik barlangjába is elvándorolt, hogy lelkiismeretén könnyítsen.⁶² Bizonyára akadtak közöttük olyanok is, akik számára a csodával határosnak tünt föl az eléjük táruló élet. Hiszen sokan lenn maradtak Itáliában, vagy később visszatértek oda és nemes vitéz létükre zsoldosoknak állottak. Hogy csak nagyon híreset említsünk, ilyen condottierevé lett Toldi Miklós, ilyen volt Horváti János, a délvidéki lázadás hírhedt alakja, és a magyar zsoldoscsapatok hagyományából következett, hogy Zsigmond király idejében, mint annyian mások, lent maradt vitézi iskolára a Viscontiak szolgálatában Hunyadi János.⁶³

Ha Itália magához bilincselte a kalandkereső harcosokat, mennyivel inkább tette ezt azokkal, akik mint papok tudományban is járatosak voltak, akik a kancelláriában a magyarországi írásbeliség menedékhelyét őrizték. E nagyobb részét jogi képzettségű férfiakra első sorban az olasz jogi kultúra tette meg említett termékenyítő hatását. Mindazok, akiknek szavuk volt a magyar kancellária irányításában, vagy, akik ott a következő két évtized alatt fölemelkedtek, mind elkísérték egyszer, vagy más-

⁶² Nagy Lajos seregének elemeiről és a sereg viselt dolgairól v. ö. Pór: *i. m.* 193—194, 196—97, 271. l. — Zarándoklat Szent Patrik barlangjába, u. o. 253. l.

⁶³ A visszamaradottokról, azokról, akik később mentek ki oda Toldi Miklósról v. ö. Pór: *i. m.* 253, 344—49. l. — Horváti Jánosról u. ö. 541—43. l. — Hunyadi Jánosról v. ö. Florio Banfi: *Hunyadi János itáliai tartózkodása*. Erdélyi Múzeum, 1934, 12. sz. 261—272. l.

szor a királyt, esetleg az anyakirálynét. Nagy Lajos életírója Küküllei is lent járt a királlyal, de valószínű, hogy elkísérte Erzsébet királynét is 1543-i útjára, midőn az András herceget támogatni Nápolyba ment. S, mivel ugyanazon időben Petrarca is ott tartózkodott a pápa követeként, nem látszik természetellenesnek az a föltevés, hogy esetleg találkoztak is. Mindenesetre a kancellária vezetői voltak azok, akik továbbra is fenntartották az érintkezést Itáliával követségek és levélváltás útján. A kancellária mintegy ütőere volt a nemzet életének s az egyetlen járható út idegen ösztönzések számára. Amint erősödik a humanizmus a magyar udvarral kapcsolatban álló külföldi kancelláriákban, szükségképen úgy erősödik a mienkében is. A fejlődés nyilvánvaló jelei a levelek megsokasodása, tartalmuknak megnövekedése és törekvés arra, hogy ne kelljen magukat szégyelleni azok előtt, akiknek válaszolnak. Föltétlenül stilusjavító eszköz volt a flosculus-gyűjtemény: szép arengákból, mondásokból állott, melyeket ünnepélyesebb alkalmakkor kibocsájtott oklevelekből és a külföldi kancelláriák szebb leveleiből irtak ki. Hasonló jelenségre bukkanunk Küküllei történeti művében: ráismerünk egy-egy oklevélből, levélből vett szép kifejezésre.⁶⁴ Mária királyné adománylevele Kanizsai János érsek számára bővebb formában megismételi a Horvátiakról írva azt a biblikus kitételt, melyet a Zách Felicián ellen hozott ítéletlevélben is olvashatunk: „*Ex abissi pluteo erumpens*“.⁶⁵

A stilusfejlődés mindenfelé a század második felében következett be. A pápai kúriában működött többek között Coluccio Salutati is, mielőtt a firenzei kancellária élére került. S ez az utóbbi időpont (1375) fordulópont a firenzei diplomáciai levelek írói modorában. Hosszú, nagy ívelésű, szónokias memorandumok veszik útjukat mindenfelé.⁶⁶ A császári kancelláriában Joannes

⁶⁴ V. ö. Dékányi Kálmán: *Küküllei János Nagy Lajos király viselt dolgairól*. (Középkori krónikások, V) Budapest, 1904, 68—71. l.

⁶⁵ Zách Felicián ítéletlevelében: „...et pudor orbis quasi ex abissi pluteo erumpens...“ (Istvánffy Nicolai: *Codex Rerum Hungaricarum*. Magyar Nemzeti Múzeum ms. sec. 16. fol. lat. 2275. Proscriptio Feliciani fol. 55a. — Kanizsai János adománylevelében: „...utpote locustae ex abyssi pluteo ad nocendum erumpentes...“ (Fejér: *Cod. Dipl.* X₁, 404. l.

⁶⁶ Erre és egyéb adatokra v. ö. M. Scherillo: *Il. rinascimento*, Milano. 1926, P. I. 18. l. — Coluccio Salutatának a magyar udvarba írt levelei szebbnél szebb szónoki írásművek, de olyan terjedelmesek, hogy végül is a magyar uralkodó megsokallta a „szavak nagy bonyolultságát“ (*magnam verborum perplexitatem*) „a szavak nagy halmazát“ (*sub tanto compendio verborum*). Wenzel:

Noviforensis befolyásának növekedése a humanista stílus előretörésével járt.⁶⁷ Ugyan még nem egységes modorban írják a leveleket egyik kancelláriában sem. Egyszerűbb leveleket középkori stílusban fogalmazznak, humanista képességeiket ünnepélyesebb alkalmakra tartogatják. A velencei kancellária szűk és zárt körében a humanizmus már nagyon korán megkezdődött. Velence gyakorlatias szelleme következtében csak ez az egy művelődési központ tudott kialakulni. A velencei humanizmus korlátozottsága volt az oka annak, hogy mindezideig nem is merték föltételezni, hogy a magyar humanizmus kezdeteihez Velence adta a legtöbb indítékot. Pedig a szóbanforgó kort megelőző történetünkben nem volt olasz város, amelynek csak megközelítőleg is olyan gyakori kapcsolatai lettek volna Magyarországgal, mint éppen Velencének. E városban Andrea Dandolo dogénak és Benintendi de' Ravagnani kancellárnak Petrarcahoz való barátsága adott biztos alapot az új kultúrának. De természetes, hogy a velencei humanizmusnak, mint e korban minden hasonló megmozdulásnak, első mozgatója Petrarca volt. Az első újkori költő újból fölfedezte a barátságot s ezzel mintegy új konfraternitást alapított. Petrarca szenvedélyes hirdetője a barátságnak, amely felülmúlja a vérrokonságot és szellemi megbecsülésen alapul. Ha a közösségek bomlásának idején megtörténhetik, hogy éppen az új kultúrát hirdető humanista társaságok folytatják közösségi érzésükkel a letűnt világot, akkor ennek oka abban rejlik, hogy közösségi érzésük ugyan középkori, de annak alapja a személyes megbecsülés, műveltség és kicsiszolt emberiség már az új világ fermentuma volt. Egyszer találkoztak csak és máris a legigazabb barátságba jutottak egymással s ehhez csak az volt szükséges, hogy kölcsönösen humanisták legyenek. Abban az időben, midőn a társadalom minden izében atomizálódott és eszményei szétporlottak, a humanisták közösségét határozott eszmények irányították. Azonban eszményük természeti érzéseken és egyéni ítéleten alapult. A humanista barátság épp olyan könnyen föl is bomlott, mint ahogy kötötték. Rajongás, vagy mérges gúnyolódás úgyszólván határjelenségek. De az új közösség terjesztő ereje bámulatos. Ha igazat adunk De Ruggieronak abban, hogy a huma-

i. m. III. köt. 198—99. sz. 414—15. l.) — De a magyar kancellária válaszai bizony könnyed humanista stílusban íródtak. E figyelemreméltó levelezés tárgyalására e dolgozat keretén belül nem jutott hely.

⁶⁷ K. Burdach: *Vom Mittelalter zur Reformation*. Halle, 1895. I. Band 467. l.

nizmus járványszerűen terjedt,⁶⁸ akkor ezt az epidémiát a jóbarátság járványának nevezhetjük. Ha együtt vannak, coetus támad, ha külön vannak, állandóan levelek keresztezik egymást. Magányért epednek, de okvetlenül tudomására hozzák epedésüket egyik barátjuknak, vagy a baráti körnek és rövidesen visszatérnek hozzájuk a magányból. A barátságon kívül legjobban nyugtalanságuk terjesztette a humanizmust. Mert egy helyben megmaradni nem tudtak, viszont, ahol csak megfordultak, mindenütt terjesztették emberi hitvallásukat. Így volt ez Petrarccal is. Már korábban levelezett Andrea Dandoloval és Benintendivel, de hatása akkor erősödött meg, mikor 1363-ban Velencébe költözött. A milanoi pestis elől vissza akart térni Franciaországba, de útját állta a háború. IV. Károly császár Prágába hívta, de arrafelé is fegyveresek állták el az utat. Nem maradt más hátra, mint a vizen épült város, Velence. Itt elhalmozták a tisztelet minden jelével. Meglátogatta Boccaccio és Leonzio Pilato. Olyan szellemi életet éltek, amilyenél szebbet humanista álmodni sem volt képes. Benintendi esténcént munkája befejeztével megjelent Petrarca háza előtt földíszített gondolán. Beszálltak és vitatkozva sokszor hajnalig járták a vizet.⁶⁹ A kancellária fiatal jegyzőinek tanulmányait, műveltségét Benintendi irányította, köztük a legkiválóbbát, Paolo de Bernardoét. Petrarca 1368-ban ismét elhagyta Velencét, de a megindított humanizmus többé meg nem állt.⁷⁰ Sőt olyan lelki átalakulást okozott a kancelláriában, mely súlyos összeütközésre vezetett.

Velencét a nemesség kormányozta és pedig nem vagyona, hanem előkelősége alapján. Így hát az állam vezetése független volt az egyes polgárok vagyoni jólététől. Maga a kormányzószervezet a Nagy Tanácsból és a belőle kiválasztott négy bizottságból: a Kis Tanácsból, a Negyvenek Tanácsából, a Szenátusból és végül a Tizek Tanácsából állott. Az utóbbinak egyetlen feladatául azt tűzték ki, hogy őrkdjön az alkotmány épségén és védje az államot összeesküvés és hazaárulás ellen. Az állam élén látszólag a doge állott. De nagy felelőssége inkább fényessé, mint-

⁶⁸ De Ruggiero: *i. m.* 63. l.

⁶⁹ V. ö. V. Bellemo: *La vita e i tempi di Benintendi de' Ravagnani*, Cancelliere Grande della Veneta Repubblica, Nuovo Archivio Veneto. Nuova Serie. Anno XII. Tom. XXIII. P. II., 1912, 284, 1. Továbbá Lino Lazzarini: *Paolo De Bernardo, e i primordi dell'umanesimo in Venezia*. Genève, 1930. 40. l.

⁷⁰ Lino Lazzarini: *i. m.* 107—108. l.

sem függetlenné tette helyzetét, úgyszólván alá volt rendelve a Tizek Tanácsának.⁷¹ Ez a gyülekezet eleinte valóban mindent megtett Velence nagyságának biztosítására, de később, mint minden intézmény, az egyesek cselszövényeinek készséges eszközévé süllyedt. Andrea Dandolo korában már érezhető a doge harca a függetlenségért és nagyobb hatalomért. Ezeknek az évtizedeknek nagy egyéni tragédiái, Marin Falier doge szomorú vége, majd pedig Lorenzo Celsi és Benintendi halála is ebből a küzdelemből következett. Meg is állapította a kancellár Petrarcahoz írott levelében: „A mi dogeinknek az a kötelességük, hogy inkább kövessenek, mint vezessenek és nem annyira parancsolást, mint inkább az engedelmességre való képességet kell megtanulniok”.⁷² Velencében dogének lenni nem volt irigylésreméltó sors. Minden lépését a Signoria irányította, külföldön csak mint magánember szerepelhetett és csakis a Signoria engedélyével. Még leveleit is fölbontották. Velence hatalma nem bizalmon épült föl. A doge sanyarú helyzetét híven jellemzi egy velencei szállóige: „Bíborában király, városában fogoly, városán kívül magánember, a Tanácsban csak szenátor”.⁷³ Ha pedig nem felelt meg a követelményeknek, arra is volt szállóigéjük: „Ha megváltozik a vezér, meg fog változni a szerencse! Tehát lássuk csak”.⁷⁴ A doget ilyenkor vagy csendesesen távolították el, vagy szégyenében maga távozott örökre. Marin Falier más módszert választott. A népre támaszkodva Velence korlátlan urává akarta magát tenni: „A doge pedig megfélekedzvéen hazájának roppant jótéteményeiről, elkapatva kitüntetésének nagyságától, nem elégedett meg a hazának legszentebb és legnagyobb hivatalával, melyet a világ minden fejedelmei tisztelnek, hanem rút nagyravágyástól gyötörve abban mesterkedett, hogy némely közrendű polgárok segítségével az állam rendjét fölforgassa és a nemességet kiírtván a régi és örökös dogei intézményt fölcserélje az új és erőszakos zsarnoksággal”.⁷⁵ A terv kitudódása után ugyanazon a helyen fejezték le, ahol letette

⁷¹ V. ö. Percy Gothein: *Francesco Barbaro, Frühhumanismus und Staatskunst in Venedig*. Berlin, 1932, 168—188. l.

⁷² Idézi Bellemo: *i. m.* 56. l.

⁷³ Percy Gothein: *i. m.* 175—176. l.

⁷⁴ Bellemo: *i. m.* Nuovo Archivio Veneto. Nuova Serie. Anno XIII. Tom. XXIV. Parte I. 1913. 67. l.

⁷⁵ V. ö. Laurentius de Monacis: *Chronicon de rebus Venetis*. Liber XVI, 315. l. — Marin Falierről v. ö. Vittorio Lazzarini: *Marino Faliero avanti il Dogado*, Nuovo Archivio Veneto, Nuova Serie, Anno, III. Tom. V. 1893. 95—155. l.

hivatali esküjét. A küzdelemben a kancellária tagjai a doge pártján állottak, mert humanisták voltak, maguktartása az új idők szelleméből következett. Akiket közülük elfogtak, különféle büntetéseket szenvedtek, de akadtak olyanok is, akik szerencsésen elmenekültek.⁷⁶ Ettől fogva gyanussá vált a kancellária és minél nagyobb szakadék tátongett a nobili és a kancelláriai tisztviselők műveltsége között, annál nagyobb volt a gyanakvás velük szemben.

Pedig e kancelláriai humanizmus minden mozzanatán látszik, hogy velencei talajból nőtt ki. Mozgalmuk megalapítójának, Andrea Dandolonak munkássága jellemzően olyan elemekből tevődik össze, melyeknek csírái föltalálhatók a kor jelenségeiben, az akkori művelődésben, de főként Velence szellemében. Egészen természetes, hogy a diplomatikával egyesült történetírás szülőhazája Velence. Ott, ahol az államot nem cenzus, hanem a nemeség ősi keltezése alapján és az ősök tetteire büszkén kormányozták, nyilvánvalóan igyekeztek megtartani az írásbeli bizonyítékokat jogaikra, és az elődök érdemeit megörökítették.⁷⁷ Dandolo bevezetése szerint a tanácshatározatoknak összegyűjtése az egyeseknek „veszélyes étvágya“ miatt vált szükségessé.⁷⁸ Több, mint másfél század múlva Machiavelli állapítja meg, hogy: „Ez az étvágy szétrombolja az államokat és annál csodálatosabb, hogy bár mindenki ismeri e tévelygést, senki el nem kerül.“ A firenzei államférfi keserű szatirája, az „Aranyszamár“-ról nem más, mint filippika „a becstelen étvágy“ (l'appetito dishonesto) ellen.⁷⁹ Dandolo korának lázas jogi reformjait, gazdag törvényalkotását nemcsak Velencében, hanem egész Középeurópában csak evvel tudjuk megmagyarázni. A személyes érdemek nagyrabecsülésén kívül a diplomatikával egyesült történetírást maga a korszak, Velence hősi kora sugalmazta. A köztársaság egyszerre küzd az Adrián Geno-

⁷⁶ A kancellária részvételéről Marin Falier összeesküvésében v. ö. Georg Voigt: *Die Briefsammlungen Petrarca's und der venezianische Staatskanzler, Benintendi*, München, 1882. (Abhandlungen d. königl. Bayerische Akademie der Wissenschaften, III. Classe, XVI. Bd. 5. Abtl. 79—80. l.), továbbá Bellemo: i. m. Tom. XXIII. Parte II. 275. l.; Lino Lazzarini: i. m. 35. l.

⁷⁷ Gottlieb L. Fr. Tafel — Georg M. Thomas: *Der doge Andreas Dandolo und die von demselben angelegten Urkundensammlungen zur Staats- und Handelsgeschichte Venedigs*. München, 1855, 6—7. l.

⁷⁸ H. Simonsfeld: *Andrea Dandolo e le sue opere storiche*. Archivio Veneto, Tom. XIV. P. I. 1877. 60. l.

⁷⁹ Niccolò Machiavelli: *L'asino d'oro*. Cap. V. 46—48. v. Operette satiriche. Torino, 1920. 89. l. U. ö.: *Capitolo dell' Ambizione*, u. o. 153. l.

vával, Dalmáciában a magyar királlyal, a szárazföldön Padovával. Éppen Andrea Dandolo dogesága idején pénzzel és harcral visszavonulásra készítetik a magyar sereget Zára alól. A genovai háborút makacsul, semmivel nem törődve a végletekig viszik. Petrarca fájlalta is, hogy Dandolo, akit kiválóságaiért minden tekintetben nagyra becsült és szeretett, kelleténél jobban szereti a háborúzást.⁸⁰ Valóban Dandolo stílusán meglátszik, hogy gyakorlatias városnak tetteiben erős vezetője.⁸¹ A kor velencei történetírása Dandolo nyomán állandóan okleveleket használt és mindent Velence nagyságának dicsőségére politikai célzattal ítélt meg. Ugyanezt a módszert követték a velencei kulturális befolyás alatt álló dalmát városok történetírói, mint például az is, aki zárai részről megírta Zára ostromának történetét.⁸² E tárgyat földolgozta Benintendi is és művének erősen jellemző vonása, hogy tekintélyként Flavius Renatus Vegetiust idézi.⁸³ Velence állandó hadakozásainak korszakában Vegetius hadtudományi munkája gyakorlati tanácsokat tudott adni.

Már az eddigiekből is látszik, hogy a velencei élet, valamint humanizmus olyan, a korabeli magyar gondolkozással közös vonásokat árul el, melyek szinte predesztinálják Velencét a humanizmus átadására. Nem szabad elhallgatnunk azt sem, hogy a köztársaság különös tisztelettel volt Nagy Lajos iránt és alkalmasint a magyar király is megbecsülte Andrea Dandoloiban a nem közönséges ellenfelet. Hiszen jellemző, hogy, miután megkötötték az 1558-i békét, a nagy doge fiát, Leonardo Dandolo-t küldik fényes kísérettel a magyar udvarba, hogy nyerje meg a király végleges barátságát Velence számára és hiusítsa meg vetélytársainak minden igyekezetét a magyar udvarban.⁸⁴

De nemcsak jogalkotásban és oklevélen alapuló történetírásban rejlik a velencei humanizmus teljesítménye, és következés-

⁸⁰ Tafel—Thomas: *i. m.* 14. l.

⁸¹ Tafel—Thomas: *i. m.* 25. l.

⁸² A névtelen szerző művét kiadta Joannes Lucius Dalmata: „*De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex.* Amstelodami, 1666, 357—442. l. — Egyetlen vele részletesen foglalkozó értekezés: Baumgarten Ferenc: *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez.* Bp. 1902, 6—41. l. A mű leg-sajátosabb tulajdonságát és pedig a velencei történetíráshoz kapcsolódó diplomatikai módszert nem veszi észre.

⁸³ Ld. Jacopo Morelli: *Monumenti Veneziani di Varia Letteratura.* Venezia, 1796, XVI, XXIV. l. — Benintendi művéről Voigt: *i. m.* 73—74. l.; Baumgarten: *i. m.* „Morelli névtelenje”, 42—62-ig, 52, l. 2. jegyz.

⁸⁴ V. ö. Wenzel: *i. m.* II. köt. 392. sz. 523—24. l. Hóman *i. m.* 111. l.

képen magyarországi hatása. A történetírással oly szoros kapcsolatban lévő epikus költészet is virágzik Petrarca „Africa“-jának példájára. Így írja meg hexameterekben ugyancsak Benintendi Zára elfoglalását és a velenceiek dicséretét (*Declamatio in laudem Venetorum*).⁸⁵ Hasonlóképpen látható Petrarca hatása a kancellária leveleinek stílusán. Dandolo és Benintendi igyekeznek hozzáigazodni, a kisebb tisztviselők pedig őket utánozzák. A velencei kancellária írásmodora azonos fejlődési fokon megy keresztül, mint a korabeli kancelláriák általában. A negyvenes években még túlsúlyban vannak azok a velencei fogalmazások, melyek szárazságuk folytán igazán nem egyebek, csak célszerűek. De ebben az időben hasonlóan irtak Firenzében is, tehát természetesnek tartották a magyar király kurta leveleit. Mégis a legdifferenciáltabb ebben az időben a velencei levélírás és pedig fejlett diplomáciája miatt. A köztársaság más híján már ekkor is bőkezűen tudott adni „jó“, „szép és általános szavakat“, („bona“, „pulchra et generalia“-verba).⁸⁶ Jogtudói és fortélyos kereskedői mesterien értettek ahhoz, hogyan magyarázzassanak, miként tegyenek finom megkülönböztetéseket, milyen újabb és újabb árnyalatokkal álljanak elő, hogyan hidaljanak át kényes kérdéseket, miként ígérjenek és hogyan fogadkozzanak. Ezért leveleik már korán fejlődésnek indulnak, azaz hosszabbodnak. Ugy látszik Velencében soha nem vert egészen gyökeret a középkorvégi stílusnak az a foka, melyet ugyancsak *style flamboyant*-nak nevezhetnénk. Távoltartotta őket ettől józanságuk. Nem mintha emelkedettség, retorika, költői képek teljesen hiányoztak volna leveleikből, de soha nem vitték őket túlzásba és olyan fokra soha nem emelték, mint azt akár a pápai, akár a császári kancelláriában megtaláljuk.

Ez a stílus a végtelen terjedelmű jogi körmondatok keretében izidorusi, mesterkéltszórenddel, a biblia költőiségével, gazdag, romantikus cifrázatokkal kanyarog és valóban hasonlít a gót stílus végső, bizarr kiteljesedéséhez. Izelítőül néhány jellemző részletet választunk ki a dús termésből. Az avignoni kancellária például ezeket a ragyogó szirmú bánatvirágokat fakasztja András herceg halálhírére: „Keserű sóhajokra indítottak és oly heves fájdalom szomorúságával töltötték meg szívünk mélyét a zord és siralmas hírek, a bűnös gaztett és a gaz büntett, melyet dicső emlékezetű András, Sicilia királyának, a te testvérednek személye ellen elkövettek Béliál fiai, a pusztulásnak és visszavonásnak gyermekei,

⁸⁵ Voigt: *i. m.* 74. l.

⁸⁶ Wenzel: *i. m.* II. köt. 107. sz. 117. l.; 208. sz. 220. l.

hitvány és áruló módon, hogy azt sem szóval nem tudjuk kifejezni, sem írásban kifejtteni... stb.”⁸⁷ Tévedés lenne azt hinni, hogy a nagy humanista, Johannes Noviforensis éppen Lajoshoz írt levelében nem hasonló dagállyal biztatja muzsáját: „Mit fogsz tehát tenni és törekvéssédek célja mire irányul majd? Bizonyára könyörögni fogsz és imában törsz ki a magos Teremtőhöz, hogy necsak a pegazusi folyó édes nektárjával, és a castaliai forrás nemes vizeivel, amely bár öntené el kegyesen a szív szárazságát, hanem annak a pataknak áradásával is enyhíthesd szomjadat, amely a templom jobboldalából tisztaságban fakadván az esőző harmat permetével a föld egész felszínét nem szünik meg édességével öntözni, hogy így végtére ily nagy királynak tetszését elnyerd, aki a világ minden királyának mintegy nyilazóknak célpontjául van kitéve és példájául helyeztetik.”⁸⁸ Ugyanez a stilus, de mennyivel őszintébb a Benintendié, amidőn fanatikus fölmagasztosultsággal írja Velencéről: „Minthogy tehát a velenceiek neves városa, mely mintegy pajzsa a kereszténységnek, kalapácsa a hitetlenségnek, anyja a szabadságnak, menedéke a nyomorultaknak és legfőbb őrzője az igazságnak, joggal követeli magának az első helyet az egész földkerekségen, ismertessék el róla, hogy apostolok, próféták és mártírok fundamentomán épült és sarokköve maga a Jézus Krisztus, annál is inkább, ha annak részéről, aki alapjait megvetette, éltette, gyarapította, ily rövid idő alatt nagy megtiszteltetéseket, kitiüntetések és kiváló hírnév dicsőségét nyerte el.”⁸⁹ Azonos dagály és forróság hatja át, de ugyanilyen komoly

⁸⁷ „Traxerunt in amara suspiria et adeo vehementis doloris maestitia repleverunt intima cordis nostri duri rumores et flebiles, scelus flagitiosum et scleratissimum flagitium in personam clarae memoriae Andreae, regis Siciliae, germani tui, a filiis Belial, perditionis et iniquitatis alumnis perpetratum nequiter et proditorie, nunciantes, quod verbo non valemus exprimere nec litteris explicare...” Wenzel: *i. m.* II. köt. 93. sz. 100. l.

⁸⁸ Quid igitur facies et ad quid tui conatus dirigetur intentio, orabis certe et preces fundes illi creatori altissimo, ut non tantum Pegasaei fluminis dulci nectare aut nobilibus aquis e fonte Castellio (!), qui cordis ariditatem dignetur perfundere, sed, illius torrentis profluvio sitim tuam debriet, qui a dextro templi latere sua bonitate consurgens imbrifici roris aspergine universam terrae superficiem sua dulcedine non desinit irrigare, ut sic aliquando tanto regi placeas, qui cunctis orbis regibus veluti sagittantium meta dudum expositus et ponitur in exemplum.” *Cancellaria Johannis Noviforensis* episcopi Olomucensis, Nro 59. Herausgegeben von Ferdinand Tadra, Archiv für Österreichische Geschichte, 68. Bd. I. Hfte, Wien, 1886, 61—62. l.

⁸⁹ „Cum igitur insignis Venetiarum urbs, quae velut Christianitatis clipeus, infidelium malleus, libertatis mater, refugium miserorum, summaque conservatrix iustitiae totius orbis terrarum digne sibi vendicat principatum,

meggyőződés sugallta Nagy Lajos oklevelének arengáját: „Mi elménk egész törekvésével és szilárd bensőnk tekintetével az égi Jeruzsálemet, ahol az erények Királynéja, minden kegyelem Anyja, az égi Királlyal az angyalok kara fölött koronázottan ünnepet ül, egész bensőknek panaszaival és sóhajaival vágyva vágyjuk...” Nemcsak egyes kitételek, egyes részek, hanem a szóbanforgó oklevél egész menete ünnepélyes, egyenlően pompázó, színes képekkel terhes. A gonosz emberek cselvetései olyanok, mint a kígyóméreg, ha emberi testet ér. A méltányosság és igazságosság pedig olyanok, mint két testvér, amint egymást átölelik (...que uti due sorores se invicem amplexantur). István király szent érdemeivel úgy ragyog, mint rubintvörös rózsza a liliomok között (...qui uti rosa inter lilia rubinosa).⁹⁰ E stílus legbővebb és asianizmussal terhelt megnyilatkozásait nálunk már humanista elemekkel keverten az új mozgalom megindítása idején, Mária királyné uralkodása alatt találjuk meg.⁹¹ De ekkor már minden egyéb hatást kezd elnyomni Szent Ágoston és Szent Jeromos ciceronianizmusa. A style flamboyant átmenetét a humanista stilusba az említett két egyházatya beható tanulmányozása lendítette előre. A humanista stilus akkor kezdődik, mikor megjelennek a mitológiai díszítések, szabályozódnak a periodusok, a középkori szavak és kifejezések már klasszikusokkal elegyednek. Ezt láttuk részben Joannes Noviforensisnél, ez tapasztalható Giovanni da Ravenna bármely írásában, de nem hiányzik a legnagyobb humanistánál, Petrarcanál sem. Az új törekvések általános jelei: gondolati megújulás és vágyakozás a tiszta formára. Növekedik a stíluszépség öntudata és egyre inkább előtérbe helyezik a beszéd jelentőségét. Mindezeket a motivumokat meg lehet figyelni a velleenceiekkel s általában a humanistákkal való kapcsolatainkban Nagy Lajos halála előtt éppen úgy, mint utána.

super fundamentum apostolorum et prophetarum et martyrum aedificata noscatur, ipso angulari lapide Christo Iesu nimirum, si eo, qui plantavit, irrigante incrementumque dante in magnos honorum titulos excelsaeque famae ad praeconium brevi tempore sit erecta.“ Közölve Voigt: i. m. 65. l.

⁹⁰ Nos toto mentis nostrae conamine et nostro fixi cordis acie coelestem Jerusalem, ubi virtutum regina, mater omnis gratiae cum rege superno super angelorum gerarchia triumphat coronata, cum gemitibus et suspiris interni nostri cordis inhiare cupientes...” Tkalcic: *Monumenta Civitatis Zagrabiae* I. 241. l. Idézi Pór: i. m. 36. l. — A további példára: Tkalcic i. m. 240. l.

⁹¹ V. ö. Mária királyné adomány-levelét Kanizsai Jánosnak Fejér: *Cod. Dipl. X. 1. 230. sz. 403—405. l.* Továbbá Demeter érsek két oklevelét: u. o. X. 1. 87. sz. 159—164. l.; 163. sz. 307—09. l.

Kiknek voltak a velencei kancellária tagjai közül kapcsolataik Magyarországgal? Barátságok megkezdésére legalkalmasabb, de hiszen egyetlen lehetőség is volt a diplomáciai küldetés. Végig kell tekintenünk mindazoknak során, akik Magyarországon jártak velencei megbízásból, vagy a magyar király követeként Velencében és Padovában megfordultak. Ugyanis Velence hatalma ekkor már árnyékával szinte befödte a szomszédos kis államot és befolyását kiterjesztette rá éppen úgy, mint egész Dalmáciára.⁹² A Carrara-k udvari humanistái, Giovanni da Ravenna és Pier Paolo Vergerio uraik szeszélye elől mindig a közeli Velencébe húzódnak.

A velencei kancellária vezetői Benintenditől kezdve számtalanszor megfordultak a magyar udvarban. Tisztviselői nem különben. Benintendi hétszer járt követségben a magyar királynál, neveltje, a humanista Paolo de Bernardo ötször. Ennek testvére, Francesco de Bernardo, továbbá a későbbi kancellárok, Rafaino Caresini és Luzio Desiderato szintén többször jártak nálunk. Francesco de Bernardo barátja, Bernardo da Casalorzio di Cremona 1351-ben nyert küldetést hozzánk. A közismert averroista, az említett Leonardo Dandolo és a hasonló gondolkodású Zacharia Contarini ugyancsak itt jártak néhányszor. És végül gyakran utazott a két ország között Lorenzo de Monacis.⁹³ Ebből a névsorból hiányzanak mindazok, akiknek szerepéről a velencei humanizmusban, vagy műveltségéről semmi határozottat nem tudunk.

Volt-e valami hatása a gyakori érintkezésnek? Paolo de Bernardo tanuskodik arról, hogy követi megbízásait Petrarca módjára érdekes alkalomnak tartotta emberek, országok, ismeretlen vidékek megismerésére. Negropontei küldetése alkalmával az útra Apuleiust, Macrobiust és Cicerot vitte magával olvasmányul.⁹⁴ Nyilvánvaló, hogy, ahol lehetett, büszkélkedtek az új kultúrával, tehát terjesztették. A diplomáciai küldetésnek ilyen terjesztő és tanulmányút-szerű fölfogása nem maradhatott hatás nélkül a magyar udvarban sem. Első sorban a kancellária vezetői és tagjai kerültek érintkezésbe a követekkel, tehát a hatást a kancellária stílusán az avval kapcsolatba hozható történetírók gondolatvilágában, módszereiben, valamint írásmódjában kell keresnünk. A Velencével érintkező, ott megforduló magyar államférfiak közül ki kell

⁹² Ugyanezen okból a velencei történetíráshoz számítják a padovai és dalmata történetírókat. Simonsfeld i. m. 137. l.

⁹³ Lino Lazzarini: i. m. 36—37, 44, 57, 61—63, 95, 108, 110, 1.

⁹⁴ U. ó.: i. m. 87. l.

emelnünk Vásári Miklóst, Frankói Miklóst, Kont Miklóst, Gergely, váradi őrkanonokot, Joannes de Surdist, Alsáni Bálintot és Horváti Pált.

Mindenekelőtt azt kell vizsgálunk, van-e nyilvánvaló magyar vonatkozású humanista emlék velencei írótól. Van, sőt lehet mondani, mindegyik korszakos jelentőségű. Az egyik mintegy megnyitja a magyar művelődés új korszakát: Benintendi beszéde az 1357-i (jan 9-16) béketárgyalások alkalmával.⁹⁶ Szorosan ehhez kapcsolódik, noha egy emberöltő múlva, Lorenzo de Monacis hexameterben írt magyar tárgyú epikus költeménye.⁹⁶ Benintendi de' Ravagnani beszéde az átmeneti korra jellemző. Az elmondás alkalmában, a beszéd eszközeiben és alapgondolatában a humanista elemnek nagyobb súlya van, mint a középkorinak. Legfőbb jelentősége abban rejlik, hogy első humanista megfogalmazása Nagy Lajos uralkodói egyéniségének olyan ember részéről, aki teljesen ismeri a dicsőített uralkodó személyes vágyait és eszményeit. Például különös előszeretettel nevezi beszédében legkeresztényibb és katolikus fejedelem"-nek (Vos, tamquam christianissimus et catholicus princeps.) Aki ezt mondta, teljesen tisztában volt azzal, hogy Nagy Lajos tekintetét ősapjának testvérére, Szent Lajos királyra függesztette. Benintendi kitételét pápai levelekben is olvassuk. (Egyízben különös hangsúllyal írja a pápa, hogy Nagy Lajos az igazi „princeps catholicus“.)⁹⁷ A beszédben símán fonódik össze középkori elem humanisztikussal. Ez a „Propozíció a magyar királyhoz“ az aristotelesi sarkalatos erényekre alapítja diplomáciai célját. Benintendi az erények mindegyikét, az okosságot, igazságosságot, erőslelkűséget és mérsékletet olyan nagy mértékben találja meg a királyban, hogy az következképpen nem is cselekedhet másként, mint ahogy Velence érdekei megkívánják. Beszéde azon alapul, hogy a sarkalatos erények és Velence elvei azonosak. Világosan látható a már hangsúlyozott jelenség, hogy a humanista virtusfölfogás a sarkalatos erények tanát fejleszti

⁹⁶ V. ö. Baumgarten: i. m. 63—79. l.; Bellemo: i. m. Tom. XXIII. Parte II. 279. l.; Lino Lazzarini i. m.: 36. l. — A beszédet rövid bevezetéssel kiadta Hegedűs: *Analecta recentiora*. 5—13. l.

⁹⁶ Ld. Laurentii de Monacis... *Chronicon de rebus Venetis*. Venetiis, 1758. „Accedit eiusdem Laurentii Carmen seu historia de Carolo II. cognomento Parvo, rege Hungariae“, 313—338. l.

⁹⁷ Benintendi kitétele: *Analecta recentiora*, 10. l. — Nagy Lajos és Szent Lajos: Pór: i. m. 557—58. l. — A pápai levél kitétele: Theiner: *Monumenta Hung.* II. köt. 107. sz.; Pór: i. m. 386. l.; szinonim kifejezések: Wenzel: i. m. II. köt. 378. sz. 474 l. 383. sz. 479. l.

tovább. Az egyes erények meghatározásában és elsorolásában használja Cicero „*De officiis*-ét, illetve annak Szent Ambrosiustól eredő parafrázisát. De erőteljesen nyomulnak föl beszédében a római jog kifejezései is.⁹⁸ A skolasztikus vonatkozások beleolvadnak a humanista koncepcióba. Benintendi kiemeli az isteni providentia mellett Nagy Lajos mély belátását (*perspicacitas*). Fölveti a versengés gondolatát is. A magyar uralkodó bölcsességéről szónokolva, így fordul hozzá: „Kutassátok föl a földet, olvassuk el a könyveket, lapozzuk föl a történelmet, nem akad az egész keresztény világon hatalomban nagyobb, nemesebb, szerencsésebb és kinek inkább kedve szerint történik minden.“⁹⁹ Benintendi szerint Nagy Lajos dicsőségének tanúja az egész világ. Legtovábbrezgő megállapítása a beszédnek az, amelyben megfogalmazza Nagy Lajos küldetését. Neki tulajdonítja, hogy dicsőséges és szerencsés uralkodásával a magyar nemzet nevét is dicsőségessé tette.¹⁰⁰ Mint látni fogjuk, Lorenzo de Monacis epikus költeményeiben e gondolat fejlettebb fokon megismétlődik.

Ezek után nem közömbös magának a szónoknak egyénisége sem. A békemisszióra alkalmasabbat találni, mint őt, nem tudtak volna. Nemcsak azért, mert a doge korlátlan bizalmát élvezte, hanem, mert diplomáciai és szónoki képességein túl lelke mélyén tisztelte a magyar királyt és komolyan óhajtotta a vele való békét. Ennek megfelelően beszéde csúcspontja békéért való könyörgés: „Többet mondok neked, bár sértettél bennünket és lehetséges, hogy ezt még továbbra is folytatod, mégsem következhetik be az, hogy elveszítsük természetes szeretetünket irányodban oly módon, hogy eltaszíts abban a hitben, hogy ellenfeleid vagyunk. És Isten irgalmazzon azoknak, akik annyi baj okai voltak köztünk és közted, akik okai voltak annyi ezer keresztény ember pusztulásának, — pedig ezekkel könnyen vissza lehetett volna szerezni Jézus Krisztus egész örökségét, — akik okai voltak annyi pénz és vagyon pusztulásának, akik okai voltak annak, hogy annyi özvegy, árvagyerek és leány kóborol koldulva, mert ezeknek könyörgése Istenhez kiált, nem ellened, kiváló fejedelem, hanem azok ellen, akiknek nagyobb a vétkük...“¹⁰¹ Úgy látszik, Benintendi szavai egészen őszinték. Legalább is életének tragikus fejleményei azt

⁹⁸ Pl. „*Est enim iustitia constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens.*“ *Analecta recentiora*. 8—9. l.

⁹⁹ *Analecta recentiora* 9. l.

¹⁰⁰ „...*quod ipsum et nomen nationis Hungaricae vestro felici tempore gloriosum et famossum reddidistis,*...“ *Analecta recentiora*, 8. l.

¹⁰¹ *Analecta recentiora*, 12. l.

mutatják. Petrarca is úgy jellemzi, mint édes beszédű, eleven, sziporkázó szellemű, de főképen őszinte embert.¹⁰² Beszédének erejében annyira bíztak, hogy kétszer egymásután küldötték hosszabb időre ünnepélyes követségbe Nagy Lajoshoz. Különösen érdekes egyéniség volt. Jellemző reá, hogy Petrarcaiban többre értékelte az erényt, mint az ékesszólást. Kitünő szónok volt, de többre becsülte a tettet. Csak egyénisége szolgáltat magyarázatot arra, hogy Nagy Lajos udvarában szívesen látták. Az 1358-i békekötés nagyrészt az ő személyes műve. Követként járt Nagy Lajosnál 1351-ben, 1356-ban, 1357-ben kétszer. Ez év januárjában tartotta nagyjelentőségű beszédét. Végül 1358-ban betetőzte működését a béke megkötésével. Alig két évre rá, 1360-ban immár hatodszor jelenik meg a király előtt, ezúttal Budán. Mi volt követségének tárgya, csak általánosságban tudjuk. Apróbb határpörök, némi eltérések a békeszerződés bizonyos szavainak értelmezése körül, alkalmasint gyanakodtak is, hogy a genovaiak áskálódnak ellenük. Az új doge, Lorenzo Celsi 1364. júliusában ismét Magyarországra küldi Benintendit. Ezúttal félévet tölt itt. Hazatérése után ágynak esik s 1365. áprilisában meghal. Néhány nap mulva követi a doge. A Signoria egyik jegyzőkönyvéből, melyet ekkor vettek föl, kiderül, hogy mindketten hazaárulás gyanúja alatt állottak, mert a doge önhatalmúlag rendelte el a kancellár küldetését, nem kérte a Tanács utasításait, sőt önhatalmúlag tárgyaltak.¹⁰³ Az ilyen önálló eljárás velencei fölfogás szerint kimerítette a hazaárulás kritériumait. És csak így érthető ez a képtelen vád Benintendivel szemben, aki egész életét a köztársaságnak szentelte. Úgy látszik, a Tízek Tanácsa Marin Falier esetének megismétlődésétől tartott. Hozzájárult az a rendkívül szivélyes viszony, melyben ekkor a doge, a kancellár és a magyar urak állottak. Benintendi az említett határpanaszokkal kapcsolatban a hivatalos akták mellé támogatásul külön levelet írt Frankói Miklós esztergomi érsekhez és a nádorhoz címezve. Külön választ is kapott rá. Midőn ez a külön levélváltás mégegyszer megismétlődik, Frankói Miklós megszólítása szokatlanul meleg: „Amicorum dulcissime!”¹⁰⁴ Közben Nagy Lajos is igen barátságosnak mutat-

¹⁰² V. ö. Bellemo: *i. m.* Tom. XXIII. Parte II. 258, 264, 284. l.

¹⁰³ Bellemo: *i. m.* i. h. 281. l., Tom. XXIV. Parte I. 62—73. l. — Az 1360.-i követség tárgyához v. ö. még Wenzel: *i. m.* II. köt. 408—09, 411. sz. 562—563, 565. l. — Az 1364.-i követséghez u. ö. II. köt. 451., 452., 466. számok, 614—16, 628. l.

¹⁰⁴ Wenzel: *i. m.* II. köt. 470. sz. 632—33. l.

kozik, sőt, szerencsét kíván a köztársaságnak a krétai lázadás lecsillapításához.¹⁰⁵ Mindez gyanúra indította a köztársaságot. A modern velencei történetírás úgyszólván egyhangúlag csöndben végrehajtott politikai ítéletnek tartja a két vezérférfi rövid egymásután bekövetkezett halálát. Azonban Benintendi törődött, beteg ember volt, úgy hogy minden különösebb beavatkozás nélkül is összeroppanhatott a megalázó vád terhe alatt. Nincs kizárva, hogy a doge halála természetellenes volt. Sem az egyik, sem a másik nem utolsó eset Velencében. A hatalmától megfosztott Francesco Foscari szégyenében halt meg,¹⁰⁶ Francesco Novello, páduai fejedelem és fiai pedig titokban fojtattak meg.¹⁰⁷ Bármennyire is tragikusan fejeződött be Benintendi követjárása, csak az emberek cserélődtek ki, a diplomáciai kapcsolatok nem gyöngültek. De humanista hatások oly mértékben, mint őáltala, csak évtizedek múlva kerülnek újra hozzánk.

Az 1360—64-ig terjedő időben jelentékeny változások történnek a magyar kancellária leveleinek stílusában. Mindjárt föl-tűnik, hogy Nagy Lajos diplomáciai leveleinek történetében ismeretlen műfaj bukkan föl, a gratuláló levél. Mint említettük, a viszony már annyira megjavult a köztársaság és a magyar király között, hogy a krétai lázadás leveretése alkalmával sikerükhöz szerencsét kíván. Az uralkodó nevében írott levelek, valamint Frankói Miklós külön levelei jelentékenyen hosszabbak és differenciáltabbak, mint eddig. Az esztergomi érsek említett levele pedig, mely „a bölcs és buzgó Benintendi úrnak, a velencei köztársaság érdemes kancellárjának, igen kedves barátunknak“ címére ment, föltétlen stílustörekvéseket mutat. A velenceiek észrevették a magyar kancellária levélstílusának változását. A velencei kormányzótanács 1365. január 23.-án keltezett iratában válaszol Nagy Lajosnak a köztük folytatott tárgyalásokról és udvariasan köszönetet mond azért, hogy a magyar uralkodó levele végén a velenceiek ügyének szerencsés alakulása fölötti örömét írta le „választékos stílus“-ban („et in fine singularem vestram leticiam de omni bono et pacifico statu nostro *stillo urbanissimo* descripsistis“.)¹⁰⁸ Ugyanerre az időközre esik, illetve Benintendi 1360.-i követsége utánra, Nagy Lajos csípőshangú levélváltása IV. Károly császárral. Nagy Lajos levele annyira jól fogalmazott, hogy Pór

¹⁰⁵ U. ó.: *i. m.* II. köt. 453. sz. 616. l.

¹⁰⁶ Percy Gothein: *i. m.* 180—82. l.

¹⁰⁷ Bellemo: *i. m.* Tom. XXIV. Parte I., 67. l.

¹⁰⁸ Wenzel: *i. m.* II. köt. 466. sz. 628. l.

Antal nem is merte elhinni, hogy a magyar kancelláriából származik, hanem úgy vélte, hogy valaki más alakította át klasszikus modorban.¹⁰⁰ Pedig a levél szókinccse középkori. Ellenben tartalma, elevensége, fordulatossága és sima pergése újszerű: „Lajos, Isten kegyelméből Magyarország királya annak, aki magát császárnak és Csehország királyának mondja, olyan szívélyes üdvözlétet, amilyent érdemeivel kieszközölt! Nem méltó tiszteletre, aki a tisztelet forrása ellen támad; és nem méltó az hatalomra, aki nem elég erős elméje megfékezésére. Miért nevezed hát magadat fejedelemnek, és császárnak, s miért akarod kormányozni a világot, amidőn nem tudod elmédet kormányozni és csunyabeszédű nyelvedet megfenyíteni? Ugyanis miféle császár az, akinek érzékei fölött a bor uralkodik olyannyira, hogy olyan úrasszonyok gyalázatjára mesterkedik, akiket az egész világ nem tud eléggé tisztelni? Mert, aki meggondolja, hogy becsületes úrasszony méhéből született, az nem sértésüket, hanem erényük dicséretét hirdeti. Ha tehát téged virtus hozott volna a világra, nem merted volna borral telve vétkes szavakkal fenséges szülőmet bemocskolni. De, hogy folytassuk, ezt a tettet nem szülődnek kell felróni, hanem állatias természetednek, melyet minden időben fájlaltunk. Amiért is meghagyjuk és szigorú figyelmeztetéssel tanácsoljuk, miszerint ugyanazon tanúk előtt, mennél gyorsabban visszavond asszonyanyámra tett rosszindulatú szavaidat és gondoskodjál, oly nagy dicséretéről, mint amennyire kisebbítetted gyalázkodásoddal. Mert különben megvédjük mind az ő, mind a magunk becsületét s a bosszúnak ostorával sujtunk reád és tieidre úgy, hogy megsíratod, mivel az egész világ előtt szeretnénk magunkat biztosítani.”¹¹⁰ A császár ugyanilyen hangnemben válaszolt ugyancsak humanista stílusban.¹¹¹

¹⁰⁰ V. ö. Pór: *i. m.* 454. 1. 2. jegyz.

¹¹⁰ Ime a levél eredetiben: „Ludovicus Dei gracia Ungarie dicenti se Imperatorem et Regem Boemie, salute favorosa pro meritis preoptata. Non est dignus honore, honoris origini qui insurgit; nec est dignus imperio, qui sue non sufficit imperare rationi. Cur itaque te Principem et Imperatorem nominas et vis regere seculum, tuam nequiens rationem regere (et) linguam castigare malilogam? Qualis est enim Imperator, cuius sensibus vinum dominatur; ut dominarum machinatur vituperium, quas totus mundus non sufficit commendare. Perpendens enim natum se dominarum probis ex visceribus, exigeret ipsarum non deturbationem, sed titulum virtutis. Igitur si te produxisset virtus, genitricem meam serenissimam vino repletus viciosis verbis inficere stupuisses. Sed ut verba protrahamus, hoc factum non tam tue genitricis, sed tue nature bestialis est, quod nobis tempore quolibet dolorosum.

Ha Benintendi szereplése szemellátható változást idézett elő a kancellária stílustörekvéseiben, érdemes megvizsgálni ezeknek az éveknek irodalmi termését is. Különösen szerencsés helyzet adódik. Ugyanis Kálti Márk 1358-ban fogott bele a Képes Krónikába; minden valószínűség szerint ugyanebben az időben kezdett műve megírásához a másik minorita krónikás, akitől egy töredéket a Budai Krónika összeállítója Küküllei művének 1352—56-ig terjedő hézagába helyettesített. S végül 1363-ra tehető R. Kiss István fejtegetései alapján az új magyar történetírás első jelensége, a Küküllei-féle életrajz krónikás modorban írt első fele. Mindezekben a művekben szemügyre kell vennünk a történeti módszert s az író gondolatvilágát. Az előző kettő, különösen a Bécsi Képes Krónika, úgy él a köztudatban, mint jellegzetesen lovagkori alkotás.¹¹² Így is van. De emellett Kálti Márk krónikájában éppen úgy, mint a minorita krónika-töredékben nyilvánvaló jeleit látjuk annak, hogy megcsapta őket az új világ levegője. A Képes Krónika poétikus összeszerkesztője valóban középkori lélek, de némi divatos ízről ő sem mondhatott le. Lám, Szent Imre herceg: „ifjúságának első virágában isteni ajándék folytán az átlagos emberi természetet felülmulta. Föl volt fegyverkezve igazságossággal, okossággal, erős lélekkel és mértéktartással, bölcsességgel, tudománnyal, nyájassággal, irgalmassággal, jóindulattal, bőkezűséggel, *emberiességgel* és türelemmel és föl volt díszítve a többi vallási és politikai erényekkel is, akárcsak atyja, Szent István“.¹¹³ Az ifjú herceg így az aristotelesi sarkalatos erényeknek birtokosa éppen úgy, mint a vallási erényeknek, de nem hiányzik belőle az új érték sem, a humanitás. A Képes Krónika végén fortuna is megjelenik. És pedig ugyancsak érdekes szerepben. Ugy látszik,

Unde committimus (et) cum hortatu tibi strictissimo persuademus, qua tenus reclamacione malignorum verborum cicius peracta domine mee genitrici, tanteque fame procures laudem, quanti vituperii tuis exhibuisti praesentibus detraccioni. Alioquin ipsius et mei volentes honoris defendere titulum, tibi tuisque flagellum ulcionis apponemus fletibundum, volentes nos coram melius preservare.“ Ld. Wenzel: *i. m.* II. 422. sz. 583. l. Noha egy 14. századi formulariumból került elő, mégis úgy látszik, itt-ott romlott a szöveg.

¹¹¹ U. ö.: *i. m.* II. 423. sz. 584. l.

¹¹² V. ö.: Hóman: *i. m.* 9—11. l., Horváth János: *i. m.* 30. l.

¹¹³ „Erat enim Beatus Emericus in primaevo adolescentiae flore, supra communem naturam hominum, divino munere sublimatus, iustitia, prudentia, fortitudine, temperantia, sapientia, scientia, mansuetudine, misericordia, benignitate, largitate, humanitate et patientia armatus similiter et sanctus Stephanus pater suus“ *Marci Chronica De Gestis Hungarorum*. Recensuit Franciscus Toldy. Pestini, 1867, 41. De morte sanctissimi Emerici ducis. XXXVII. l.

bármilyen gondosan elrejtette Kálti Márk a szerencsétlen Zách Felicián történetének fulánkját, mégis kötelességének érezte, hogy valami módon fölhívja a figyelmet az isteni igazságszolgáltatásra, mely hite szerint utolérte Róbert Károlyt. Nagy Lajosra való tekintettel azonban Isten helyett a szerencsére hárítja a büntetést: „Károly király mindeddig kedvező szelekkel hajózott és szerencsésének sajkája kedvére szelte a tenger tajtékzó habjait, de most már a forgandó szerencse arcát elfordítja, elbúcsúzik tőle, hátat fordít neki: mivelhogy mindenfelől háború támad, de megveretik és kezeinek és lábainak fájdalma is nagyon gyötri.”¹¹⁴ Kálti Márk gazdag és érzékeny egyénisége csak díszítésre használja föl a „humanitás“-t és írói fortélynak az emberi cselekvésekbe beleszóló új hatalmat, a szerencsét; de nyilván mutatja, hogy ezeket a gondolatokat a mindennapos beszélgetés hozta újtába. Érdemes lenne krónikája stílusát is vizsgálat alá venni.

A minorita krónikatöredék éppen elveszett részei miatt nem nyújt teljes képet, de van benne egy rendkívüli horderejű újítás, mely munkáját Kükülleivel társítja. Az tudniillik, hogy missziális leveleket használt.¹¹⁵ Az adott és már tárgyalt körülmények folytán ebben az időben, vagy ezt követőleg más hatásra, mint velenceire nem gondolhatunk. A magyarokhoz ragaszkodó, már említett zárai történetíró is a velenceiektől veszi az okleveles módszert. A régebbi magyar krónikások, Anonymus és Kézai éppen ebben különböznek a minorita krónika és Küküllei modorától. Ennek oka természetesen a velencei ösztönzés s az új szellem hiányán kívül az Anjouk alatt meghonosult registrum-vezetés hiánya volt.¹¹⁶

Küküllein nem is egy jelben látszik a velencei történetírás hatása. Művének állítólag 1363 táján keletkezett első része éppen úgy, mint a másik rész, mely 1387—98 között íródott,¹¹⁷ a velen-

¹¹⁴ „Rex Karolus ventis prosperis navigavit, et crispantia maris aequora suae fortunae carina ad votum sulcavit; sed iam fortuna vertibilis adversa facie vafaciens terga vertit, quia undique bellis insurgentibus sua expeditio vincebatur; pedum etiam etiam ac manuum dolore nimium torquebatur.“ *U. o.* 102. „Felicianus vulnerat dominam Elisabeth reginam,“ CXV. l.

¹¹⁵ V. ö. Dékányi Kálmán: *János minorita Nagy Lajosról szóló krónika-töredéke*, 25—26. l.

¹¹⁶ A registrum-vezetésről v. ö. Szentpétery Imre: *A kancelláriai jegyzetek Anjoukori okleveleinkben*. (Károlyi Árpád Emlékkönyv, Bp. 1935.) 489. l. — Felkutatandó lenne, hogy a „conservator styli“ intézményét behozták-e a császári kancelláriához hasonlóan.

¹¹⁷ R. Kiss István: *Küküllei János munkájának kritikájához*, Századok, 1915. 523, 531. l.

cei kapcsolatok egy-egy különösen föllendült korszakára esik. A krónikás modorban írt rész Benintendi utolsó két, ünnepélyes, hosszabb és teljesen békés jellegű követsége közötti időben keletkezett, amikor Benintendi baráti viszonyban állott Frankói Miklós kancellárral és bőven találkozhatott emennek hű emberével, Kükülleivel is.¹¹⁸ Az emlékiratszerű második fele Küküllei művének a velenceiekkel való harmonikus barátság idejében íródott, amidőn Lorenzo de Monacis többszöri ittjárta pezsgésbe hozta a kezdődő irodalmi életet. Az első rész a Dandolo által következetesen keresztülvitt és klasszikus tökéletességre emelt diplomatikai módszert használja, elbeszélését a lehetőség szerint oklevelekkel támogatja. Műve ezen első felének végszavai arra engednek következtetni, hogy tudott a minorita krónikásról: „Nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy a történetek sorrendjét nem tudtam kellő világossággal és megkülönböztetetten évekre és napokra elkülönítve tárgyalni az azóta eltelt hosszú idő alatt; mivel egyes dolgokat magam kutattam ki, más dolgokat pedig hitelt érdemlő emberek útján sajátítottam el, akik tudtak az eseményekről; és így illendően kimentvén magamat, adassék nekem bocsánat és legyen elég az eseményeknek csak a sorrendjét is elbeszélni. A többi megírásra és elbeszélésre méltó dolgokat azokra hagyom, akik többet tudnak szerencsés és szerencsétlen kimenetelű tetteiről írni, vagy tárgyalni, mint ami itt írva van.”¹¹⁹ Ezek után annak ismeretében, hogy a minorita krónikatöredéket különös módon Küküllei két része közötti hézagba interpolálták, továbbá, hogy e töredék bizonyossága szerint a minorita krónikája a legkisebb részletekre is kitér, sőt egyes, csak a kancelláriában használható okleveleket is földolgozott, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a Küküllei

¹¹⁸ Ugy látszik, elkísérte urát az 1365.-i boszniai hadjáratba is. Itt az egyik sereget az esztergomi érsek vezette (Küküllei: *i. m.* cap. XXXIII. 190. l.) Ugyanis olyan apróságot jegyez meg Küküllei az egész hadjáratból, mint hogy „az érsek kancellár ur“ sátrából éjjel ellopják a királyi pecsétet. Pór is valószínűnek tartja Küküllei jelenlétét a hadjáratban. *I. m.* 371. l.

¹¹⁹ „Hoc non praetermisso, quod tam luculenter et clare, rerum gestarum seriem, per distinctiones annorum et dierum, praepedientibus intervallis temporum, disserere non potui; quia aliqua per me ipsum didici, et aliqua per alios fide dignos, rerum notitiam habentes intellexi: et sic venia tribuatur, rite excusanti: cum sufficiat, rerum gestarum seriem enarrare. Caetera scribenda, vel narranda, illis relinquo, qui plura sciunt, quam hic scripta sunt, de gestis eius, tam prosperis, quam adversis, scribere vel tractare.“ Küküllei: *i. m.* cap. XXV., 186—87. l.

által említettek alatt elsősorban a minoritát kell érteni. Célkitűzésük párhuzamossága, munkahelyük és módszerük közössége s végül Küküllei idézett szavai arra mutatnak, hogy egymást ismerték, egymás munkáiról tudtak, egy és ugyanazon történetírói iskola tagjai voltak, mert átvették a velencei okleveles történetírás módszerét.

Nagy Lajos életrajzának biografikus szellemű folytatásához és befejezéséhez meg kell jegyeznünk Burckhardtnak megállapítását, miszerint a humanista életrajzírás előfutárait a velencei történetírókban és Joinvillenek Szent Lajosról írott életrajzában kell keresnünk.¹²⁰ Ugyanis a velencei történetírás a város történetét az egymásután következő dogék életrajzaiból állította össze. E körülmények hatása Kükülleinél nem kétséges. De Joinville művének ismerete sincs kizárva.

Mindezekén túl is vannak bizonyítékok Küküllei velencei kapcsolataira. A Nagy Lajos-életrajzhoz írt bevezetés élénken emlékeztet Andrea Dandolo doge egyik történeti művének, az úgynevezett Kis Krónikának előszavára. Menetük úgy szólván párhuzamos és bizonyos kitételeik is hasonlóak. Dandolo bevezetése szerint Isten, akitől minden létező származik, nagyá tette a velencei dogék hatalmát. Azonban Isten fölmagasztalását a velenceiek érdemelték ki jeles cselekedeteikkel.¹²¹ Ezért, hogy tetteiket a mostaniak és jövődöbeliek kellőképpen követhessék, a megnevezett szerző elhatározta (ob hoc ego, Andreas Dandolo proposui), hogy röviden előadja a velenceiek eredetét, gyarapodását, a dogék alatt véghezvitt jeles tetteket. De, ha valaki bővebben akar tudni róla, forduljon a szerző terjedelmesebb krónikájához. Ezután megnevezi forrásait: előszóból tanult és évkönyvekből merített, de a mű szerencsés befejezését attól várja, aki a királyok királya, uraknak ura, nagy király mindenekfölött, az Istentől.¹²²

Küküllei előszavának menete abból indul ki, hogy a királyok királyától, a mindenható Istentől ered minden létező dolog: dicsőség, kitüntetés, hatalom, hódítás egyaránt. Ide eredeti módon kis elmélkedést illeszt bele eme javakról: a hírnévről, a nép organikus

¹²⁰ V. ö. Jacob Burckhardt: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Achte durchgearbeitete Aufl. von Ludwig Geiger. Leipzig, 1901. II. Bd. 48. l.

¹²¹ „Cum Deus omnipotens, a quo omnia subsistentia assumpserunt initium, Venetorum ducatum in Christianorum principibus mirifice exaltavit, quod sumpto respectu ad ipsorum principium suis laudabilibus operationibus noscitur processisse, de quibus moderni et futuri informati de bono in melius debent rationabiliter proficisci;“ Simonsfeld: *i. m.* 117. l.

¹²² U. ö: *i. m.* 118. l.

alávetettségéről, a hadtudomány fontosságáról. Majd pedig megállapítja, hogy a történetírás az utódokat nagy tettekre lelkesíti, ezért Nagy Lajos háborús és békés cselekedeteit, valamint népének az ő vezetése alatt véghezvitt tetteit ő, (ego Johannes, nunc archidiaconus de Kikullew... posterorum notitiae duxi commendanda...) János, küküllei főesperes, elmondja capitulumokra és particulákra beosztva, hogy minnél világosabb és kezelhetőbb legyen. Ha pedig valaki hibát találna, azt javítsa ki.¹²³ Ehhez végük, az első rész idézett befejezőszavait, melyekben ugyancsak ő is kettős forrásra hivatkozik, azonban Dandolotól eltérően az írott források helyett „per me ipsum didici“-t mond, ami alatt főként az oklevelek használatát érti. Ebben a módszerben aztán Dandolo nagy Krónikája remekelt.¹²⁴ A Küküllei előszavához hasonlatos Dandolo-féle bevezetés tulajdonképpen séma, a doge úgyszólván szóról-szóra írta ki egy prehumanista történetíró bevezetéséből.¹²⁵ Azonban nem valószínű, hogy Dandolo forrása került volna Küküllei kezébe. A magyar szerző fordulataiban van azonosság Dandoloval, de azon túl önálló. Küküllei ugyan nem színes egyéniség, de határozott. Említett kis elmefuttatásában a magyar udvar divatos királytükre, a nápolyi eredetű *Secreta secretorum* mellett tekintélyként idézi Vegetiust. Ez látzólag Küküllei elszigetelt leleménye és éppen ebben a részben van a bevezetés legmodernebb, leghumanistább gondolatsoportja. Küküllei nem a középkorban csodált Nagy Sándor megbabonázottja. Igaz ugyan, hogy a makedon hódító népszerűsége a renaissanceban sem csökkent. De Kükülleit az ókori világ másik, akkor fölfedezett része érdekli, a római. Abból is a birodalom keletkezésének föltételei, vagyis a hadi szervezet úgy, amint azt Flavius Renatus Vegetius megörökítette. Ennél a gondolatnál elszakad az aristotelesi premisszától, mintha a nép az uralkodóval szemben Istentől eredő organikus alávetettségben lenne. Ellenkezőleg egészen új és ettől idegen gondolkodás alapján a kormányzás fizikáját vizsgálja. Egész műve szellemére elhatározó befolyással van Vegetius. Mert első sorban Nagy Lajos katonai érenyeit dicsőíti s ugyanarra buzdítja utódait. Küküllei állásfoglalásának jelentősége akkor bontakozik ki igazán, ha Vegetiust megfelelően értékeljük. A római szerző kompilációját régebbi

¹²³ Küküllei: *i. m.* 171—72. l.

¹²⁴ Erre vonatkozólag v. ö.: Simonsfeld: *i. m.* 61, 64—68, 145—46. l.; Bellemo: *i. m.* 259—60. l.; Lino Lazzarini: *i. m.* 28—31. l.

¹²⁵ V. ö. Simonsfeld: *i. m.* 117—20. l.

hadtudományi munkák alapján Valentinianus császár számára készítette. Gondolkodása, stílusa még római, még ókori, de mégis oly késői korban írta művét, hogy az ókorról már mint különálló korról beszél.¹²⁶ Kézikönyvének gyakorlati tanácsai lehetővé tették, hogy hasznát vegyék az egész középkoron át. De a középkor bomlásával arányban a 13. századtól kezdve egyre kapósabb lett és végül a renaissanceban forgatták legtöbbit, vagyis aszerint, hogy mennyire volt szükség tanácsaira. Négy könyvre oszlik és mindegyik elején, valamint végén általános elmélkedések, szabályok, axiomák kötik össze az egyes részeket. Ugy látszik, Vegetius közvetítette Machiavellihez nemcsak az „Arte della guerra” néhány általános szabályát, hanem ennél sokkal fontosabb gondolatokat is, mint a történeti fejlődésnek és politikai principátus vándorlásának eszméjét. Vegetius nagy mértékben terjesztette az „erény” szó divatát és a „certamen”-nek, a versengésnek renaissancekori ösztönét.¹²⁷ Ahogyan a római birodalom békebeli szervezetét, a „lex Iustiniani”-t a római jog őrizte meg, ugyanúgy ez a gyöngye kompiláció tartotta fenn a római birodalom háborús szervezetét. Mindkettő sok új gondolat forrása lett. Nem lenne érdektelen kikutatni, hogy a machiavellista módszerek mennyiben származnak a római író háborús szabályaiból. Hiszen az újjászületés korában sohasem volt béke, csak nyugalmi pillanatok. Mindenesetre a „praecepta generalia belli” csak művelődésbeli és öntudatosító lehetett, mert Machiavelli gondolatait az életből mérítette és elődjei, Egidius Colonna a tirannusról szólva, Pier Paolo Vergerio a Carrara-k életrajzaiban, vagy Diomede Carafa politikai tanácsaiban ugyanígy jártak el.¹²⁸

Küküllei tehát elért az európai újjászületés forrásához, Rómához. Megállapítja, hogy a rómaiak azért hódították meg a nemzeteket, mert nagy gondot fordítottak a háború mesterségére, tudományára. Ugyanezen okból az uralkodónak arra kell töreked-

¹²⁶ „.....ipsam antiquitatem factis recentibus antecedit.” Flavi Vegeti Renati *Epitoma Rei Militaris*. Recensuit Carolus Lang. Ed. altera, BTG. Lipsiae, 1889, Liber II. 33. l.

¹²⁷ E fogalmakhoz v. ö.: *i. m.* 5 6, 64—65, 90, 121. l.

¹²⁸ Egidius Colonna a tirannusról v. ö. De Ruggiero: *i. m.* 46. l. Pier Paolo Vergerio a fejedelemeiről v. ö. Baccio Ziliotto: *La cultura letteraria di Trieste e dell'Istria*, Trieste, 1913. 59. l.; Diomede Carafa machiavellista tanácsairól v. ö. Tommaso Persico: *Diomede Carafa, uomo di stato e scrittore del secolo XV*. Napoli, 1899, 150—161. l. Carafa műve, „De Regis et boni principis officio” címen, latin fordításban terjedt el. Ezt a fordítást a magyar királyné testvére, Eleonora, ferrarai hercegné készítette Battista Guarino ál-

nie, hogy bővelkedjék hatalomban, (in civili potentia) és hódítson. Ez már a Fejedelem! Hogy pedig Küküllei öntudatosan, humanista módra vette a kezébe Vegetiust, misem bizonyítja jobban, mint hogy „igen ékesszólónak“ nevezi (sapiens et facundissimus Vegetius).¹²⁹ Jellemző ez a megállapítás azért, mert Vegetius stílusa nem különösen szép. Azonban Küküllei divatos szólással és érzékeléssel közelíti meg s nem is annyira a stílusra, mint az aforizmák meggyőző erejére gondol. De, ha humanista divat vetette el hozzá Vegetiust, vajjon honnan? Ismét meg kell maradnunk a velencei körben. Tudjuk, hogy Velence akkori hősi korszakában lett Vegetius tanácsadó és azt is tudjuk, hogy Benintendi ugyancsak idéz aforizmáiból a „Historia Jadratensis“-ben.

Aminthogy a *Secreta secretorum*, éppenúgy Vegetius is még Nagy Lajos korára mutat vissza. Hihetőleg arra a korra, amidőn az első rész keletkezett. Valóban a csak imént (1358) megkötött velencei béke idejében időszerűek voltak a dalmát háború évtizedekkel visszamenő okai és a magyar udvarban járó Benintendi műve a „Historia Jadratensis“. Erre maga Küküllei céloz. De mindezen felül jellemző a szóbanforgó részlet arra is, hogy Küküllei a kauzalitás keresztülvitelében felülmulja a velencei krónikásokat, az egyének által véghezvitt történeti eseményeket egyéni okokra vezeti vissza. Ugyanis Nagy Lajos zárai kudarcáról szóló fejezetét így végzi: „Ez eseményt a király aggódva fájlalta és keményen elhatározta, hogy meg fogja torolni, mihelyt az idő kedvező lesz rá.“¹³⁰ Ezáltal megmagyarázza Küküllei az ötvenes évek második velencei vállalatának okait. Ha tehát ilyen erősen visszagondolt a háború csiráira, érdekelhette is a „Historia Jadratensis“.

Kézzelfoghatóan bizonyítható tehát a velencei kancellária stílusnevelő hatása, befolyása a magyar kancelláriai történetírás módszerére, művelődésére és szellemére.

Olyan évek ezek, midőn a szellemi élet nem is sejtett lendü-

tal, hogy a neki dedikált munka „necsak olaszoknak, hanem külföldi nemzeteknek is hasznára legyen“, hogy „távolí vidékekre is át lehessen küldeni.“ (Eleanora d'Aragonia, Ferrarie ducissa Magnifico et Clarissimo Viro Diomedii Carafae comiti Magdaloni et regio consiliario *Secreta Salutem Plurimum dicit.* Napoli, Biblioteca Nazionale, cod. lat. IX. G. 43. fol. 3b.) Diomedea Carafa nézetei jellemző azonosságot mutatnak a magyar udvarral szintén kapcsolatban álló lengyel humanista kortárs, Callimachus Experiens elveivel.

¹²⁹ Küküllei: *i. m.* 171. l.

¹³⁰ U. ő: *i. m.* cap. VIII. 179. l.

letet vett. Nagy Lajos vadászkastélyokat és várakat romboltatott, hogy kolostorokat és templomokat építsen.¹³¹

Uj nevekkal találkozunk, akik a kancelláriában és a diplomáciai tevékenységben a humanizmust képviselik, mint Vilmos pécsi püspök, az ugyanilyen nevű győri püspök, Meszesi Dömötör váradi püspök, Alsáni Bálint és Horváti Pál, akit Thuróczi „iste Italicus“-nak¹³² nevez. Ilyen egyéniség Kanizsai János, aki padovai rektor korában könyvek másolására két külön másolót tartott.¹³³ Uj embertípus a kalandos életű Szepesi János, aki fiatal korában megszerzi a doktori címet és tizenöt év múltán már mint zágrábi püspök, visszatér Padovába, hogy csalódásaiért a tudományban találjon vigasztalást.¹³⁴ A tudomány és a művészet utáni vágyódás, itáliai tanulmányutak, annyira elterjedtek, hogy 1413-ban a titkos küldetésben Velencét járó Pásztóczi Lőrinc ürügyül a régiségek és templomok látogatását hozza föl.¹³⁵ Csak ilyen körülmények között születhetett meg az 1382-i esztergomi zsinat határozata: „Illik, hogy a papot tudomány ékesítse. S, kinél ez nincs meg kellő mértékben, majd feléje hangzik a próféta szava: Te a tudományt megvetted, én is megvetlek téged, papként ne szolgálj nekem!”¹³⁶

3. BOMLÁS ÉS RENAISSANCE.

TULLIUS „A KÖTELESSÉGEKRŐL“ CIMŰ MŰVÉBEN úgy határozza meg az emberi természetet, hogy az ember az embernek, bárki legyen is az, azon egy okból, hogy ember, javát kell,

¹³¹ A lövöldi karthauzi zárdát bakonyi vadászkastélyából, Hölgykőből építtette. A Márianosztrán épített monostort szintén lebontott várból emeltette. V. ö.: Pór: *i. m.* 595—98. l.

¹³² „Zagrabiensis praesul Paulus et iste Italicus per Regem Lodowicum ipsa dignitate insignitus, tantum omnibus paratior ad nefas;“ M. Johannis de Thwroc *Chronica Hungarorum*. Schwandtner: *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Tom. I. 201. l. — Az „olaszos“ Horváti Pál ajkára ugyancsak Thuróczi remekbe készült humanista beszédet ad. *U. o.* 202. l.

¹³³ Kanizsai János olaszországi tartózkodására v. ö. Pór Antal: *Adatok a bolognai és padovai jogegyetemen a XVI. században tanult magyarokról*. Századok, 1897, 778—79. l.

¹³⁴ *U. ö.*: *i. m.* 786—95. l.

¹³⁵ V. ö. Óváry Lipót: *Zsigmond király és az olasz diplomácia*. Századok, 1899, 282. l.

¹³⁶ A fordítás Békefi Remigtől származik: *i. m.* 308—309. l. Kiadva Ignatius de Batthyány: *Leges ecclesiasticae*. III. köt. Claudiopoli. 1827. 260. l.

hogy akarja.¹³⁷ A középkor moralista Ciceróját a pécsi egyetem hitszónoka a humanizmus egyik alapvető tételében az emberies magatartás szabályaiban idézi. Azokat a lelki hajtóerőket illetőleg, melyek e gondolat felé irányították a szónokot, minden kétségünket eloszlatja egy másik idézet, mely Pál apostol egyik leveléből van véve: „A barbárok nem kis humanitással viselkedtek velünk szemben.”¹³⁸ Ez a mondás is a magatartás humanitását hirdeti. De egyúttal egyike a Pál-levelek ama helyeinek, melyekben a legtisztábban csillan föl az apostol latin műveltsége, a humanista római és a barbár világ ellentéte keresztény, paradoxonszerű megfogalmazásban.

Ezek után nézzük azt a beszédet, mely Szent István személyével kapcsolatban mindvégig az „ember“-nek van szentelve. Skolasztikus tételekből indul ki, skolasztikus módszerrel fejteget, de gondolatainak iránya, következtetései és érdeklődési köre már a humanista világba vezet.¹³⁹ A szónok szerint az emberség megkülönböztető jegyei az ész fénye (*lumen rationis*, az emberies viselkedés és a *misericordia*, melyet a megértés fogalma helyett használ s végül a jámborság.¹⁴⁰ Az állatoktól az erkölcsi, vagyis emberies élet különböztet meg s erre az életre a vallás és az állam nevel: a *lex Christiana* és a *lex Iustiniani*.¹⁴¹ A kereszténység nevelő szerepe abból az azonosságból következik, hogy, ami erkölcsi, az emberies: *humane, id est moraliter*. Ugyanezt a munkát végzi a törvényhozó, midőn az embert önfelismerésre juttatja. Az emberi élet e két alapvető intézményének pedagógikus értelmezése középkori. De a nevelés irányának megfordulása a halálon túlról vissza az élet felé, az önmagát fölismerő ember felé, az ismeretlen emberi világ: a mikrokozmosz felé olyan

¹³⁷ „Tullii De Officiis describitur sic natura, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod homo est, consultum velit.” Békefi: *A pécsi egyetem*, 96. l.

¹³⁸ „Iulius tractabat Paulum humane et pie et misericorditer. Actuum 28: Barbari praestabant nobis non modicam humanitatem.” U. ő: *i. m.* 94. l.

¹³⁹ A skolasztika és humanizmus, általában az egyház és humanizmus viszonyát az újabb olasz humanizmus-kutatás tüzetesen vizsgálja. Így: De Ruggiero: *i. m.* 1—11. l.; e törekvésekről v. ö. továbbá „*A filozófiai irányú renaissance-kutatás Itáliában. Hit és humanizmus*. Athenaeum, 1934. 98—100. l.

¹⁴⁰ Békefi: *i. m.* 94. l.

¹⁴¹ „Intellectu replebit illos et sensu replebit cor illorum, ut de cetero non vivant brutaliter, sed humane, id est moraliter. Et hoc est utilitas legislatoris et lationis legis, scilicet eruditio hominis in sapientia recognitionis suae.” U. ő: *i. m.* 95. l.

gondolatok, melyeket az újjászületés kora vetett föl. A szónok az ember nagyságát és töredékességét enyhén lebegő mérleg nyelvére helyezi: az ember nagysága abban rejlik, hogy isteni, törekensége abban, hogy földi. A középkor és újkor mesgyéjén ismét aktuálisnak érzik Nazianzenus Gergely mondását: „Az ember égi és földi, hitvány és fenséges, kegyelemből lélek, bűnből hús.”¹⁴² Az elmefuttatás akkor emelkedik legmagasabbra, midőn azt fejtegeti, hogy nem szabad vétkezni az embernek, mert méltóságát az istenarc adja s ezt az arcot nem szabad megcsúfolni. Nagy Szent Leót idézi: „Keresztény ember, ismerd föl méltóságodat, azt, hogy részese vagy az isteni természetnek.”¹⁴³

Igy a szónok az ember fogalmával kapcsolatban észrevétlenül elér az emberfenség gondolatához, mely a humanista gondolati világ csúcspontja. A szerencséről, tudásról, dicsőségről, ére nyekről, kormányzatról a legtisztább humanista gondolatokat hirdeti klasszikus, vagy nem klasszikus írók alapján. Benintendihöz hasonlóan a szerencsét Isten ajándékának tartja. Isten és a szerencse gondolatának összeütközése nem is szükségképi jelenség a humanizmusban. Hiszen nagyobb jelentőségű alakját e mozgalomnak, mint Giovanni da Ravenna, alig lehet elképzelni. Pedig Sabbadini szerint ő is azok közé tartozik, akiknél kereszténység és a humanizmus fogalmai kapcsolatba jutottak, de nem összeütközésbe.¹⁴⁴ A hitszónok akár Aristoteles, vagy Cicero, Szent Bernát, vagy Dionysius Areopagita tekintélyére hivatkozik, az emberi élet igazi céljának mindenképen a tanulást és tudást tekinteti.¹⁴⁵ A dicsőségben szépen egymás mellé helyezi az égi és földi dicsőséget.¹⁴⁶ Kyros és Alexander földi dicsőséget nyertek, égit nem: Szent István mind a kettőt.¹⁴⁷ Ha azt akarjuk, hogy a dicsőség kedvére legyen az Istennek, békében keressük azt. Mert, mint Szent Bernát mondja: „Botorok Ádám fiai, akik megvetik a bé-

¹⁴² „Unde Gregorius Nazianzenus De primis epiphaniis: Homo caelestis et terrestis, humilis et excelsus, spiritus propter gratiam, caro propter errationem.” U. ő: *i. m.* 96. l.

¹⁴³ „Agnosce, Christiane, dignitatem tuam et divinae factus consors naturae.” U. ő: *i. m.* 96. l.

¹⁴⁴ Szent Istvánról szólva így beszél a szónok: „Percepit duplicem partem honorum Dei, scilicet dona fortunae et dona gratiae; fuit enim sanctus in vita et gloriosus in persona.” U. ő: *i. m.* 97. l. — Giovanni da Ravennáról v. ő. Sabbadini: *i. m.* 51. l.

¹⁴⁵ Békefi: *i. m.* 91, 95. l.

¹⁴⁶ U. ő: *i. m.* 114—15. l.

¹⁴⁷ U. ő: *i. m.* 98. l.

két, dicsőségre vágnak és elvesztik a békét is és a dicsőséget is.¹⁴⁸ Azonban a békesség e nagyfokú keresése aligha jelentheti a hősi tettek megvetését. A királytól példaadást és főként mérsékletet kíván. Mert az igazság a szigorúság és az engedékenység között áll. Az uralkodónak meg kell találnia a helyes mértéket s, hogy segítségére legyen, a szerző idéz a szentírásból, Claudianusból, Ciceroból és Justinianus „Digesta“-jából.¹⁴⁹ Nem felejt el megemlíteni Egidius Colonna kínzó problémáját, a tirannust sem. Meghatározása iskolás, de az csöppet sem veszi el igazságát: „Tirannus az, aki a maga javát keresi és nem az alattvalókéét, aki az alattvalókban szolgákat lát.“¹⁵⁰

Végül nem hiányzik az irodalmi megörökítés és halhatatlanság humanista gondolata sem. Az egyik beszéd Szent Erzsébet dicsőségét hirdeti s a nagy ciceroniánus egyházatya, Hieronymus egyik helyével van alátámasztva: „Alexander egyszer Achilles sírjához érkezett és különösen boldognak találta őt. Mert elérte, hogy nagyságát, dicsőségét olyan nagy ember hirdesse, mint Homeros. »Ó, hihetetlen nagy szerencséje ennek a férfiúnak,« — mondá — »hogy a maeoniai költő hirdeti dicséretét!«¹⁵¹ Ha ez nem humanizmus, akkor kérdés, hogy van-e egyáltalán humanizmus? Fejtegetéseire mozgósította az ókori és középkori tudományt: az említetteken kívül Boetiust, Ambrosiust, Origenest, Sallustiusf, Horatiust, Solinust, Senecat, Statiust és Iuvenalist. Pedig ez csak az a néhány beszéd, melyet Békefi kiadott a müncheni kódexből. A beszédek gondolatköre bizonyítja, hogy a magyar szellemi élet a korabeli olasz renaissance-szal és a humanista hajlamú skolasztikával egy fokon állt.

Mindenesetre probléma, hogy ki, vagy kik beszéltek így és mikor. Az eddig kiadott beszédekben egyetlen egy támasztékunk van a beszédek keletkezésének időpontjára. A szerző szembeállítja a tirannust és a jó királyt: „A jó király pedig jót tesz azokkal, akiken uralkodik és meglátogatja őket, hogy cselekedeteik

¹⁴⁸ „Et ideo stulti sunt filii Adam, dicente Bernardo, in epistola, qui contemptentes pacem et appetentes gloriam et pacem perdunt et gloriam“. U. ő: *i. m.* 114. l.

¹⁴⁹ U. ő: *i. m.* 104—105. l.

¹⁵⁰ U. ő: *i. m.* 103. l.

¹⁵¹ „Unde dicit sanctus Jeronymus, quod Alexander cum evenisset ad tumulum Achillis, hoc in eo praecipue commendavit, quod tantum tantus habere post obitum emeruit praeconem laudis Omerum, o, fortuna, viri super-excellentior, inquit, cuius Maeonium redolent praeconia vatem“. U. ő: *i. m.* 112. l.

igazságosak legyenek. Ilyen királyt adjon nekünk az Isten, a királyok királya, Jézus Krisztus!”¹⁵² Azt hiszem, Nagy Lajos életében aligha lehetett ezt a kijelentést tenni. Nem lehetett mondani, mert, még ha szószerint vennők is a király éberségét, akkor is ismeretes Nagy Lajosról, hogy álruhában bejárta az országot, ellenőrizte hivatalnokait és a nép hangulatát. Nem mondhatták ezt az ő életében, mert eddigi tudomásunk szerint viszonya az egyházzal mindvégig bensőséges volt és öregkorában még elmélyült.¹⁵³ Ellenben mindaz, amit kíván a szónok, természetes 1382 után, a Nagy Lajos halála utáni zürzavarban. Vagy akár Zsigmond uralkodása idején. Akkor el lehetett mondani a kegyes óhajt: „Ilyen királyt adjon nekünk az Isten!”

Már Békefi megállapította, hogy a beszédek minden valószínűség szerint dominikánus hitszónokoktól erednek. Ehhez tudnunk kell, hogy a magyarországi dominikánusok közül sokan Itáliában tanultak.¹⁵⁴ Ez a művelt rend az augustinusokkal és karthauziakkal együtt már korán érintkezésbe jutott a humanizmussal. Ezért híres rendfőnökük, Dominici János 1404-ben a „*Lucula noctis*”-ban fölemelte a szavát a veszedelem ellen, mely elpogányosodás formájában utolérhette volna a humanizmus híveit. Azonban ő is a legnagyobb tisztelettel beszél az ókori klaszszikusokról, szellemben pedig az új, gyakorlatias, renaissance szellemű vallásosság hirdetője.¹⁵⁵ Mindenesetre bizonyítéka ez annak, hogy a rendben is összecsapott a két világnézet, illetve a két kor.

A pécsi egyetem humanisztikus irányú fejlődésében a döntő tényező az volt, hogy a párizsi főiskolára tekintő bécsi és prágai egyetemekkel ellentétben emennek mintája a bolognai jogi studium generale és a padovai egyetem volt. Padovával szoros kapcsolat

¹⁵² „Rex autem, qui bonus fuerit, bene facit eis super quos regnat, et visitat eos, ut sint actiones eorum iustae. Qualem regem det nobis Deus, rex regum, Iesus Christus.” U. ö.: *i. m.* 103. l.

¹⁵³ Nagy Lajos járt álruhában (V. ö. Pór: *i. m.* 565. l.) is, hogy megismerje a nép bajait. Viszonyáról az egyházzal v. ö.: Küküllei: *i. m.* cap. LIII—LV, 197—98. l.

¹⁵⁴ Iványi Béla: *Bilder aus der Vergangenheit der ungarischen Dominikanerprovinz*. Mélanges Mandonnet, II. Paris, 1930. (Bibliothèque Tomiste XIV.) 455—56. l. Idézi: Valjavec: *i. m.* 54. l.

¹⁵⁵ V. ö. *A filozófiai irányú renaissance-kutatás Itáliában. Hit és humanizmus*. I. h. 97. l.

is fűzhetette össze.¹⁵⁶ Tény, hogy az egyetem alapításában Nagy Lajost a szükség vezette, hitbeli célok támogatták. Az egyetem szervezője, Vilmos püspök kedves embere volt a császárnak is s mint ilyen nyilván látta a prágai egyetem virágzását.¹⁵⁷ A bécsi pedig egy évvel azelőtt kezdte meg működését, hogy a magyar egyetem felállítását elhatározták. Bár az osztrák hercegek kancelláriájában uralkodó humanizmusra engednek következtetni a hírhedt kiváltságlevél klasszikus utalásai, az újonnan megalakult egyetem a párizsi okkamisták befolyása alatt állott. Első rektora például a Párizsból visszatért híres okkamista fizikus, Albertus de Saxonia.¹⁵⁸ Természettudományi tanítása rombolta a régi világképet, de az egyetemen még nagyon sokáig a skolasztika volt otthonos.¹⁵⁹ A prágai egyetemen pedig renaissance szellemű, de humanizmusnak kevésbé mondható, sőt avval ellentétes mozgalom

¹⁵⁶ Galvano da Bologna Padovában tanított, midőn hozzánk hívták. V. ö. Szabó Pál: *A régi pécsi egyetem*. Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. XVIII. sz. 1935. 10. l. — Nagy Lajos már 1360-ban kéri a padovai fejedelmet, hogy engedje át számára Bartolomeo Piacentinét, a padovai egyetem tanárát. (*U. o.* 9. l.) Ugyancsak Padovában volt orvostanár a magyar király egyik udvari orvosa, Jacopo d'Arqua is. (Thallóczy: *i. m.* 86. l.) A gyakorlati orvostudomány körébe vágó műveket írt, többek között kommentárt Galenushoz. (Michaelis Savonarolae Commentariolus de laudibus Patavii. Liber I cap. 3. Muratori Rerum Italicarum Scriptores. Tom. XXIV. 1166. col.) A padovai egyetemen 1367-ben a szabadművészetek és orvostudomány karán határozatba hozatta, hogy állapítsák meg azokat a könyveket, melyeket a professzorok közül bárki tanítványával hivatalos időn kívül olvashat. Kollégiumot is alapított szegény tanulók számára, akik filozófiát és orvostudományt akarnak tanulni. (V. ö. Jacobi Facciolati: *De gymnasio Patavino syntagmata XII. Patavii*, 1752. 124—125. l. Továbbá G. Tiraboschi: *Storia della Letteratura Italiana*, Tom. V. Parte. I. Firenze, 1807. 66. l.) — Nincs kizárva az sem, hogy az a „Thomas de Bononia, magister in artibus et medicina“ is Magyarországon tartózkodott, aki 1374-ben Valois Lajos és Nagy Lajos követei között szerepel a Párisban kiadott eljegyzési oklevélen. (Wenzel: *i. m.* III. 72. sz. 84. l.) Wertner Mór: „*Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek*“ című értekezésébe föl is veszi, mint magyarországi orvost (Századok, 1893. 606. l.), noha erre egyelőre a nevezett oklevélen kívül semmi bizonyíték nincs. Általában a pécsi egyetemre, a magyar humanizmus első kapcsolataira és a korabeli kultúrális összeköttetésekre még tág lehetősége van a kutatásnak Padovában és Bolognában.

¹⁵⁷ *A laikus mozgalom magyar bibliája*, Minerva, 1931. 59—60. l.

¹⁵⁸ De Ruggiero: *i. m.* 22—28. l.

¹⁵⁹ Ez a körülmény nyilvánvalóan látható a hirdetett előadások tárgyán. V. ö. Fraknoi Vilmos: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a 14—15. században*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. III. oszt. 10. sz. Bp. 1874. 1874. 25—29. l.

alakult ki, a huszitizmus. Viszont a pécsi egyetem egyetlen tanára, akiről tudomásunk van, olasz jogtudós, Galvano Bethini da Bologna, aki az alapító Vilmos püspöknek jogtanácsosa volt.¹⁶⁰ Vilmos püspök utóda, Alsáni Bálint folytatta elődjének törekvéseit. Megokoltnak látszik az a föltevés, hogy Olaszországban, esetleg Bolognában végzett. Királya állandóan Itáliába küldte diplomáciai ügyekben.¹⁶¹ Műveltségének olaszosságára mutat, hogy irnokul olasz közjegyzőt tartott. Kettőről is tudunk, akik egymásután szolgálták őt: az 1381-i béketárgyalások alkalmával Galvanus de Castrobaldó, padovai közjegyző, Magyarországon pedig éveken keresztül Cristoforus de Rodano de Cremona, valkói főesperes, aki Alsáni Bálint kancellárjának nevezi magát (1383, 1385).¹⁶² Nagy jogász volt a pécsi püspök. Szeretett pörösködni és maga mellett kiváló, jogban jártas embert tartott, Imre, reguni főesperest, aki, lehet, hogy azonos a váradi Statutumok szerzőjével. Sőt van egy fölfogás, — noha minden alap nélkül —, hogy az egyetemen is tanított. Az bizonyos, hogy neve éppen akkor tűnik föl Pécsen, vagyis 1376-ban, amikor utoljára történik említés Nagyváradon Imre olvasó kanonokról.¹⁶³ A pécsi püspök jó szónok volt. A „*Historia de translatione*“ ismeretlen szerzője szerint társával, Horváti Pállal Remete Szent Pál ereklyéinek kikérésékor „*pulchro verborum contextu*“, azaz szépen beszélt.¹⁶⁴ Nyilvánvaló, hogy mindent megtett az egyetem fejlesztésére és, ha a legutóbb előkerült 1379-i adatot tekintetbe vesszük, mely a pécsi egyetem fennállását bizonyítja,¹⁶⁵ másrészt az egyetemi hitszónoklatok 1382-i post quemjét sem hagyjuk figyelmen kívül, akkor a pécsi egyetem legalább tizenöt—húsz éven keresztül készítette elő és terjesztette az újjászületés kultúráját. Ha tudniillik a budai egyetem 1389-i alapítását úgy fogjuk föl, mint egyik bizonyítékát annak, hogy a pécsi egyetem már megszűnt.¹⁶⁶

¹⁶⁰ V. ö. Szabó Pál: *i. m.* 10. l.

¹⁶¹ V. ö. Áldásy Antal: *Alsáni Bálint bibornok*. Bp. 1903. Magyar Történelmi Életrajzok XIX. évf. 15. l.

¹⁶² V. ö. Wenzel: *i. m.* III. köt. 221. sz. 459. l., 283 sz. 525. l., 307. sz. 566. l.

¹⁶³ V. ö. Bunyitay: *i. m.* l., Áldásy: 31. 56. l. Szabó Pál: *i. m.* 9—10. l.

¹⁶⁴ P. Mathiae Fuhrmanni *Anonymi Hungarici historia de translatione Sancti Pauli Thebaei cognomento primi eremita*. Pestini, 1799. cap. I. 77. l.

¹⁶⁵ Hermannus Lurcz 1379-ben a pécsi egyetemről átiratkozik a prágaira. Valjavec: *i. m.* 54. l.

¹⁶⁶ Konrad Heilig szerint alig tíz évig állott fenn az egyetem, mert az utolsó rávonatkozó adat 1376-ból való. (*Zur Geschichte der ältesten ungar-*

Alsáni Bálinttal van szoros összefüggésben az a munka, mely mintegy jellemzője a kancelláriai törekvéseknek, határozott dokumentuma az ott uralkodó új szellemnek és további útjelzője az állandó velencei kultúrális befolyásnak. Ez az ismeretlen szerzőtől való „*Historia de translatione Sancti Pauli Thebaei cognomento primi eremitaе*.” A kis történeti munka Remete Szent Pál ereklyéinek áthozatalát tárgyalja Velencéből, akiben az egyetlen magyar eredetű szerzetesrend névadó szentjét tisztelte. Az ereklyék áthozatalát Nagy Lajos a velencei háború kezdetén megfogadta és a béketárgyalások folyamán a velenceiektől kikötötte. A béketárgyalásokról hazatérőben Alsáni Bálint pécsi püspöknek és Horváti Pál zágrábi püspöknek be kellett térniök Velencébe, hogy magukkal hozzák az ereklyét. A kis történeti mű mintegy folytatása annak az életrajznak, amelyet Szent Jeromos írt a pálosok őséről. Hét fejezetben tárgyalja az ereklyék átvitelét Konstantinápolyba, onnan Velencébe, Nagy Lajos fogadalmát, a velencei békekötés döntését az ereklyékről s ennek értelmében Alsáni Bálint és Horváti Pál velencei tartózkodását, az ereklyék hazaszállítását és elhelyezését.¹⁶⁷

Eleinte tartotta magát az a föltevés, hogy maga Alsáni Bálint a szerző. De Áldásy Antal világosan bebizonyította, hogy e feltevés téves.¹⁶⁸ Ellenben a szöveg tendenciája arra mutat, hogy megbízásból, vagy buzgalomból a püspök közvetlen környezetéhez tartozó kancelláriai tisztviselő, papi ember írhatta, aki ezáltal érdemeket akart szerezni. Nemzetségére nézve magyarnak kellett lennie, mert stílusából itt-ott magyar szófüzés és nyelvi gondolkodás tör elő.¹⁶⁹ A mű szinte fényképszerű realizmussal őrzi meg az akkori kancellária stílusát, szellemét. Természetesen a dicsőségvágy s az új világ fogalmai bőven gőgösködnek a rövid kis történetben. Az emberek dicsőségének erejét, az érdemek el-

schen Universitäten und des Magisters Benedikt von Makra. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Institutes. I. 1931. 42. l.) Heilig állításait nagy apparatussal cáfolja Szabó Pál. (*I. m.* 15—19, 21—25. l.) További adatok hiányában a kérdés végleg és adatszerűen el nem dönthető.

¹⁶⁷ *Historia de translatione... 75—147. l.*

¹⁶⁸ V. ö. *Historia de translatione... P. M. Fuhrmann* bevezető értekezését, 33. l.; Békesi Emil: *Magyar írók az Anjouk és utódaik korában*. Katholikus Szemle, Bp. 1899, 767—772. l.; Áldásy: *i. m.* 84—86. l.

¹⁶⁹ „...ut cornua contereret elatorum”. *Historia de translatione... cap. IV. 100.* — „Et ut in eodem sepulturae loco profusius tanti patris merita venerarentur, idem S. Senex Antonius, aliquos ex fratribus suis... inibi divino obsequio mancipavit.” *U. o. cap. I. 78. l.*

híresülését a köztudatban, a dicsőség kapuját emlegeti.¹⁷⁰ Kisérteties azonossággal látjuk viszont a humanista közfogalmakat, certament és triumphust, prosperitast és mansuetudot.¹⁷¹ Nagy Lajos itt is hordja franciás jelzőjét, a „rex Christianissimus“-t, de önuralma már stoikus: „Elméjét sikerek nem tették fennhéjzózóvá és balsikerek nem sujtották le.“¹⁷² A kor bizonytalanságát, melyből kibomlott a renaissance, szintén szóvá teszi, de a kifürkészhetetlen isteni akarathoz tulajdonítja, melynek az a célja, hogy sorsának pörgetésével az embert ráeszméltesse, mennyire bizonytalan e földi lét.¹⁷³ A szerencse nála is engedelmes szolgálja még az isteni hatalomnak. Az igazi meglepetést formai téren találjuk. Buda, ahova az ereklyét áthozták, Magyarországnak „jeles és igen kies“ helye.¹⁷⁴ A természetérzéssel magától értetődik, hogy együttjár a művészet megbecsülése. Nem felejt el megjegyezni, hogy a láda, melybe átszállításkor áttették az ereklyét, művészi kivitelű volt (*artificiose fabricata*).¹⁷⁵

Azonban van ebben a kis munkában egy olyan kifejezés, mely ritmikusan visszatér a legfontosabb pontoknál. Szerző szerint Hieronymus szép stílusban (*pulchro stylo*) jegyezte föl Remete Szent Pál életét. Az ereklyét Konstantinápolyból egy kiváló velencei polgár hozta el, aki az ereklyét őrző szerzetesektől és apáttól díszes stílussal, ékesszóló rábeszéléssel (*decoro stylo, ... affatu facundo*) elnyeri az ereklyét. Végül Velencében Alsáni Bálint és követtársa küldetésük célját „szavaknak szép fűzésével (*pulchro verborum contextu*) kifejtik és az ereklyét ők

¹⁷⁰ „... Perpetua successorum memoria...“, ...humanae laudis praecio...“ *U. o.* cap. I. 77. l.; „... clara merita in publicam ducere notitiam...“ *U. o.* cap. II. 83. l.; „... ad portum ducit gloriae...“ *U. o.* cap. IV. 99: l.

¹⁷¹ Certamen, triumphus: *U. o.* cap. I. 77. l., cap. IV. 100. l.; „... prospera mundi prosperitas...“ Cap. III. 93. l.; „... moribus mansuetus...“ cap. VII. 144. l.

¹⁷² „... quoniam excelsa eius mentem minime elevaverunt et infima non deiecerunt.“ *U. o.* cap. V. 110. l.

¹⁷³ „... quae rerum vicissitudines non sine dispensatione certae rationis alterat nunc egentes faciens abundare, nunc abundantes egere, ut humana conditio per alterationem sui status huius seculi instabilitatem agnoscat...“ *U. o.* cap. IV. 99. l.

¹⁷⁴ „... insignem et amoenissimum regni Hungariae locum...“ *U. o.* cap. VI. 133–134.; „... fortuna celebri, cui arrisit divina clementia...“ *U. o.* cap. VI. 134. l.

¹⁷⁵ *U. o.* cap. VI. 133. l.

is elnyerik.¹⁷⁶ Ha ezek után megfigyeljük a kis mű stílusát, azt tapasztaljuk, hogy a szerző nagy erőfeszítést tesz, hogy a tőle telhető legszebb módon írjon. Hatalmas, még a *cursus*-szal rokon periodusok, kifinomult pleonazmusok jellemzik a kis írást. Összevetve a szép stílusnak s ékesszólásnak feltűnő hangoztatásával, nem adódik más magyarázat, mint hogy így akart előjáróinak kedvében járni. Igyekezett bizonyítani, hogy ennyi díszes stílus mellett az övé sem marad hátra. Bizonyos, hogy meggyőződésből vallotta a beszéd erejét. Históriaja átmeneti stílusával, humanista gondolatvilágával igazolja azokat a stílustörekvéseket, melyeket a magyar kancelláriának tulajdonítottunk.

De nemcsak tárgyánál fogva kapcsolódik Velencéhez a kis munka. Az ereklyék átszállítását Konstantinápolyba, onnan pedig Velencébe, semmi más forrás nem ismeri, se velencei, se bizánci, csak Andrea Dandolo krónikája. S ezt a krónikát az ismeretlen szerző hűségesen követi.¹⁷⁷ Tehát ami Küküllei esetében beigazolódott, a velencei történetírás hatása, megisméltendő a kancellária e második irodalmi termékével kapcsolatban.

Egyúttal rohamosan átalakul okleveleink stílusa. Az irodalmi törekvések kilépnek az arenga köréből s kiterjeszkednek az egész levél fogalmazására. Nem megokolatlan föltevés, hogy ismeretlen szerzőnknek fontos szerepe volt ez átalakulásban. Minden valószínűség szerint neki kell tulajdonítanunk Mária királyné remekbekészült adománylevelét Kanizsai János esztergomi érsekhez. Stílusa, gondolatvilága azonos amazéval. Hogy csak egy részt emeljünk ki, dicsőíti az érseket, mert a királynétól elidegenedett főurakat otthonukban (*in laribus*) fölkereste és „szilárd meggyőződéssel és eszes urbanitásával, tapasztalt beszédének érveivel, szavainak kellemes fűzésével (*per sincerum dogma, urbanitate sagaci et loquelae peritae modulis et verborum amoeno suorum contextu*) annyira megszelidítette őket, hogy háborgó lelkület megbékítette, békétlen lelküket megszelidítette és a vadságtól megindult elméket rábeszélésével és tudományával símogatva elringatni meg nem szűnt.”¹⁷⁸ Az érsek orfeuszi szereplése a „*Histo-*

¹⁷⁶ „... pulchro stylo...” *U. o.* cap. I. 77. l.; „... decoro stylo, mira sententia, affatu facundo...” *U. o.* cap. III. 94. l.; „... pulchro verborum contextu...” *U. o.* cap. V. 112. l.

¹⁷⁷ *V. ö.* Andrea Dandolo krónikáját: Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores*, Tom. XII. liber X. cap. V. pars XXVII. 352. col.; *Historia de translatione...* Fuhrmann jegyzete a 78—79, 88—89. lapokhoz.

¹⁷⁸ „... antefatus Venerabilis Pater Johannes Archiepiscopus tamquam pacis alumnus ex divisa faciens unum et ex caduco solidum ipsos Primates

ria de translatione“ szereplőinek ékesszólását, meggyőző erejét is fölülmulja.

A velencei hatás azonban nemcsak visszatekintő volt. Nagy Lajos halála egy csapásra megváltoztatta a két állam viszonyát. Többé nem versengő hatalmak: Magyarország az anarchia kellős közepébe jutott. Velence viszont tökéletes kormányzatánál fogva hatalmas maradt. A köztársaság ekkor bizonyította be, hogy államművészete milyen magasfokú. A magyar királynak fogadott adót nem szüntette meg, a dalmáciai városokat nem foglalta el, sőt maga igyekezett megtartani azokat a királynék hűségén. Nagy Lajos hátramaradottjai és a Durazzoi Kis Károly között megindult harcban kitartott a törvényes örökösök mellett. Sőt alkalmas pillanatban súlyos helyzetéből kiszabadítja a fiatal királynét. Mindez természetesen nem történt Velence érdekeinek bölcs számbavétele nélkül. Durazzoi Kis Károly nem egyszer tanújelét adta cselekvőképességének, Velence tehát a gyöngye asszonyuralmat szívesebben pártolta, mint az övét. Gazdaságilag így rövidesen uralkodó helyzetre tett szert Magyarországon, nem is említve, hogy teljesen elfojtotta Magyarország régebbi kiviteli ágait és a dalmát kereskedelmet.¹⁷⁹ A fiatal királyné valóban életével tartozott Velencének, mert férje, Zsigmond aligha tudta volna kiszabadítani. De Velence értette is a módját, hogy áldozatkészségét szellőztesse. Lorenzo de Monacis, a köztársaság nagytehetségű titkára gyakran járt ebben az időben (1387) Magyarországon és Kis Károly tragédiáját ötszázötven hexameterből álló hőskölteményben beszélte el. A bevezetésből értesülünk, hogy művének megírására, sőt világtörténet írására buzdította őt a fiatal királyné, akinek ezáltal az volt a célja, hogy lerója háláját Velence irányában.¹⁸⁰ A jeles szerzőt műve megírásában az a szándék ve-

et Barones nostros, quodammodo a nostra curia protunc avulsos, in laribus ipsorum propriis compertos, per sincerum dogma, urbanitate sagaci et loquelaie peritae modulis, et verborum amoeno suorum contextu adeo mitigavit, ut turbata corda reconciliavit, impacatos animos lenivit, et commotos mentis austeritate suis(!) affatu et doctrina mulcere maluit, et sopire non cessavit...“ Fejér: *Cod. dipl.* X. l. 233. sz. 405. l.

¹⁷⁹ V. ö. Márki Sándor: *Mária, Magyarország királynéja*. Bp. 1885. Magy. Tört. Életr. 1. évf. 112—116. l.

¹⁸⁰ „In urbe Zeucana iniunxisti mihi Serenissima Princeps, reginarum decus, inclitum et tuae praeclarum sidus Hungariae, dum me Venetorum Republicae functum mandatis, expeditumque remitteres, ut quae ibi domi forisque temporibus sunt gesta modernis ad secla ventura scribendo transferrem.“ Laurentius de Monacis: *Chronicon de rebus Venetis ab u. c. ad annorum 1354*. *Accedit eiusdem Laurentii Carmen seu historia de Carol II V. cognomento*

zette, hogy megsemmisítse a gyanút, mely a királynéokra hárult Kis Károly megöletéséből. Büszkén vallja De Monacis, hogy munkájával már eddig is nagy sikereket ért el. Egyes tudós férfiak, akik Károly király hívei voltak, érzelmeiket megváltoztatták, sőt könnyekre indultak a királynék sorsa fölött. Igéri, hogy meg fogja védeni a királynőt és ártatlan édesanyját századokon keresztül a gyalázatos vád és a rágalmazó tömeg foga ellen.¹⁸¹ Csodálatos érdeme a gyermekkirálynőnek, hogy fölszólította őt történeti műve megírására: „Nemes és valóban halhatatlan lélekre mutat, ha valaki gondját az emberi élet határain túl terjeszti. A kor mindent elpusztít, nincs oly nagyszerű tett, mely már az első században el ne tűnne, hacsak védelme alá nem veszi a toll.”¹⁸² A királynővel folytatott beszélgetései közben érlelődött meg benne a mű gondolata és: „Azalatt míg Velence utasításához képest ügyedben többször tértem haza s jöttem ismét vissza, versbe fűztem Károlynak betörését királlyságodba és halálát.”¹⁸³ Lorenzo de Monacis szavaiban egészen fölmagasztosul a törékeny és jószágos Mária: „Megvallom, bámulni fog a jövő kor, hogy te, királyi szűz, ki oly magas polcon születél s tiszteltté a növekedés éveiben, a kedvezőtlen és ellenséges sors keserűségét egy aggnak győzhetetlen lelkével viselted s, hogy annyi polgári zavar, harci zaj, titkos fondorlat, rejtett versengés, nyílt gyűlölet, dölyfös elvetemültség és válság között is legyőzted a dühöngő sors rosszindulatát.”¹⁸⁴ És valóban a magyar humanizmus történetében is

Parvo, rege Hungariae. Omnia ex mss. editisque codicibus eruit, recensuit, praefationibus illustravit Flaminius Cornelius, Venetiis 1758. — A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának példányát használtam. 325. l.

¹⁸¹ „Hoc tanti successus hactenus exstitit carmen, ut nonullos eruditissimos viros, regis eiusdem Caroli zelatores in contrarium repente mutatis affectibus, in lacrimas pias, tui olim acerbi casus miseratione compulerit. Transmitto igitur, Maiesiati tuae, te, et innocentissimam genitricem, siquid potest, ab infami culpa et procacis vulgi dentibus per secula defensurum.” *U. ö.*: i. m. 324. l.

¹⁸² „Generosi et vere immortalis est animi trans humanum spatium vitae curas extendere. Vastatrix est omnium vetustas, nulla est tantarum rerum magnificentia, quae, nisi in calami protectionem suscepta, aevo primo non corruat.” *U. ö.*: i. m. 325. l.

¹⁸³ „...dum ad salutem tui de mandato Veneto saepe repatrior et revertor, invasionem regni tui et mortem Caroli metrico sermone contexui.” *U. ö.*: i. m. 324. l.

¹⁸⁴ „Fateor, mirabitur aetas ventura, te, regiam virginem, in tanto natam et veneratam fastigio, in adhuc crescentibus annis sinistrae et indignae sortis acerbitatem senili et invicto animo tolerasse interque tot aestus civiles, bello-

jelentős dátum ez a mű, mert első esetben történik, hogy magyar uralkodó humanistának fölszólítást ad történeti mű megírására. Ugy látszik, Mária neveltetése már a humanizmus légkörében, az atyja uralkodásának második felében kifejlődő erős történelmi öntudat és virágzó történetírás jegyében történt. Természetes, hogy a humanista Nagy Lajos dicsőített ataraxia-ját kiterjeszti leányára, aki az erőslelkűség dícséretét meg is érdemelte. Jellemző, hogy a Velence és a magyar udvar közötti kapcsolatok mennyire irodalmi jellegűvé lettek. Az ittjáró követek mind művelt, vagy íróemberek: Pantaleone Barbo, Leonardo Dandolo, a nagy doge fia, és végül De Monacis, aki Benintendi után és Francesco Barbaro előtt, a velencei humanizmus legjelentősebb alakja. Nem érdektelen, hogy ez a műve nagyobb gonddal készült, mint főmunkája, a „Chronicon de rebus Venetis“. Személyén keresztül olyan humanista foglalkozott a magyar viszonyokkal, aki megindítója volt az első nagy vitának a görög nyelv tudásának szükségéről. Ebben a vitában nem kisebbek vettek részt, mint Leonardo Bruni az ő pártján, ellenfelének, Francesco Barbaronak pártján pedig Guarino da Verona.¹⁸⁵ Maga az a mód, ahogy Lorenzo de Monacis alkalmassá tette Kis Károly történetét hősköltemény zengésére, kiváló íróról tesz tanúságot. El tudta benne helyezni a politikai tendenciát azáltal, hogy azt észrevétlenül a mű szerkezetébe beleolvasztotta. Érthető erőfeszítése a sikerre, ugyanis olvasóközönségének elsősorban Itália humanista műveltjeit tekintette. Bevezetése szerint olyan rágalom megdöntését tűzte ki céljául, melyet „Itáliában, kivált pedig Toscanában széltében, hosszában beszélnek, hogy Apulia királya távol állott a magyar trónra való törekvéstől, nem is gondolt semmi olyanra“, hanem, hogy Mária és anyja hívták meg önként Magyarország kormányára és ugyancsak ők voltak, akik áruló módon behálózták és pusztulásra juttatták.¹⁸⁶ Ezek a vádak teljesen megegyez-

rum strepitus, clandestinas insidias, simulates latentes, odia aperta, insolentissimos mores rerumque discrimina, saevientis malignitatem superasse fortunae.“ U. ő.: *i. m.* 324. l.

¹⁸⁵ V. ö. Flaminius Corneliusnak, a kiadónak praefatioját. U. o. XXV. l.; továbbá Lino Lazzarini, 110. l.

¹⁸⁶ „Sane Maiestatem Tuam non lateat, quod in Italia et praesertim apud Etruscos, late ferebatur, Carolum, regem Apuliae, ab ambitione Pannonici culminis remotissimum, nil tale meditantem ad sceptrum Hungariae per te et Serenissimam Genitricem Tuam sponte vocatum et sollicitatum, insontem et proditum ab se, vestris fuisse circumventum insidiis et vitali lumine spoliatum.“ Laurentius de Monacis: *i. m.* 324. l.

nek azon levelek tartalmával, melyekben Coluccio Salutati remek stílusban közölte a firenzeiek fölháborodását a magyar királynővel és az urakkal. A királynő bizonyosan megmutatta Lorenzo de Monacisnak ezeket a leveleket.¹⁸⁷ A velencei humanista nem akart szégyent vallani és ez sikerült is neki. A hexameteres formára alkalmasint Petrarca „Africa“-ja ösztönözte, melynek már volt követője Velencében.¹⁸⁸ Egyébként is a „sermo metricus“ kiváltképpen alkalmas volt arra, hogy történeti eseményeket elég szabadon és mégis költői módon kifejezzen. De Monacis története egyes részeiben az antik irodalom hatását mutatja anélkül, hogy az kiölné belőle a közvetlenséget és a személyes erőt. Például Kis Károly búcsúja feleségétől, Anjou Margittól világosan Hektor és Andromache búcsújára emlékeztet.¹⁸⁹

Azonban eredeti tehetségre vall egyes megragadó részekon kívül a mű említett szerkezete, mely által a költeménynek központi gondolatot és egységet adott. Kis Károly története De Monacis fölfogása szerint nem egyéb, mint az eszeveszetten tomboló fortuna szeszélyes cselekedete, mely azonban alapos tanulságot nyújt. Olyan időben történt a király pusztulása, amidőn a „hiúz szemű“, „kegyetlen“ fortuna sorra taszította le a fejedelmeket trónusaikról egész Itáliában.¹⁹⁰ Kis Károly megbűnhődött mértéktelen nagyravágyása miatt. Hiába volt minden hálátlansága, önzése, kincsszomja, hatalma:

„ sok századon át élsz
Mint a szerencsétlenségnek példája, siralmas
Ének tárgya, királyok tükre és okulása.“¹⁹¹

Sikerült tehát Kis Károly tragédiáját felsőbb hatalomnak, a szeszélyes fortunának rovására írni és sikerült elsüllyeszteni a hasonló sorsú királyok, kortársak sorába, de ugyanekkor az em-

¹⁸⁷ Wenzel: *i. m.* III. köt. 338—40. sz. 601—607. l.

¹⁸⁸ Ilyen mű volt Benintendi de' Ravagnaninak már idézett „Declamatio“-ja Zára bevétele alkalmával. V. ö. Bellemo: *i. m.* tom. XXIII. parte II. 250. l.

¹⁸⁹ Laurentius de Monacis: *i. m.* 110—191. sorig. 327—329. l. Az egyes idézeteket Márki Sándor fordításából közlöm. (Monaci Lőrinc Krónikája Kis Károlyról, Budapest, 1910. Középkori Krónikások, X. köt. III. rész, 129—153. l.). A szóbanforgó rész 141—143. lapokon. Az Iliasban VI. é. 369—529. sorig: Homeri Ilias. Rec. Ludvich. Lipsiae. 1902. BTG. Vol. I. 270—81. l.

¹⁹⁰ Laurentius de Monacis: *i. m.* 325. l. 1—4. sorig Márki: *i. m.* 136. l.

¹⁹¹ Laurentius de Monacis: *i. m.* 338. l. 547—550. sorig. Márki: *i. m.* 153. l.

beri szenvedélyek oksági viszonyából kiemelni. Azonban nem fedkezik meg az erkölcsi elégtételről sem. Hangsúlyozza, hogy Isten méltán megbüntette vakmerőségéért és bűneiért. Kis Károly története erkölcsi példa és a fölötte kimondott ítélettel elérte a királynék fölmentését. A költemény egysége tehát az alapgondolatból következik. A hős középszerű, de ez nem akadályozza meg abban, hogy köréje csoportosítsa az eseményeket. Ismert dolog, hogy ugyanekkor híven a velencei történetírás hagyományaihoz pontos forrása az eseményeknek.¹⁹²

Magatartása az étellel szemben tökéletesen humanista. A jellemzően humanista gondolkodás hagyományos kifejezéseit használja, de néha olyan fogalmakat is fölvet, melyek humanista irodalmunkban közhelyekké váltak anélkül, hogy tudtuk volna, hogy tőle erednek.

Gyűlöli a tömeget, szereti a békét, a szerencsét és szabadságot, eltöprenkedik a nyomorúságos emberi kondícióon:

„Ó, uralom, hatalom, kincs: egysem függ a halandó Embertől, maga kénye szerint tesz ezekkel a végzet. Számkivetés, börtön, nyomorúság, gyász, a halálnak Számtalan új neme, száz sanyarúság: mind velejár az Emberi sorssal...”

Jogosult ez a panasz Erzsébet királyné ajkáról és illik hozzá a tanítás, melyet folytatásként Máriának ad:

„... s téged ezeknek mind kitevélek,
Ahogy szültelek. Ámde az élet akármivel ijeszt,
Elkészülve, merész lélekkel szállj vele szembe,
Mert a hatalmas lelket a balsors megnemesíti
S ahoz a jobblét is bekopogtat néha újonnan.”¹⁹³

Humanistára vall, hogy a szerző futásra intvén Kis Károlyt, céloz arra, hogy nagy birodalomhoz nem elég a jog, erő is kell hozzá. Neki pedig egyik sincs.¹⁹⁴ A magyarság humanista fölfogása először nála található. „A büszke Magyarország” lakói féktelenek, össze nem tartók, cselesek és pártosak.¹⁹⁵ Alkalmasint

¹⁹² Megbízhatóságáról Márki: *i. m.* 133. l., továbbá Hóman: *i. m.* 463. l.

¹⁹³ Laurentius de Monacis: *i. m.* 333. l. 346—354. sorig. Márki: *i. m.* 147. l.

¹⁹⁴ Laurentius de Monacis: *i. m.* 337. l. 441—45. sorig, Márki: *i. m.* 150. l.

¹⁹⁵ Laurentius de Monacis: *i. m.* 328. l. 126—130. sorig, 333. l. 356. sor. Márki: *i. m.* 141, 148. l.

tőle származik Lajos király „Nagy“ melléknevének irodalmi megörögzítése. Benintendi beszédében kiemelte, hogy Nagy Lajos dicsővé, rettegetté változtatta népének nevét. Lorenzo de Monacis a velencei humanizmus megalapítójának kéziratban igen elterjedt művét ismerhette.¹⁹⁶ A kancellár egykori kijelentését továbbképzési humanista módon és az új világnézet alapján megfogalmazza a magyar uralkodó beteljesített misszióját. A Nagy Lajost megelőző kort külső megnyilvánulásaiban éppen úgy, mint belső tartalmában, igen érdekesen fogja föl. A szőrmékbe, bundákba burkolt magyarok öltözetét primitívnek találja és úgy fejezi ki, hogy a magyarok Nagy Lajos előtt őslakósok módjára vadállat bőrébe bujtak. Viszont tudjuk, hogy az Anjouk alatt már nálunk elterjedt az olaszos ruhaviselet. A lelkiekre vonatkozólag a pre-humanisztikus állapotra jellemző műveletlenséget hangsúlyozza. Mindezek következtében nem volt nagy tekintélye az országnak. Hanem a magyarságot:

„Nagy Lajos emberiebb, nemesebb életre vezette.
És harcolni tanítva, nevét külnépek előtt is
Rettenetessé tette, dicsőségét ragyogóvá.“¹⁹⁷

Nagy Lajos civilizáló műveltséget terjesztő kormányzását éppen úgy emberiesebb, nemesebb életre vezetőnek tartja, mint a pécsi egyetem hitszónoka a törvényhozóét. Tehát megtörtént Nagy Lajos jelentőségének megfogalmazása humanista szempontból. Tekintve, hogy De Monacis műve népszerű volt és nagy pályát futott be, megállapításai átmentek a köztudatba: humanista hagyomány alapjává lettek.¹⁹⁸

Lorenzo de Monacis élénk érdeklődést, már kialakult irodalmi köztudatot talált, de munkássága újabb lendületet adott a humanista életnek. Kérdés, hogy az új velencei kapcsolatok mennyiben befolyásolták Kükülleit, midőn művét életrajzzá alakította át. A velencei történetírás ilyen irányú ösztönzését említettük. Join-

¹⁹⁶ Voigt: *i. m.* 325. l.

¹⁹⁷ „...Ludovicus gloria regum Hungariae, ad ritum humanum, ad civilia iraxit, Aptavitque operi Martis, fecitque tremendos, Gentibus externis et sidera tangere fama.“ Laurentius de Monacis: *i. m.* 325. l. 32—34. sorig. Márki: *i. m.* 157. l.

¹⁹⁸ Nagy jelentőségű Thuróczi szerepe, aki fölvette a magyar történet korpuszába és áttette prózába. Johannes de Thwrocz: *Chronica Hungarorum i. h.* 199—212. l.

ville életrajzáét hasonlóképen. Ez utóbbival megegyezik a Nagy Lajos-életrajz abban, hogy anyagát tárgyszerint csoportosítja.¹⁹⁹ Küküllei érdekesen hangsúlyoz egyes motívumokat, melyek Nagy Lajos gondolkodását hasonlóvá teszik Szent Lajoséhoz. S midőn a bevezetésben külön kiemeli, hogy Lajosnak, „a szent királyok ivadékának“ (ex regum sanctissimorum prosapia oriundi) írja meg élettörténetét, a magyar elődök mellett alighanem Joinville hőisére is gondolt. Különben sem ismerjük Küküllei valamennyi mintáját. Azt sem tudjuk, ismerte-e Petrarcanak és követőinek életrajzírói működését? Az erős velencei és padovai kapcsolatok folytán valószínűnek látszik. Azonban IV. Károly császár önéletrajzát és fiához, Vencelhez írott uralkodói tükrét nem használta.²⁰⁰ E két mű részletes összehasonlítása Kükülleivel semmiféle eredményt nem adott. Mindössze némi műfaji párhuzamoság és annyi hasonlóság van köztük, — amint már említettük —, hogy a császár is idézi a *Secreta secretorum*ot királytükreben, azonban Petrarca nyomán. Küküllei művének és a császári önéletrajznak szelleme és stílusa egymástól idegen. IV. Károly az önvallomások szubjektív hangján beszél, szelleme vizionárius, biblikus és mindenben követi mintáit. Kükülleinél a korabeli történetírás elmaradhatatlan kellékei, a csodák hiányzanak. Művében csak rideg kauzális összefüggések találhatók. Nagy Lajos életrajzírójának gondolkodása rendszeres és fegyelmezett. IV. Károly álomlátásait lobogó nyelven írja meg. Küküllei a háborúkat is nyugalommal. Mindez csak megerősíti abbeli véleményünket, hogy Küküllei szokatlanul határozott egyéniség volt. Még velencei mintáit sem követte szolgailag, nála minden idegen befolyás másodlagos és csak az útjelző szerepét tölti be. A magyar humanizmus első éveinek irodalmi közvéleményére aligha is van határozottabb dokumentum, mint Küküllei előszava. Nagyfokú irodalmi köztudatot tételez föl. Igyekszik eleget tenni az olvasók kényelmének pontos beosztással, hogy mindent gyorsan

¹⁹⁹ Küküllei tárgyszerű csoportosítására v. ö. Dékányi Kálmán: Küküllei János: Nagy Lajos király viselt dolgairól, 57—58. l. — Joinville csoportosítására v. ö. az előszót: *Histoire de Saint Louis écrite par Jean Sire de Joinville*. (Collection Complète des Mémoires relatifs à l'Histoire de France. Par M. Petitot Tome II. Paris, 1824) 165. l.

²⁰⁰ V. ö. Horváth *i. m.* 27. l. — Az önéletrajz összehasonlítására Marquardus Freherus (*Commentarius de vita Caroli Bohemiae regis. Rerum Bohemicarum Antiqui Scriptores, Hanoviae, 1602. 86—107. l.*), uralkodói tükréhez pedig Steinherz (v. ö. az 55. jegyzetet.) kiadását használtam.

megtaláljanak. Hírnevére kényes; kéri őket, hogy hibáiért ne szidják, hanem szépen javítsák ki. Olvasókat mutat be nekünk, akiknek számít a részvételére, akik a kéziratot széljegyzetekkel látják el, vitatkoznak vele, posztillálják. A kapcsolat középkoriban friss az olvasóval, de írói öntudata, s az olvasótábor elkülönítése újkori.²⁰¹

Nem a magyar udvarban keletkezett, de Nagy Lajossal és Lorenzo de Monacis személyével függ össze e század legnagyobb jelentőségű, mindeddig teljesen ismeretlen magyar vonatkozású humanista emléke, Giovanni da Ravenna memoárja. Már a következő század első évtizedében, 1407—08-ban készült, mégis irodalmi összefüggései, valamint a benne elbeszélte emlékek természete folytán mindenestől a megelőző századba tartozik. A „Rerum memorandarum liber“ különösképpen alkalmas arra is, hogy vezetésével egyrészt megkíséreljük fölvezetni a magyar humanizmus fejlődését addig az időpontig, amidőn Pier Paolo Vergerio letelepszik nálunk és irodalmi coetust teremt, másrészt nyomon kövessük a magyar humanista műfajok fejlődésvonalát, mely az Anjou-kori renaissanceból kiindulva zökkenő nélkül ível a magyar quattrocentoba. Az emlékirat szerzője Petrarca után a trecento legnagyobb jelentőségű humanistája. A következő nemzedék minden nevesebb egyénisége vagy tanítványa volt, vagy személyes kapcsolatban állott vele. Állandóan bolyongott, hosszabb ideig sehhol sem maradt. De a legtöbb időt Velencében, Velence környékén, a Velencéhez tartozó Isztriában, a kultúráisan Velencéhez tartozó Raguzában, vagy a Velencéhez már akkor is túlságosan közeleső Padovában töltötte. Sabbadini megállapítása szerint vágyainak állandó célpontja Velence volt, noha mindig elment onnan, vagy egészségtelen éghajlata, vagy más alkalmi ok miatt.²⁰² Fia ott telepedett le, maga is ott halt meg. Egyik velencei tartózkodása alkalmával tanítványa és jóbarátja lett Lorenzo de Monacis.²⁰³ Azt a művét, mellyel foglalkozni akarunk, Velencében írta élete utolsó hónapjaiban, „az

²⁰¹ Az író és olvasó viszonyáról, az irodalmi tudatról v. ö. Horváth János: *Magyar irodalomismeret*, Minerva, 1922. 204. l. — Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, 1931, 33—34, 104, 150. l. — Kükülleiről: *Századok*, 1931, 325. l.; *Stilustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról*. A kancellária mint szellemi gyújtópont. Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából, 22. sz., 1933, 6, 10. l.

²⁰² V. ö. Sabbadini: *i. m.* 78. 109. l.

²⁰³ V. ö. *i. m.* 67. l. Lino Lazzarini: *i. m.* 111—12. l.

élet margóján“; olyan őszinteséggel és tárgyilagossággal, mint aki érzi, hogy rövidesen nemcsak műve fog „sub specie aeternitatis“ megítéltetni. Emlékirataiban Valerius Maximus és Petrarca mintáját követi, Petrarca nagyrészt az ókorból vette példáit, Giovanni da Ravenna a maga életéből. Nem minden moralizáló tendencia nélkül szedte össze emlékeit, de igazságszeretettel. Öt fejezetben hét történet foglalja Nagy Lajossal, vagy magyar vonatkozású eseményekkel. Sőt talán ide lehetne venni egy nyolcadikat is, melyben a nikápolyi csata alkalmából egy francia lovag történetét beszéli el.²⁰⁴ Lorenzo de Monacis nyomán tárgyalja Durazzo Kis Károly épületes történetét a hálátlanokról szóló fejezetben. Ugyanitt némi helyet szentel a záraiaknak is, akik Nagy Lajos jótéteményeit úgy hálálták meg, hogy Máriával szemben Kis Károlyt segítették.²⁰⁵ A dölyfösségről említve példákat elbeszéli Konstantinos Palaiologos császár furcsa esetét Nagy Lajossal. A császár segítséget kérni fordult a magyar királyhoz. Nagy Lajos minden tiszteletet megadott neki, de ő nem akarta ezt udvariassággal viszonzni. Amiért is a magyar uralkodó megharagudott s többet nem óhajtott látni.²⁰⁶ A kegyelmességről szóló fejezetben elmeséli bizonyos Saraceno Cugania esetét, akit bevádoltak az ország nagyjai sikkasztás miatt. De a király így felelt: „Figyeljete, ezt az embert a piszkokból és a porból én emeltem a fényre, ne akarjatok rábirni, hogy azt, akit elnézésemmel, pártfogásommal fölemeltem, elveszejtsem, és letaszítsam azt, kit én magam emeltem föl.“²⁰⁷ Mindjárt utána másik történet következik Nagy Lajosról. Meg is állapítja Giovanni da Ravenna, hogy a „humanitás és nagyszerűség

²⁰⁴ E munka a magyar tudományosság előtt részleteiben és egészében ismeretlen. A magyar vonatkozású fejezetek szövegét, melyet a velencei Fondazione Querini Stampalia Classe IX. cod. XI. jelzésű kéziratából másoltam, másutt közlöm. — A francia lovag története „*De fortitudine*“ címszó alatt fol. 50b.

²⁰⁵ „*De ingratia rubrica*“. *U. o.* fol. 53a—54a-ig.

²⁰⁶ „*De superbia*“. *U. o.* fol. 54b.

²⁰⁷ „*Animadvertite, quod hunc ego hominem ex sordibus ac pulvere eo claritatis sustuli; nunquam in animum inducitis, ut hominem mea indulgentia, meis sublatum patrociniis perditum ire pergam ac deicere quem erexi.*“ *U. o.* „*De liberalitate et clementia.*“ Fol. 47a. — Valószínű, hogy a szóbanforgó Saraceno Cugania a pécsi és szerémi kamarák ispánjával, Saraceno da Padovával azonos. Egy, a XIV. század első éveiből való Friuli-i Krónika egy észak-olaszországi Cucanea helységről és odavaló Odolricus de Cucanea nemes úrról tud. (*Fragmenta Chronici Foro-Julienensis auctore Juliano canonico Civitatis. Muratori i. m. Tom. XXIV. 1220. col.*) Valószínű, hogy Saraceno en-

szentélyében íme megint egy hely, melyet Lajos király követel magának, akinek egész élete tele van ragyogó dicsőséggel.²⁰⁸ Elbeszéli, hogy Stracimir bolgár fejedelmet miként helyezte vissza országába, hogyan vállalta magára leányai nevelését és hogyan házasította ki őket. De elismeri, hogy ebben a cselekedetben nemcsak nagylelkűség, hanem „égi“ bölcsesség és eszélyesség is volt.²⁰⁹ Hiszen a lányok ott-tartása finom és patriarkális formája volt a tuzszedésnek, és Nagy Lajos már járt el hasonlóan.²¹⁰ Ismét magyar tárgyú az 1396-i török betörés idején lejátszódott történet, melyet a szemérmesség és tisztaság illusztrálására mond el. Magyar leány fogságba esik és elhatározza, hogy reménytelen helyzetéből megszabadul élete árán. Az őt foglyul tartó vitézzel elhiteti, hogy bizonyos füvekből olyan szert tud facsarni, mely sérthetetlené teszi az embert. Hogy szavainak igazságát bizonyítsa, nyakát mindenféle füvek nedvével látszólag megérinti és fölszólítja a vitézt, hogy sujtson nyakához. Így aztán megszabadul. Giovanni da Ravenna a leányt a bátorság és értelem csodálatos megtestesülésének, mártirnak tartja. De a tárgy sokáig volt témája teológiai vitának.²¹¹ Némileg magyar vonatkozása van Johanna jellemzésének is.²¹² Természetesen a feslettség példájának említi.

Mielőtt áttérnénk arra a fejezetre, amely kultúrtörténetileg a legfontosabb dokumentum, tisztázni kell ezeknek az eseményeknek az időpontját és a módot, ahogyan híreihez jutott Giovanni da Ravenna. Ha megfigyeljük az említett történeteket, könnyű megállapítani, hogy egy részük 1365—70 között játszódik le. Konstantinos Palaiologos császár 1365-ben megy segítséget kérni Nagy Lajoshoz. Stracimirt ugyanezen évben fogta el

nek a családnak volt tagja, de Padovába került, talán már ott is született és a könnyebb megjegyzés kedvéért, mint akkor szokásos volt, Saraceno da Padovának nevezte magát. Mint kamarai ispánnak módjában volt azokat a bűnöket elkövetni, melyekkel Giovanni da Ravenna emlékiratában vádolják.

²⁰⁸ „Alium rursus locum sibi in sacrario humanitatis et munificencie Ludovicus dicari postulat, cuius omnis vita laudum praeconiis concerta est.“ *U. o.* 47b.

²⁰⁹ „Quo factum est celesti Ludovici sapientia, ut Bulgari... et fides Strazonuri tam prudentissimo empta beneficio...“ *U. o.* 47b.

²¹⁰ Így járt el Nagy Lajos Litvániában is. A meghódolt urak gyermekeit túszokul Magyarországra küldette. V. ö. Pór: *i. m.* 468. l.

²¹¹ „De pudicitia et castitate.“ *Id. codex*, fol. 50a. — A kérdésről keletkezett vitát említi Sabbadini: *i. m.* 116. l.

²¹² „De luxuria“. *Id. codex*, fol. 54a.

a magyar király és 1370-ben helyezte vissza méltóságába. Ha az emlékiratban szereplő Saracenus Cugania azonos is Saraceno da Padovával, a pécsi és szerémi kamarák ispánjával, még sincs egyelőre határozott adatunk az esemény időpontjára.²¹³ A többi anekdota jóval későbbi. Durazzo Károly és a záraiak hálátlansága 1387-ben volt időszerű. A magyar leány mártírúma 1396-ban történt.²¹⁴ Hogy alakultak Giovanni da Ravenna életének körülményei ezekhez az emlékcsoportokhoz? 1370 táján a Treviso környékén lévő Coneglianoban tanít, majd pedig, mikor nagybátyja, Tommaso 1372-ben gradoi pátriárka lett, a következő évben egy ideig Velencében tartózkodik, mint a főpap vendége.²¹⁵ Ugyancsak 1373-ban járt Velencében Nagy Lajos olasz származású püspöke, Joannes de Surdis de Placentia.²¹⁶ Alighanem ő beszélt Giovanninak a csodált uralkodó újabb tetteiről. Kis Károly szomorúvégű kalandja idején, vagyis tizennégy év múlva Raguzában volt jegyző és nemsokára utána tért vissza Velencébe.²¹⁷ Ekkor került tudományos kapcsolatba a kancellária nagyműveltségű jegyzőjével, Lorenzo de Monaciszal. A jegyző könyveket kölcsönzött neki: Aratus töredékét, Plautus első nyolc komédiáját, Claudianus Raptus Proserpinae-jét és egy középkori munkát, Giovanni D'Altavilla könyvét.²¹⁸

Természetesen magyarokkal is kapcsolatba juthatott és fennáll annak a lehetősége, hogy az említett püspökön kívül Alsáni Bálinttal is találkozott. Ugyanis Alsáni Bálint 1378-ban, 1379-ben, majd 1381-ben a béke előkészítése érdekében hónapokig működött Itáliában és állandóan tárgyalt egyrészt Nagy Lajos szövetségeseivel, Francesco Carrarával, másrészt a velenceiekkel. Giovanni da Ravenna ugyanezen időben az öreg Carrara magántit-

²¹³ A görög császár budai látogatásáról. V. ö. Pór: *i. m.* 386. l.; Stracimir története: u. o. 387, 389, 396. l. — Saraceno da Padováról a legkülönbözőbb időpontokból vannak adatok. Lajos király már 1352-ben jószágadományt tesz gyógyszerészének és a királyi kamarák ispánjának, „Szerecsen“-nek (Wertner Mór: *i. m.* 606. l.) 1371-ben a király Cherso és Ossero, dalmáciai szigeteket adományozza Saraceno da Padovának (Századok: 1893, 895. l.; Békefi Remig: A pécsi egyetem, 4. l.). 1379-ben az ő házában fogadják az országnagyok a velencei követeket (Wenzel: *i. m.* III. köt. 141/8 sz. 174. l.).

²¹⁴ V. ö. Sabbadini: *i. m.* 116. l.

²¹⁵ U. ö: *i. m.* 38—40. l.

²¹⁶ V. ö. Pór: *i. m.* 478. l.

²¹⁷ Sabbadini: *i. m.* 61, 67. l.

²¹⁸ U. ö: *i. m.* 67. l.

kára, fölolvatója, barátja, állandó kísézője volt.²¹⁹ A török betérés idején, 1396-ban Francesco Carrara II.-nek volt már harmadéve kancellárja.²²⁰ Tehát Velencében és a magyar udvarral jóviszonyban lévő Padovában is szerezhetett híreket. Megbízhatóságához alig fér szó. Olyankor írta művét, amikor a hizelgés vádja már nem érhetette. Mária nem élt, az Anjou család kihalt Magyarországon, Giovanni pedig alig néhány évvel előbb utasított vissza egy meghívást a magyar udvarba. Mindössze talán hírforrásai tévedhettek, vagy gyengülő emlékezete. Természetesen, mint humanista szépen kikerekítette a történeteket. De a magyar vonatkozású olasz humanista művek között aligha van tisztább és emberibb dokumentum, a hálának olyan jele, mint ez a néhány fejezet. A történetek egyrésze ellenőrizhető, de részleteikben azok is eddig ismeretlen dolgokat állítanak. Tudtunk például a konstantinápolyi császár látogatásáról és az ígért segítség elmaradásáról, de a látogatásnak ennyire természetű részleteiről nem. Saraceno Cugania sáfárkodásának műhelytitkairól is csak innen értesülünk. Az a válasz pedig, amit Nagy Lajos adott a vádaskodóknak, valóban „csodálatos emberieségtől és kegyelmességtől“ (celestis... humanitatis et clemencie spiritus) áthatott felelet.²²¹ Durazzo Károly hűtlensége, a záraiak háládatlansága is történeti tény. Amit pedig a bolgár fejedelem elfogatásáról, fogságáról és kiszabadulásáról mond, — természetesen kivéve az elhangzott párbeszédet —, nyomról-nyomra beigazolható. Nagy Lajos ezekben a történetekben a humanista fejedelem minden ékességével ragyog. Nem mintha Giovanni da Ravenna nem látná meg benne a lovagi uralkodó vallásosságát, hiszen alig beszél róla másként, mint „rex sanctissimus“-ról, családjáról, mint „sacrum nomen“-ről.²²² De ugyanakkor megtalálja benne mindazokat az erényeket, melyek valakit „az emberiség szentélyébe“ (in sacratio humanitatis) többszörösen bejuttatnak.

Azonban legérdekesebb és Nagy Lajost eddig teljesen ismeretlen oldaláról világítja meg az a történet, melyben az egyik szereplő egy közelebről meg nem nevezett pécsi püspök, a másik pedig Petrarca, a humanista világ feje: „Petrarca Franciscus jogosan róttta meg csipősen Lajosnak, a hunok királyának ha-

²¹⁹ Alsáni Bálint szereplésére v. ö. Áldássy: *i. m.* 66—78. l. — Giovanni da Ravenna ekkori életrajzára ld. Sabbadini: *i. m.* 53—55. l.

²²⁰ *U. ö.*: *i. m.* 78—79. l.

²²¹ *Id. kódex*, fol. 47a.

²²² *U. o.* fol. 53b—54a.

nyagságát az irodalmárok pártfogásában. Ugyanis midőn levelet kapott a királytól, melynek előadása és elrendezése az írnek csiszolatlanságát árulta el, így szólt a pécsi püspökhöz, aki a király nevében meglátogatta: »Vidd hírül a királynak, hogy vadáskutyáinak számát csökkentse s azon a pénzen vegyen magának különb képességű és csiszoltabb ékesszólású írnekot.«²²³ Hogy mikor történt ez az eset, arra nézve még csak megbízható föltevést sem kockáztathatunk meg: lehet, hogy a nápolyi hadjáratok előtt; lehet, hogy a második nápolyi vállalat alkalmával; lehet, hogy Avignonban; talán akkor, amikor Petrarca a Viscontiak szolgálatában állott, esetleg akkor, amikor Francesco Carrara vendége volt. Egyszóval bizonytalan. Az azonban bizonyos, hogy Petrarca és Giovanni da Ravenna együtt beszélgettek erről a dolgról: a költők nyomorúságáról és a fejedelmek nemtörődömségéről. Mert a fejezet folytatásában hangsúlyozza a humanista, hogy Petrarca a magyar király személyében általában e világ urait értette, akik mitsem törődnek a szellem embereinek nyomorával.²²⁴ Ugy látszik, a nagyon érzékeny Petrarcat bántotta, hogy őt, az ünnepest, koszorús költőt, akit mindenfelé versengve hívtak, akit a császár is elkényeztetett, Nagy Lajos még csak meg sem kísérli magához hívni. Alighanem Giovanni lelkében is fölmerült hasonló érzékenység. Magyarországon született. Apját nyolc éves korában elvesztette. Az árvaság változatos nyomorúságain ment keresztül. Sehol, soha, senki igazán nem szerette. Minden szép emléke a gyermekkorból maradt: a magyar nevelő, Michael Zagrabiensis, aki anyja halála után levitte magával Itáliába és aki „chis“Giovanninak becézgette; a nagy király, aki Apuliába jövet magához hivatja és megkínálja egy szelet almával „mert éppen reggelizett“.²²⁵ Tudós apja hatalmas, gazdag s a király ba-

²²³ „Eque Petrarcha Franciscus regis Hunnorum Ludovici negligenciam in assecucione litteratorum gravi morsu perstrinxit. Recepta namque regia littera cum series ordoque ruditatem scribe prodidisset Quinque-ecclesiensi episcopo se vice regia visitante: Referto — inquit — regi, molossorum quos innumerabiles educat, numerum comminuat eoque lucello vegetioris ingenii cultiorisque facundie dictatorem sibi sufficiat.“ *U. o.* fol. 52b. Idézi: Sabbadini: *i. m.* 199. l. — Nem nyilatkozik Petrarca előnyösebben az avignoni cancelláriáról sem. V. ö. M. Scherillo: *i. m.* 269—270. l.

²²⁴ A fejezet zárószavai: „In summa igitur Francisci vox illud intonuit regnantibus studiosorum minimam censerit iacturam.“ *Id. kódex:* fol. 52b.

²²⁵ V. ö. Sabbadini: *i. m.* 128—29, 137. l. — A király és a „chis“ Giovanni találkozását így írja le önéletrajzában: „Quem insuper infantem maximus regum, Ludovicus in Apulos transiens cum parentis iussu coram perlatus

rátja volt. Ha olasz vetődött Magyarországra, nála mindig terített asztal várta. Giovanninak pedig egész életében küzdenie kellett a szegénységgel. Apját a magyar király elhalmozta földi javakkal, mert „egészségét, életét, — úgymond, — az ő kezeire bízta”.²²⁶ Apját megajándékozta az akkori Itália egyik leghíresebb könyvtárával, úgy, hogy nagy későn Tommaso jóvoltából néhány könyv neki is jutott. Őt pedig, úgy látszik, nem hívták meg. Mert mestersége olyan volt, hogy nem függött tőle a király élete. Valószínű, hogy tudtak róla. Talán sorsát figyelemmel is kísérték. De eddig még arra sem került elő bizonyíték, hogy Magyarországon járt volna. A magyar Koronához tartozó Raguzában kancellár volt 1382—87-ig. Sabbadini arra gondol, hogy Erzsébet, magyar királyné hívta meg.²²⁷ És ez valószínű is. A város közel van Itáliához. Kultúrája, művészete olasz. Ugyanakkor a magyar birodalom végső kapúja Dél felé. Giovanni da Ravenna szerint nem is hinné az ember, hogy barbár város.²²⁸ Jó hely volt ez neki és így a királynék (vagy még a király) ki tudta mutatni gondoskodását vele szemben, aki mindig ragaszkodott hozzájuk. A királynékról mindig a hűség hangján emlékezik meg.²²⁹ Nagy Lajos halála után az udvarba valószínűleg azért nem hívták, mert a keletkezett zürzavarban nagyobb gondok foglalták le a királynékat. Giovanni pedig szerette a békét. Mikor Mária halála után, 1404—1406 között nyugalmi periodus állott be, Zsigmond király meghívta őt, de a humanista már csak szomorú rezignációval válaszolt. Szép a király bőkezűsége; szép, hogy hangsúlyozza meghívásában az irodalom nagy hasznát a dicsőség hirdetésében. De az öregség és a velejáró bajok útját állják. „Pedig, — írja, — Isten segítségével vajjon mi nagyobb boldogság érhetett volna, minthogy ott szolgáljak, abban a királyi udvarban, ahol tudós atyám a királyok legnagyobbját minden erejével úgy szolgálta, hogy az minden halandó közt legjobban szerette és legjobban megbízott benne.”²³⁰ Zsigmond király minden bizonnal Mária emlékének akart

essem, et blande suscepisset, et pomi frustulo, prandebat enim, demulsisset.”
Idézi U. ő: *i. m.* 136. l.

²²⁶ „...ut asseverare crebro salutis custodem fuisse et animam in eius manibus repositam esse digneretur;” Idézi ugyanő: *i. m.* 128. l.

²²⁷ Ld. Sabbadini: *i. m.* 59. l.

²²⁸ U. ő: *i. m.* 64. l.

²²⁹ U. ő: *i. m.* 214. l.

²³⁰ Meghívására v. ő. Sabbadini: *i. m.* 98. l. — Az idézett rész így hangzik: „Quid namque Deo largiente potuisset contigisse felicibus quam ibi quo-

valami kedves dolgot tenni, de a maga dicsőségének is akart szolgálni. A humanista fiú elhívása oda, ahol az apa mint orvos szolgált, nyilván mutatja, hogy a közbeeső két emberöltő alatt kibontakozott a magyar előrenaissance.

Humanisták látogatásai most már egyre gyakoribbak a magyar udvarban és aligha véletlen, hogy a velencei területen született Pier Paolo Vergerio, a Carrara-k utolsó kancellárja, Giovanni da Ravenna tanítványa kerül a magyar udvarba, hogy ott megtelepedjék. Még az alkalom is hagyományos, amelyből kifolyólag Vergerio végleg Zsigmondhoz szegődik. A zsinati mozgalmakban Nagy Lajos élénken részt vett Alsáni Bálint útján.²³¹ Utóda, Zsigmond követte őt, habár erre császári méltósága szintén kötelezte. A konstanci zsinatról végleg magával hozta Vergeriot, akit magyarországi követségéből már ismert.

A magyar humanizmus előkészítése a kancelláriai érintkezésnek és a pécsi egyetemnek a műve. A művelt réteg megbarátkozott az újkor gondolataival, műveltségével, eszményeivel és olyan légkör teremtődött, mely lehetővé tette, hogy Pier Paolo Vergerio coetust teremtsen.²³² De a Mária királyné nevéhez fűződő előrenaissance nemcsak egyéniségeket teremtett, nemcsak humanista gondolatvilágot, irodalmi közvéleményt, írói öntudatot, stílustörekvéseket hozott létre, nemcsak új műfajokkal ismertetett meg, mint az életrajz, új versformákkal, mint a hexameter, nemcsak újabb egyetemet teremtett Budán és fölállította a modern Európa első szabadtéri lovasszobrát Nagyváradon,²³³ hanem mindezeket keresztül előkészítette a magyar humanizmus jellegzetes műfajait. Ismeretes, hogy Bonfini történetírását az a magyar történeti corpus tette lehetővé, melyet a kisebbik kancelláriában Thuróczi állított össze az újkor szellemében. Ennek a corpusnak tagjai voltak: Küküllei és Lorenzo de Monacis műve. Az Anjou-korabeli kancelláriai történetírás hagyományára építette Thuróczi összefoglaló és kiegészítő munkáját. Amikor föloldotta prózába Lorenzo de

que regio ministerio innotescere, ubi summa virtute doctissimus genitor meus sanctissimi atque maximi regum Ludovici primam dilectionem inter mortales cunctos ac fidei laudem promeruerit." Idézi u. ő: *i. m.* 227. l.

²³¹ V. ö. Áldássy: *i. m.* 17–24. l.

²³² Vergerio szerepére v. ö. Huszti József: *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 6–7. l.

²³³ Horváth János: *i. m.* 26. l.

Monacis művét, annak történetiszemléletét ható tényezővé tette Mátyás udvarában. De nemcsak a történetírás támaszkodott Anjou-korabeli alapokra. Az 1351-i törvények és az *Ars notarialis* folytatása egyrészt az 1486-i törvénykönyv, másrészt a Nyírkállói-kódex formuláskönyve és a külpolitikai mintalevelek Vitéz Jánostól Janus Pannoniusig. Így kapcsolódik a magyar quattrocento az Anjouk korához.

Az új kultúrát közvetítő egyes városok jelentősége csökkent, vagy növekedett. Bolognáé a 15. században csökkent. Prága szerepe vallásos térre került és néhány évtizeden át megnövekedett, majd elenyészett. Bécs az egyetem okkamista szelleme révén inkább természettudományi érdeklődést tarthatott fenn. A már az Anjoukkal is jó viszonyban lévő Firenze művészeti és kulturális befolyása Ozorai Pipo szereplésével kezd egyre erősebb lenni. Mátyás idejében onnan került át a magyar udvarba a platonizmus. Nápoly sem esett ki többet Magyarország érdeklődési köréből. Hunyadi János ismét kapcsolatot keresett és fia talált is. Az új rokonság megerősítette az érintkezést Nápolyval és minden jel arra vall, hogy politikai irodalma ismételten lényeges befolyással volt a magyar udvarára. Érdekes Velence sorsa. Nincs ugyan kidolgozva a további összeköttetések fonala,²³⁴ de úgy látszik, hogy a magyar humanista törekvések megindítója jelentőségét később sem veszítette el. A Velence hatalma alá jutott Padua ugyan nem volt olyan mértékben műveltségirányító, mint az averroizmus századában. Azonban szoroson Velence nyomán új kapcsolat keletkezett s ez összeforrott a magyar quattrocentoval. Giovanni da Ravennát hallgatta egykor Vergerioval egyidőben a későbbi nagy ferrarai tanítómester, Guarino da Verona. Ez a hármas barátság magyarázza meg, hogy magyar tanulók oly nagy számban nevelkedtek a ferrarai mesternél, köztük a legnagyobb magyar humanista, Janus Pannonius.²³⁵

Ugyan sokáig váratott magára, amíg Lorenzo de Monacis epikus költeményére válaszul magyar humanista írt hőskölte-

²³⁴ Csak az imént hívta föl Huszti József a magyar humanista kutatás figyelmét (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1935. 4. sz. 429. l.) Francesco Barbaro magyarországi kapcsolataira.

²³⁵ Huszti József: *Janus Pannonius*, 11. l.

ményt a velenceiekről. De ez is bekövetkezett a magyar humanizmus ragyogó fokán. Janus Pannonius padovai tartózkodása alatt epikus költeményt ír egy velencei patriciusról, Jacobus Antonius Marcellusról.²³⁶ Hőstét úgy ünnepli, mint rómaid, és a velencei köztársaságot, mint Róma örökösét.

Kardos Tibor.

²³⁶ Janus Pannonius kapcsolatairól a velencei kultúrális területtel és a velencei humanizmussal v. ö. Huszti: *i. m.* 42, 94—114, 142—172. l.

*A Római Magyar Akadémiában dolgozó művészek:
Vincze Pál érme a fasciok alapításának évfordulójára.*

AZ ÓKORI LATIN SÍRFELIRATOK VILÁGNÉZETI HÁTTERE.

AZT A SZELLEMI MAGATARTÁST kutatva, amellyel a császárkor római embere a halállal szemben állt, egy nemrég letűnt tudományos korszak úgy járt volna el, hogy elsősorban is kizárólag a lélek másvilági sorsát állította volna problémául; összehordta volna az erre vonatkozó antik adatokat és azokat is, amelyek nem vonatkoznak erre, de látszólag következtetési alappul szolgálhatnak; ezekből aztán kiépíthető a hitek egész rendszere, amelyre rámutatva így lehetett volna szólni: íme, így gondolkodott a római ember a halálról.

Az ilyen munka, bármily gondos legyen is a kivitel szempontjából, alapjaiban elhibázott. Figyelmen kívül hagyja azt az eléggé nem hangsúlyozható tényt, hogy a különböző korok világnézetében nemcsak az egyes problémák megoldása eltérő, hanem mindenekelőtt maguk a problémák változnak meg. Hiábavaló tehát az elmúlt század lélekkel és másvilággal gyürkőző filozófiájának kérdéseire keresni antik feleleteket; ha ilyenek akadnak is, szerepük, beállításuk és így jelentésük is lényegében különbözik attól a tartalomtól, amivel a formailag azonos megoldások a kutató korában rendelkeznek vagy rendelkeznének, — nem is szólva esetleg elenyésző jelentőségükről. Abból tehát, hogy milyen választ adott egy múlt kor a *mi* kérdéseinkre, még nem ismerjük meg annak a kornak a szellemét: azt kell tudnunk, hogy ez a kor — milyen kérdéseket tett föl!

De még tovább kell mennünk az előítéletek levetkezésében. Nem elég az sem, ha a kor kérdéseit és problémáit, feleleteit és megoldásait ismerjük. Ezek a kategóriák valamennyien a racionalitás kereteibe tartoznak és nem foglalhatják magukba a szellem irracionális oldalait. Nagyon is lehető, hogy egy kor lényege egyáltalán nem azokban a tudatos problémákban és formailag is előadható, tételes megoldásokban jut érvényre, amelyek — esetleg pusztán melléktermékként — fölmerülnek benne; hanem épp ellenkezőleg, valamely irracionális (azaz fogalmilag kimeríthet-

len) szemléletben, amelyet mi csak megnyilvánulásából ismerhetünk meg és csakis akkor, ha forma-látó készségünk a megnyilvánulások kerületi pontjairól képes a lényeg kiterjedéstelen, azaz megfoghatatlan középpontjára következtetni. Ilyen, lényegében irracionális szellemű kor a mitosz igazi nagy kora: az antikvitás.

Az a kérdés tehát: hogyan reagált az antik lélek a halál tényére, nem jut nyugvópontra, ha saját problémáink fényénél —, de akkor sem, ha esetleges egykorú tételes problémák fényénél vizsgáljuk az anyagot: plein air-be kell állítani, hogy valódi formái kibontakozzanak. Ennek módja az emberileg lehető legnagyobb elfogulatlanság megközelítése, vagyis a saját formánkból való kivetkőzés: és hogy épp a mi korunk képes lesz erre, azt némileg biztosítja az a körülmény, hogy ennek a kornak nincs is teljes organikus formája s így csupán hozzánk költött és nem belőlünk kinőtt szempontoktól kell megszabadulnunk.

A LATIN SÍRFELIRATOK szellemi alapját természetesen a latin halálszemlélet képezi, hiszen a sírfelirat mindig a halál nyomán támadt közölnivalókat tartalmazza: s ezek a közölnivalók aszerint mások és másképp nyernek alakot, hogy milyen szellemi magatartásból fakadnak. S ezt az állítást nem gyöngíti, hogy az inskripciók nem egyszer szkémák után, a sírállító egyén hozzáadása nélkül, esetleg a kőfaragók kénye-kedve szerint jutnak egy kőre; gyöngítené nyilván, ha ép ennek vagy annak az eltemetettnek, vagy hozzátartozóinak világnézetét kutatná az ember; de a népre, a korra, a forgalomban levő szkémák semmivel sem kevésbé jellemzők, mint az egyéni invenciók.

A sírfeliratok természetesen nem közlik a kor világnézetét, hiszen ez nem céljuk: de elárulják. Mi tehát a sírfeliratok értelmezésének feladata és útja? Mint minden interpretációé: bizonyos anyagban, amely egy bizonyos szellemi forma jegyében jött létre, és így annak nyomát viseli, kifejtetni magát ezt a szellemi formát; azt, ami az interpretálandó anyag természetes és hallgatólagos előfeltétele volt, most az anyag után, az anyagon keresztül levezetni; ami az anyagban implicite benne van, explicite előadni.

Differenciált kultúrák magyarázója, — amilyen épp a római császárkoré, — természetesen kénytelen eleve elkészülni arra, hogy nem találhat egy egyedülálló világlátási módot az egyes megnyilvánulások mögött; az ilyen kultúra rétegekből áll, különböző —

esupán elvben, mert lényegük szerint exkluzív — formák egyidejű egymásmelletti hatását hordozza, amelyek megférnek egy korban és népben az ezekbe tartozó egyének különbségei révén (bár úgylátszik egy egyénben magában is, ami különböző lelki rétegek létére mutat). Ilyen különböző formák, melyeknek végső összefüggését kutatni már nem az interpretátor, hanem a filozófus feladata, — ilyen különböző szemléleti módok tagolják a sírfeliratok értelmezését is önkénti szétváló fejezetekre.

A HALÁL a reflexiótlan szellem számára elsősorban is mint valami rossz jelentkezik. Rossz, mert negatívuma a természet szerűleg jó életnek, a fényes, hangos, meleg világnak, amelylyel szemben az ő birodalma sötét, csöndes és hideg. A két hemiszféra ellentétei különböző szempontokból domborodnak ki a sírköltészetben csakúgy, mint a köznyelvben is: a halál mindenütt a negatívum, a lét kvalitásainak hiánya. Azonban tiszta negatívumot, tartalmatlanságot, semmit csak az elvont gondolkodás képes megragadni; a mitikus szellem ezt is megjeleníti, azaz bizonyos szemléleti tartalmat ad neki. Az antik vallás a nemléte, a halál-állapotot fejezi ki mitoszának halálos képeivel, nem pedig, mint az akaraton kívül is keresztény ideológiában mozgó vallástörténészek hitték, valamilyen halhatatlansági formát. A sírja mélyén szánalmasan lefokozott léiben tengődő halott képzelet nem a halott síralatti továbbélésébe vetett hit exponense — ilyen hit nem is mutatható ki, mert míg egyrészt igaz, hogy a halott sírjába táplálékot és használati tárgyakat helyeztek, másrészt az is igaz, hogy a prehisztorikus időktől kezdve gyakran az urnán kívül helyezték el, sőt meg is égették a halottal együtt, s míg a sírfeliratok beszélnek a sírról, mint *aeterna domus*-ról, és a föld könnyűségét kívánják a halottnak, másrészt azonban gyakran ugyanezek a feliratok alvilágról, megsemmisülésről vagy éppen lelki halhatatlanságról is tesznek említést, —; nem, sőt ellenkezőleg: ez a lefokozottság fejezi ki a halottságot. A mitikus látás nem tartja ugyan pozitíve élőnek, de távol marad attól az absztrakciótól, amely által nemlétezőnek foghatná fel. S nincs is szükség pozitív halhatatlansághitre ahhoz a spontán és egyszerű óhajhoz, hogy a halottnak legyen könnyű a föld, sem ahhoz, hogy a sír megsértését véteknek tartsák: hiszen a mai emberben is tovább él az ösztönösen kegyes magatartás holttest és sír iránt, bár a holttesttől minden életet tudatosan megtagad.

Néhány felirat sajátságos módon a halott árnyát, lelkét helyezi a föld alá; s amúgyis előfordulnak látszólagos önellenmondások az ilyen árnyak körül; de csak addig, amíg racionalisztikus szempontokból tekintjük őket. Mik ezek az árnyak? Kétségtelenül szintén nem pozitív hittényezőket képviselnek, hanem azt a residuumot, amely a mitikus elme előtt megmaradt akkor, amikor ez a nemléttel találkozott. Az árny vértelen, az árny kicsi, az árny eltakart: az árny az ember, amelyből az emberi kvalitások hiányoznak.

Hasonló a helyzet az alvilágképzettel. A kérdésnek, hogy hittek-e, vagy nem hittek a rómaiak alvilágban, egyszerűen nincs értelme. Az alvilág mitikus kifejezés, amelyben természeténél fogva semmi affirmatív elem sincs; kifejezése egy valóságnak: a halál valóságának. Az alvilág a nagy negatívumok világa: csöndes és sötét, mocsaras és barlangos vidék, melyet csak árnyak laknak. Az alvilág különlegesen itáliai formája, amelyre az etruszk freskókból, egy Plautus- és egy Lucretius-helyből következtethetünk és amelynek felirati tükröződése is megvan, kízó démonok hona, akik kegyetlenül, és kíméletlenül gyötrik a közéjük került halottat. A másvilági retribució morális gondolata ez? Nem: büntetésről, az életben elkövetett bűnökért való lakolásról nincs szó; a kízó démonsereg nem egyéb, mint a halálidea nyomasztóságának mitikus képe, — nagyon is jelenvaló képzet az élethez és a gyönyörhöz hozzáforrott itáliai ember számára, aki előtt élet és halál végsőkéig polarizált ellentétben állott. S ilyen mitikus kép eredetileg a keresztény pokol is; sehol sem a jutalom és a büntetés ellentéte a primér, mindenütt és mindig az élet és a halálé. A keresztény is örök életet kér, amellyel szemben az örök halált a pokol jelenti. A halhatatlanság nem magától értetődő velejárója a léleknek, hanem privilégiuma; aki részesül benne, az megmenekül az alvilágtól, vagyis a haláltól.

A pozitív és negatív, a jó és rossz, a fény és a sötétség, az élet és a halál ellentéte nemcsak fogalmi, hanem metafizikai jellegű is: ellentétes erők küzdelme. A halál sötét erői szüntelen betörési kísérleteket tesznek az élet területére. A kísértetek az év bizonyos napjain a föld felszínén barangolnak; ilyenkor az élőknek óvakodniok kell. Ugyanígy a halál számos más formában is rátör az emberre és el akarja ragadni. A görög mitosz Persephoné, a Leukippidák, Hylas stb. elrablásában jeleníti meg a halált. A halál irígy, kegyetlen, rosszindulatú s ezenkívül, talán

még mélyebb belátás szerint, falánk is: minden a faló szörnyetgek gyomrába kerül, amit csak termel az élet.

De amint a halálállapotot, úgy a halálerőt sem absztrakt fogalom alakjában ragadja meg az antik római ember. Az élettel szembenálló alacsonyrendű, lehuzó, alvilági erők, a világnak ezek a nyilvánvaló démonikus tényezői, különböző képekben állnak szeme előtt, kifejezve a halál sokoldalú valóságának különböző vonásait. — A *dii Manes* is közéjük tartozik. Eredetileg minden differenciálódás nélkül a halál sötét szellemeit jelentik; számuk természetesen határozatlan, de mindenesetre többes. Később — így szól a szinte már közhelyszámba menő vallástörténeti nézet — a Manes az egyes halottnak lelkét jelenti. Ezt az állítást semmi esetre sem támogatja az a körülmény, hogy később a feliratok legtöbbszörében egyes halottak Maneseiről esik szó. A Manesek éppúgy oszlanak meg egyének, azaz halottak szerint, ahogy megszokott helyek szerint. Tömegük, amely lényük értelmének megfelelően az egész világot ellepi, mindenütt ott van, ahol halál van: minden sírnak, minden halottnak megvannak a maguk külön Manesei. A halottnak Manesei szelídségét kell kívánni; a Manesek vitték őt el, a Manesek tartják fogva, — legalább ne nyugtalanodjanak és ne dühöngjenek. S ha mégis a halottat *is* (de csak egész szórványosan a halott *lelkét*) jelentik, abban sincs semmi meglepő. A halott maga is halálos hatalom, — elég a kísértetekre gondolni — aki teljes mértékben osztozik azoknak a *dii Manes*-nek alvilágiságában, akik közé jut.

De nemcsak ezek az istenségek rabolják el az élőt. Elrabló a föld is (amelybe temetik), a tűz is (amellyel megégetik). Elrabló és így halálos erő a végzet maga is, amely szintén több arcát mutatja a nem fogalmakban gondolkodó, hanem látó embernek. A fonalukat szövő és váratlanul, szeszélyes és gonosz kezekkel elszakító Párkák és a születés pillanatában már végzetesen beállított és attól kezdve csak mechanikusan gördülő csillagrendszer ellen egyaránt hiába hadakozik a vergődő ember: a sötét erők mindig, mindenütt, kivédhetetlenül győznek az élet fehér hadserege ellen.

A LEFOKOZOTT ÉLET KÉPEIVEL, melyekben a halál jutott kifejezésre a mitikusan látó ember gondolatvilágában, megdöbbentő ellentétben, sírokon, sírfeliratokon, halottkultuszban, halál-mitoszokban egyaránt sűrűn látjuk föltűnni a fokozott élet képzeteit is. Priapus egy sírfeliraton *vitali et mortis locus*-nak

hirdeti magát; a halottat néhol Priapus-alakban ábrázolják; phalikus dekorációjú sírkövek és szarkofágok fordulnak elő; a sír a halott geniusának is lehet dedikálva s a genius az etruszk vallásban való phalikus jellegéből megőriz mindig valami vonatkozást a termékenységhez és vitalitáshoz. Ezek és egyéb jelek arra mutatnak, hogy a halál és a vitálisan gazdag élet valami egészen közeli viszonyban állanak egymáshoz az antik világlátásban.

Élet és halál azonosságával egy más fokon már hamarabb találkozhatunk: ha, mint láttuk, a halált a legalacsonyabbrendű étellel fejezi ki a nem-elvont szellem, ez nemcsak azt a negatívumot jelenti, hogy nem alkotja meg a nemlét ideáját, hanem azt a pozitívumot is, hogy a halált — bár az élet legalsó zónájába helyezi, — bizonyos értelemben életnek látja. A halálos jellegű víz az, amiből Thales a világot látja keletkezni, a tisztátalan és ugyancsak halálos szimbolikájú hal egyben a phallos szimboluma is, a chthonikus istenségek egyben termékenységistenek is; az életnek ezen a legalsó rétegén alul nincs semmi; ez a végső állapot, a halálállapot, amely ép azáltal, hogy minden élet aljában van, minden élet alapjában is áll.

Élet és halál egybeesése ezen az alsó fokon azonban még nem ad megoldást az életcsúcspont halálosságára nézve. Ebbe az utóbbi szférába tartozik ezzel szemben halálnak és életnek (termékenységnek) az az egysége, amelyet Terra Mater képvisel. A földistennő a sírokon is mint termékenység-istennő szerepel. A föltevés, hogy ezzel a halálon túl is folytatódó élet jut kifejezésre, közelfekvő, de semmi sem jogosít fel arra az állításra, hogy a rómaiak, vagy bármely más nép *hite* szerint a földanya újjászüli a halottat. Az egyéni lélek sorsát kimutathatóan nem érinti a földvallás, amely különben is, éppúgy mint minden más antik vallás, lényegében nem hit, hanem szemlélet. Szemlélet, amely az életet kölcsönnek látja; ez a kölcsön egyik egyénről a másikra száll; mindenkinek vissza kell adnia, hogy mindenki részesülhessen benne. A föld gyümölcsöt kér, hogy adhasson; a halálra azért van szükség, hogy élet keletkezhessék; halál és termékenység itt fonódnak elválaszthatatlanul egységgé.

A halál tehát nem jelentene semmit ebben a világképben, mely az életet minden pusztuláson keresztül folytatódónak tudja? A sír körül gazdagon vegetál a föld, virágok, szőlő, méhek, madarak veszik körül a halottat; és minden évszakban új virágot és új gyümölcsöt helyeznek a sírra, mert mindig megújul és mindig terem az élet, amelyet nem tartóztat föl valakinek az elmúlása.

De mi a magyarázata, hogy épp a legbujább, a legtúlhajtottabb élet szimbolumai a halál-szimbolumok? Miért kerül méz a sírra és a halotti kultuszba, a gyermek Bacchus tápláléka, Flora gazdag ajándéka? Miért szőlő és bor? Miért ép piros virágok, — miért van a vörös színnek, amely egy fokozott élet kifejezése, halálos jelentése is? A sírábrázolás miért mutat annyiszor kalászt, bőségszarút?

A halál mintha nem volna egyszerűen csak folytatása az életnek; hiszen az az Elysium-képzet, amely egy bakchikus barlangra emlékeztet, nem lehet egyszerűen a továbbélés szimboluma: több, magasabb fokú életet jelent. A halál után túlcsap az élet, magasabb intenzitású lesz, — s ezt a temetés féktelen gúnyja és a sírversek humora is mutatja. De mi ez a magas foka az életnek, ami csak az életen *túl* érhető el?

Terra Mater vallásához hozzátartozik az apoteózis gondolata is: az egyén halála után beleolvad a földanyába. Ez a beleolvadás perszonalitása elvesztésével jár; ezzel a veszteséggel szemben az a vitális növekedés a nyereség, amelyet a termékenység világprincípiumával való azonosulás már önmagában véve jelent. Terra Mater Dionysos körébe tartozik s a dionysosi állapot, az ekstázis maga is az egyéniség-alatti s ezért univerzális életerők kibomlása az egyéniségből való fokozatos kivetkőzés révén: az örület és azon túl a halál felé közeledő állapot. A határt nem ismerő élettel szemben egyéniség és forma csupán akadályok, életellenes princípiumok; ennek az életnek teljes kibontakozása az összes formák szükségképi megsemmisülésével jár; az egyéniség megsemmisülésével is, ami pedig az egyén halálát jelenti. Meghalni: eggyé válni a formátlan és korlátlan élettel, Terra Materrel, vagy Dionysos-szal, vagy — Priapus-szal, akikben a késői vallásos spekuláció „Pantheos“-t, világszellemet lát.

S ha az élet felső foka már a halál, úgy a halál felé vezető út az élet fokozása. A halott így szól az élőkhez: élvezz és jőjj. A hedonisztikus sírfeliratok értelmezése a dionysosi vallás keretében válik csak teljessé.

A PRAKTIKUS ÉLETBÖLCSELET már nem spontán szemléleten, hanem reflexión alapul. A halállal mint kiküszöbölendő problémával áll szemben; mert minden egyes filozófikus életstílus csak akkor igazolja magát, ha a föltétlen rosszat, — amilyen a naív szemlélet számára a halál — el tudja kerülni. Az antik racionalizmus erre a célra úgy törekedett, hogy a halál

rosszaságát valóban észszerű, de csakis észszerű érvekkel letagadta. Ugyilátszik, valamennyi bölcseleti irány résztvesz a *consolatio*-s irodalom szaporításában. Visszhangjai bőven föllelhetők a sírepigráfiában.

A halál elkerülhetetlensége és egyetemessége maga is egyik alapja a vigasznak; különösen a cinikus iskola számára, amelyben a csontváz a halál utáni egyenlőség rikító szimboluma lesz s így az élet javainak hiúságát hirdeti. A cinikus gondolkodás az autarkia eszméjének pozitív irányából rohamosan eltolódik az élet értékének kétségbevonása felé; s ilyen állásponton nem nehéz a halált védeni.

Továbbra is pozitív irányban mozog a sztoa és a kert bölcselete. Az előbbi, egyoldalú moralizmusával, mindent közömbösnek nyilvánít, ami az erkölcsi magatartáson bármiképen is kívül esik: így a halált is, amelynek legföljebb a „kevésbé jó közömbös“ (*ἀδιάφορα ἀποπροηγμένα*) dolgok között hagy helyet, tekintettel a naiv életérzés ösztönös tiltakozására, de amelynek igazi lényege már nem is érdekli. Az epikureizmus ezzel szemben kitart a megsemmisülés tana mellett és úgy érvel, hogy a halál nem lehet rossz, mert — semilyen. Epikuros tanításának az a legfeltűnőbb s talán legmélyebb sajátsága, hogy az önmagának elég gyönyör pozitív és optimisztikus rendszerében talál helyet a megsemmisülés ideájának, amely pedig természetesen a pesszimizmusban van otthon.

Rendszeres és abszolút pesszimizmus alig fordul elő az antik gondolkodás történetében. De különösen a dekadencia és fáradtság idején, tért hódít a legszélesebb körökben az a közhelyszerű bölcsesség, amely szerint a nemlét, amely se nem jó, se nem rossz, kívánatosabb a létnél, amely jó és rossz szüntelen váltakozásával nyugtalanítja az embert. Fáradt és negatív jellegű életelv: inkább elveszteni a jót, csak szabaduljon az ember a rossztól is; pesszimizmus, mert a rossz jelentőségét hangsúlyozza a jó rovására.

A legfőbb rosszak, amelyekről végleg megszabadul (s ezért perpetua *libertas* is a halál) az, aki meghal: a gond és a munka.

A mitikus szellem azonban föltolja fejét a racionális okoskodás ilyen eredményei fölé is és, minthogy lényegénél fogva képtelen negatívumok között mozogni, ennek a negatívvá formált halál-ideának is megragadja pozitív oldalát: a *cura* hiánya és a *labor*-é pozitív állapotok: *securitas* és *quies*. És ezeken túlmenően: isteni állapotok. Az élet és a világ isteni vonásait mindenütt föl-

ismerő római ember istenséget lát a *Securitas*-ban és a *Quies*-ben, amelyek közelségét fölfogja az istencsászár boldog korszakában és amelyek végleg az ő istenségei lesznek a halálban.

A KOSZORÚNAK, amely a sírokon gyakran föltűnik, számos jelentése van a római vallás képzetkörében. Halotti vonatkozásban egyik legfontosabb ezek közül az, hogy istenséget is jelöl. A halott a kultusz különböző mozzanataival és a pietas egyéb nyilvánításával együtt követeli a *corona*-t. Az élőnek a halottal való viszonya a *pietas*, amely általában valamivel szemben való vallásos magatartást jelent. Nem a félelem és nem is a részvét, hanem ez a vallásos viszony a halottkultusz legfőbb mozgatója. Ez a tény, valamint a kultusz maga már elég bizonyíték lenne arra, hogy a római ember számára a halott istenség volt; de közvetlen tanúságok *expressis verbis* ezt állítják. — Más oldalról a sír körül keletkezett ideák is ide vezetnek: a sír oltár s ha dedikációja a legkülönbözőbb istenekhez szól is, — akik közt, s ez külön figyelmet érdemel, gyakran a halott maga is előfordul, — egy tekintetben nincs változás: a sír szentsége mindenképen fennáll. S ez a szentség nyilvánvalóan a halottól származik át a temetés helyére.

A halott istenségének koncepciója mögött szintén nincs semmi okunk hitet keresni: a megsemmisülés hirdetői, maga Epikuros is, követelik halál utáni kultiválásukat. Az isteni halottak „többségével“ a legszorosabb kapcsolatot tartja fenn az élő, belekerülvén így egy személyes korlátain messze túl terjedő közösség kötelékeibe: a forgalmas úton elhelyezett sírok párbeszédet folytatnak vele; ő üdvözli és néven szólítja a halottat; s a név maga a halott, aki ilyenkor jelen van.

A halott magától értetődő istenségének ideája mellett olyan szemlélet megnyilatkozásai is szerepelnek az antik világban, amely csak egyes halottakban fedez föl isteni vonást. Sírköveken nem egyszer valamely isten attribútumaival ruházzák föl a halott portréját és ezzel az ábrázolási móddal párhuzamban a sír egyes isteneknek szóló dedikációt visel. Ezek közt az istenségek közt olyanok is előfordulnak, akik lényüknél fogva még nem tartoznak szorosan a síri világhoz. A halott isten-portréja világosan elárulja a gondolatot: ilyen esetben apoteózisról van szó. Bizonyos halottak ezzé vagy azzá a meghatározott istenné válnak, — mint ezt egyébként egy-egy sírfelirat világosan ki is mondja. De mi dönti el, hogy ki melyik isten lényével azonosul? Tény, hogy már

egyedekben életük tartama alatt is isteni hasonlóságot fedeztek fel az istenlátó ókoriak. A sírfelirat pedig gyakran megragadja az alkalmat, hogy egy ilyen isten-hasonlóságról beszéljen az élet végső üggyiratán. Közelfekvő tehát az a gondolat, hogy az emberben immanens isteniség, amelyet az életben csak a személyi-emberi vonások szorítottak háttérbe, a halál után kibontakozik a maga formájának megfelelően: az apollói ember Apollo-vá, a venusi nő Venus-szá lesz: — ismét egy halálforma, amely a személyiség levetkőzésével jár egy személyfölötti lényeg érvényrejutásának érdekében.

A NNAK, AKI A HALHATATLAN LÉLEK IDEÁJÁT vallás-történeti szempontból vizsgálja, nem szabad szem elöl tévesztene bizonyos általános valláselméleti igazságokat s elsősorban azt, amely a vallás és a hit viszonyára vonatkozik. A hit maga még nem vallás; a hit csupán származik a vallásból, vagy befolyást szenved a vallástól, amely lényegében irracionális (azaz nem tételekbe fejthető) formalítás. A vallástörténészeknek a kérdése egy hittel szemben ez: melyik az a vallásos-világnézeti tendencia, amely ezt a hitet, mint formáló elv, alakítja?

A halhatatlan lélek és a másvilági igazságszolgáltatás eszméi egyrészt a vallásnak egy igen alacsonyrendű átmeneti fokán jelentkeznek, másrészt egy önálló nagy vallásos szemlélet végső kifejezését is alkotják. Az első eset akkor áll elő, amikor a mitosz félreértése megkezdődik, vagyis, amikor először magyaráz bele hit-elemet a minden állítástól idegen kifejezésbe egy vallásos szempontból kevésbé fogékony gondolkodás. Mitosz és hit közt a megkülönböztetés ilyen esetekben nehéz és szükségkép pontatlan, mert a két lényegében különböző elem zavarosan vegyül a nem filozófáló, de mitikusan sem, dogmatikusan sem tisztánlátó elemében.

A vallásos szemlélet a halottban isteniséget, másrészt megrontó, démonikus erőt fedezett föl: a primitív átmeneti vallás már imákban kéri a halottat, ne ártson a hátramaradottaknak, vagy arra, hogy vigye maga után azokat, akik bánkódnak elvesztése fölött. Hit-alaptételül veszi föl a másvilági létet, — amely mitikus eredetében pusztán a halott nemlétének volt kifejezése, — a halott természetfölötti erejét és tudását. Az alvilág-mitosz, mint eszkatológikus doktrina vigasztalanul sötét: ezért természetes, hogy létrejön egy boldog másvilág tana is, annál is inkább, mert a mitosz Elysium-a ehhez is nyújt motívum-alapot az átraciona-

lizáló törekvésnek. A halhatatlanság és az erény jutalma tehát már ezeknek a primitív szellemi szükségleteknek a termékei közé tartozik.

Azonban, mint említettük, nemcsak ilyen formában, hanem egy önálló világnézeti rendszerben is megtalálható ez a két eszme. Az antik valláson belül szereplő egyik legalapvetőbb principiális ellentét ad módot ennek a vallásos világnézetnek a megértésére: az isteni termékenység és az isteni szűzesség ellentéte, Dionysos-é és Apollo-é, a keleti organisztikus vallásoké és a mithraizmusé. A dionysosi eksztázissal szemben, amely az egyéniséget szétfeosztó vitális erők kibomlása, s így lényegében azonos a dionysosi halálállapottal, van egy másik eksztázis is, amely az ég felé törő lélek fölemelkedése.

Az orfikus gondolat szerint az ember ég és föld fia; a szellemi tisztaság ideálja dualizmust teremt; kettéhasítja a világot égre és földre, lélekre és testre, vagyis tisztára és tisztátalanra. A két princípium közt lehetetlen harmóniát teremteni, — Poseidonios koncepciója, amely ismét az egész ember centrális világhelyzetét állítja ép a testből és lélekből való összetettség alapján, elszigetelt kísérlet marad a dualizmus ellentéteinek kiegyenlítésére, — hiszen ép azért történt meg a kettéválás, mert ellentét *volt*. Az orfikus mítosz titanomachiája fejezi ki a lélek és a test kölcsönös viszonyát s a köztük fönnálló roppant harc metafizikai szükségyszerűségét.

A test börtöne a léleknek, amely természeténél fogva fölfelé, az égbe törekszik. Az ókori fizika, amely a mítosszal a legegyszerűsebb leszármazási viszonyban áll, nem véletlenül tartja tüzes elemnek a lelket: a tűz fölfelé tör, a többi tűz, a csillagok és a nap felé. Ég, lélek, tűz egybetartozásához csatlakozik még a fény élet-jelentése is, az asztrális halhatatlanság komplex vallásos ideakörében. És azt az Elysiumot, amely teljes mértékben különbözik a dionysosi eredetű Elysiumtól, azért is helyezik az égbe, mert fényénél fogva odatartozik: a fehér és piros szín, a tűz színe, ragyogja be már a távoli boldog szigeteket is.

A halál a lélek fölszabadulása: az élet küzdelem a lélek és a test közt, a jó és a rossz közt, a fény és a sötétség közt. A küzdelem, amelynek emblémái ott szerepelnek a sírkövek díszei közt, az erényes lélek diadalmas győzelmével végződik; a *corona* fejezi ezt ki a maga triumfális értelménél fogva. A lélek győzelme egyúttal az élet győzelme a halál fölött, mert a lélek és az élet princípiuma azonosak, amint ezt ennek a világnézetnek filozófiai

exponense, az újplatonizmus tanítja. A lélek maga isten, halálunk istenné tesz bennünket.

Személyes halhatatlanságról természetesen itt sem esik szó, hiszen ez a halál teljes értelmetlenségét jelenti. A lélek, amely istennel azonos, már minden személyes tulajdonságától megtisztult, végsőkéig egyszerűsített örök forma. S míg a dionysosi út a személyiség megsemmisülése a táguláson és korlát-áttöréson keresztül, addig az apollói a megfordított: a szellem elszemélytelenedése a vetkőzés és a lényeggé tisztulás révén.

Brellich Angelo.

DIOMEDE CARAFA.

(NÁPOLYI SZELLEM MÁTYÁS UDVARÁBAN.)

1. *Beatrice és a humanista irodalom.*

A MAGYAR SZELLEMI ÉLET történetének egyik legérdekesebb fejedelműje Mátyás király felesége, Aragoniai Beatrix. A XV. század ama nem ritka asszonyai közül való, akik a renaissance-életforma tipikus megvalósítói voltak, s egyéniségük varázsával, tehetségükkel, műveltségükkel koruk politikai és szellemi életére egyaránt hatással voltak. Életformájának kialakulásában nagy szerepe volt neveltetésének, mely az akkori olasz fejedelmi családok általános szokása szerint humanisztikus jellegű volt.¹ A fiatal hercegnő szerette a zenét, tudott latinul, ismerte a klasszikus irodalmat s értett a szellemes és okos társalgáshoz. Így korán magára vonta a humanista körök érdeklődését. Már lánykorában akadtak írók, akik műveik ajánlásával kedveskedtek neki.² A figyelem azonban akkor fordult feléje igazán, mikor 1476-ban Mátyás király felesége lett. Ezt a házasságot nagyfontosságúnak tartották az olasz humanisták, mert tőle várták az olasz renaissance-életforma végleges diadalát Magyarországon. Beatrix meg is felelt a várakozásnak. Valóságos

¹ Bonfinii *Symposion Trimeron de Pudicitia coniugali et virginitate*. Ed. Joann. Sambucus. Basileae. 1572. 395—397. Beatrix tanulmányairól l. Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné*. Budapest. 1908. 50—51, 68. — Antonio Bonfini 1427—1927. Ascoli Piceno. 1928. Mario Battistrada: *Il Rinascimento e il Regno di Mattia Corvino nell'opera di Antonio Bonfini*. p. 47—139.

² Johannes Tinctor, az udvar zenészeinek flamand származású főnöke *Terminorum musicae diffinitorium* (Neapolis. 1474.) művét, Masuccio egyik novelláját ajánlja neki. (*Il novellino di Masuccio Salernitano*. Ginevra. 1795.) V. ö. Berzeviczy *id. m.* 95—96. Beatrix esküvője alkalmával színdarabok, „farse allegoriche“ szerepelnek. Egyikben pl. a Szépség, a Tisztesség és Apollo magasztalják a hercegnőt. L. B. Croce: *I teatri di Napoli dal Rinascimento alla fine del secolo decimottavo*. Bari. 1926. 7, 14. és Fr. Torraca: *Studi di Storia letteraria Napoletana*. Livorno. 1884. 15.

uralkodótársa lett Mátyásnak, tevékenyen tudta szolgálni az ő politikai ambícióit, segítője lett irodalmi és művészeti hajlamainak kielégítésében.

Bár szerepét gyakran túlbecsülték az őt dicsőítő humanisták,³ hatása nem csekély és ma már tényként állapítható meg, hogy „Mátyás korszaka Beatrix jövetelével, 1476-tól fogva vesz új lendületet.”⁴

E szerepének élénk visszhangja támadt az irodalomban is.⁵ Az olasz humanizmus képviselői nemcsak Mátyással, hanem Beatrixszal is kapcsolatokat kerestek. Különösen Mátyás humanista köre, de sok más író is megemlékezett róla. Könyveket ajánlottak neki, mint Diomede Carafa,⁶ Bonfini,⁷ Cristoforo Persona,⁸ Ugolino Verini,⁹ Filippo Bergomese;¹⁰ párbeszédese munkákban szerepel, mint A. Brandolinus „*Dialogus de humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine*” című művé-

³ Danubium barbara verba redolentem Latine loqui coegisti. Bonfinii *Symposion*. Praefatio. 11. — Quo factum est, ut in Pannonias omne ferme Latium ea tempestate migraret atque in media barbarie Athenae excitarentur. Caelii Calcagnini in funere Beatricis... oratio, Ábel—Hegedűs: *Analecta nova ad Hist. Ren. in Hung. litt. spect.* Budapest. 1903. 98. — V. ö. A. von Reumont: *La biblioteca Corvina*. Arch. Stor. Italiano. IV. s. t. IV. 1879. Firenze. p. 59—75.

⁴ Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. Budapest. 1935. 106. — Berzeviczy A.: *id. m.* 282—286.

⁵ Felix ac fausta tua serenitas et celeberrima fama, quae totam iam diu et adhuc personat Hesperiam, me in Latinarum ocio literarum diutius torpore non permisit, cum celebratorem tui nominis quantuluscumque forem, esse coegerit. Bonfinii *Symposion*. Praefatio. 1.

⁶ *De institutione vivendi*. Közli Csontos János. Magyar Könyvszemle. 1890. 65—86.

⁷ *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Wien. Nationalbibl. Cod. Lat. 2365. és a *Historia Asculana*. V. ö. Bonfini elbeszélését az átadásról. *Rerum Ungaricarum Decades*. Recensuit C. A. Bel. Lipsiae. 1771. IV. I. VII. p. 648.

⁸ Agathias: *De bello Gotthorum... per Christophorum Persona Romanum... traductus*. Wien. Nationalbibl. Cod. Lat. 82.

⁹ Irod. tört. Emlékek II. Ábel: *Olaszországi XV. sz.-beli íróknak Mátyást dicsőítő versei*. Budapest. 1890. Ugolini Verini Poetae Florentini Epigrammatum libri VII. p. 335—356. L. I. Ad librum suum, ut se ostendat Beatrici reginae Pannoniae poetarum faultrici. (344.) Secundus liber epigr. U. Verini... incipit ad Beatricem reginam Ungariae... (346.) U. Verini... epigr. liber quintus incipit ad Beatricem reginam Pannoniae (351.)

¹⁰ Philippi Bergomensis *De plurimis claris selectisque mulieribus*. Ferrarie. 1497.

ben,¹¹ s Bonfini *Symposion Trimeron*-jában, amelyről szerzője azt írja, hogy Beatrix alakját akarja benne bemutatni: „aki meg akarja tudni, hogy milyen volt, olvassa el azt a könyvet, melyet a szűzességről és a házasság tisztaságáról írtunk: ott teljesen megismerheti.”¹² Mátyással együtt az ő nevét is megörökítették: Bonfini,¹³ Galeotto,¹⁴ Naldus Naldius,¹⁵ Callimachus,¹⁶ Cortese,¹⁷ Ransano.¹⁸

Azonban valamennyi író közül, aki vele kapcsolatban volt, Diomede Carafa állt hozzá legközelebb és gyakorolt legnagyobb hatást úgy rá, mint rajta keresztül a budai udvar szellemére.

2. Diomede Carafa.

DIOMEDE CARAFA 1406 körül született Nápolyban régi nemesi családból, mely a közéletben jelentős szerepet játszott.¹⁹

¹¹ *Irod. tört. Eml. II. 1—75.*

¹² Qualis ista fuerit, quicunque noscere studet, librum, quem de Virginitate ac matronali pudicitia edidimus, perlegat: totam ibi intus et in cute noscere licebit. Bonfinii *Rer. Ung. Dec. IV. l. IV. p. 596.*

¹³ Bonfini *u. o. passim.*

¹⁴ Galeotti Martii Narniensis *De egregie, sapienter, jocose dictis ac factis S. Regis Mathiae.* J. G. Schwandtner: *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini. II. Vindobonae. 1768. c. III., XXV.*

¹⁵ Naldi Naldii Florentini *De laudibus augustae bibliothecae libri IV. ad Mathiam Corvinum Pannoniae Regem Serenissimum.* *Irod. tört. Eml. II. 259—296.*

¹⁶ Huszti József: *Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz.* Budapest. 1927. 19. Pro regina Beatrice ad Mathiam Hung. Regem.

¹⁷ T. Alexandri Cortesii *Liber unus de virtutibus bellicis Matthiae Corvini.* *Irod. tört. Eml. II. 526.*

¹⁸ Ransanus Petrus: *Epitome Rerum Hungaricarum.* Budae. 1746.

¹⁹ Több történetíró szerint a család orosz származású s egyik tagját magyar királlyá választották. Ezt a mondát említik Filiberto Campanile: *Le armi, overo insegne de'nobili di Napoli.* Napoli. 1610. p. 50. — Pietri Fr.: *Historia napoletana...* Napoli, 1654. — Silvestri a Petrasancta *Symbola Heroica.* Amstelaedami 1682. p. XVII—XVIII. — B. Aldimari: *Historia Genealogia della Famiglia Carafa...* Napoli. 1691. I. 20. ezt írja: Altri han voluto che il Capo di tal famiglia fosse un principe di Regia stirpe del Regno di Roscia, provincia a' nostri tempi del Reame della Polonia, della Prosapia Korczac, dove questa parola suona l'istesso, che nel nostro Italiano idioma, Carafa. Della qual famiglia, perchè vi fu uno, che fu eletto Re d'Ungheria, dicono che per questo gli huomini di questa famiglia pigliassero per arme l'arme dell'Ungheria per segno della Regia dignità. De már Costanzo megjegyzi: Ho meraviglia, se fu questo come non si accorsero che senza la Spina le armi dei Carafeschi sono ancora differenti da quelle d'Ungheria. *Istoria del Regno di Napoli.* vol. III. della Raccolta del Gravier. Napoli. 1769. p. 136.

Ifjúkora Nápolynak ama mozgalmas idejére esett, amikor a trónöröklés kérdése szakadatlan viszályok okozója lett. Diomedé atyja, Antonio Malizia II. Johannát támogatta Anjou Lajos ellen. Az ő tanácsára hívta Nápolyba a királynő és tette a trón örökösévé Aragoniai Alfonsot. De az ingatag királynő hamarosan elfordult Alfonsótól. A kitört pártviszályokban Antonio Malizia Alfonso mellé állt. Fiát, Diomedét is bemutatta neki és kérte, hogy fogadja szolgálatába. Alfonso szívesen teljesítette a kérést, és mikor távoznia kellett Nápolyból, kíséretében Diomedé is elhagyta a várost. Ez a lépés egész életére elhatározó befolyást gyakorolt és az aragoniai udvarhoz kapcsolta őt. Ettől fogva állandóan a király környezetében tartózkodott és részt vett hadjárataiban.²⁰ Alfonso fia, Ferrante közvetlen szolgálatába osztotta be Carafát, aki Ferrante kegyét és bizalmát is megnyerte.²¹

1442-ben került vissza Nápoly alá Alfonso seregében s a város elfoglalásakor nagy érdemeket szerzett. Alfonso trónrajutásával csakhamar megkezdődött emelkedése. Tehetsége, gyakorlati, aktív szelleme, sokoldalúsága és simulékonysága lehetővé tette, hogy a legkülönbözőbb államügyekben résztvegyen. Ferrante

Carafa életrajzát megírta: Biagio Aldimari: *Historia Genealogica della Famiglia Carafa, divisa in tre libri*. Napoli. 1691. II. 74—95. — A. von Reumont: *Die Carafa von Maddaloni*. Berlin. 1851. I. 195—206. — T. Persico: *Diomedé Carafa, uomo di stato e scrittore del sec. XV. con un frammento originale dei Doveri del Principe, altri documenti inediti*. Napoli. 1899. Életének egyes mozzanatait csaknem minden Nápoly történetét tárgyaló munkában megtalálhatók: pl. *Cronica di Napoli di Notar Giacomo*, pubbl. per Paolo Garzilli. Napoli. 1845. — Ammirato Scipione: *Delle Famiglie nobili napoletane*. Firenze. 1651. II. p. 158. — Carlo de Lellis: *Discorsi sulle Famiglie nobili del Regno di Napoli*. Napoli. 1654. stb.

²⁰ Molti anni fuoruscito da Napoli servì sempre fedelmente il Re nelle guerre d'Ispagna e nelle imprese di Barberia. A. di Costanzo *id. m.* 395. L. Facii Barth.: *De rebus gestis ab Alphonso I. Neapolitanorum Rege Commentariorum libri X*. Napoli. 1769. Raccolta del Gravier. p. 147.

²¹ Concessione di Maddaloni col titolo del conte. Archivio di casa Maddaloni, Storia della famiglia e diplom. N. 53. fol. 135. *Arch. di stato Napoli*. T. Persico, *id. m.* 297—304.: *Decrevimus virtutem ejus prestanti aliquo munere insignire. Ad quod potissimum etiam nos invitant ejus prestantissima opera, quae sub Alphonso patre nostro Rege in clyto belli domique navavit. A quo postea nobis pueris traditus et ad inserviendum et ad prospiciendum iis, quae necessaria occurrerent. Ita quidem nobis inservivit, ut nullis utique laboribus periculisque pepercerit. Nobiscum dies, nobiscum noctes, nobiscum itinere, nobiscum sub armis, algore et estu semper egit, omnes labores periculaque contemnens, modo rebus nostris, aut opera aut consiliis prodesse posset.* (298.)

uralkodása alatt még nagyobbá vált befolyása. Mint katona Nápoly háborúiban szolgált, majd a Castello dell'Ovo parancsnoka lett. Emellett állami tanácsos volt (*consigliere di stato*), a királyi ház minisztere (*conservatore del patrimonio regio*), a király pénzügyi titkára (*scrivano di porzione*), különféle diplomáciai megbízásokban járt el és mindenütt sikerrel megállta helyét, kiérdemelve a király korlátlan bizalmát és elismerését, aki szolgálatait kitüntetésekkel, birtokadományozásokkal jutalmazta: tartományi kormányzó, Maddaloni, majd Cerreto grófja, hatalmas birtokok ura.

De nemcsak mint katona és államférfi szolgálta királyát, hanem Ferrante mint leghívebb udvari emberét, a királyi gyermekek nevelésének irányításával is megbízta. Ő részesítette Alfonso calabriai herceget katonai kiképzésben, felügyelt nemcsak a hercegek, hanem a hercegnők, Eleonóra és Beatrix tanulmányainak menetére is. Természetesen nem szabad hivatalos nevelőnek tartanunk, de állandó befolyást gyakorolt rájuk, tanácsokkal és utasításokkal látta el őket, amelyek főleg a gyakorlati életbölcseiségre és az udvari élet szabályaira vonatkoztak. Hogy Eleonórára és Beatrixra is kiterjedt Carafa nevelői tevékenysége, azt bizonyítja Eleonóra levele Carafához, amelyben így ír neki: „Mert míg hazámban ifjúkorom kiművelésében és a jó erkölcsökre való tanításban sohasem szüntél meg vezetőm, tanácsadóm és irányítóm lenni, most a hozzám intézett oktatásaiddal kimutattad, hogy sem az idő múlása, sem a helyek távolsága nem gyengítette meg irántam érzett jóakarodat.”²² Giovan Marco Cinico pedig ezt írja Beatrixnak az *Istruzione dei Cortigiani* ajánlásában: „Jónak láttam 300 példányban kinyomatni és Felsőgednek ajánlani, úgy vélve, hogy kedvedre lesz újból elolvasni annak a férfiúnak böles szabályait, akinek tisztos vezetése alatt Felsőged királyi módon neveltetett kiváló és feddhetetlen erkölcsökben.”²³

²² J. A. Fabricii Lipsiensis Bibliotheca Latina Mediae et infimae aetatis. Editio prima Italica a J. D. Mansi. Patavii. 1745. T. VI. Suppl. Diomede Carafa: *De regentis et boni Principis Officiis*. 24—26. Elionora Aragonia Ferrariae Ducissa Magnifico et ampl. viro Diomedi Caraffae: Nam cum in patria juvenilem aetatem meam erudire et ad bonorum morum disciplinam te mihi duce, consiliatorem et rectorem praebere nunquam destiteris, nunc scribendis ad me praeceptis tuis facile declarasti, non temporis spatium, non locorum intervallo tuam erga me benevolentiam ulla ex parte labefactam, aut immutatam esse. 24.

²³ Diomede Carafa: *Istruzione dei Cortigiani*. Napoli. 14... Giov. Marco Cinico ajánlása: me paruto stampare tre cento et alla vostra Maiestà intitu-

Nevelői szerepét emlékiratai is bizonyítják, melyeket Ferrante gyermekei számára készített: Alfonso trónörökösnek Marca Anconába való indulása előtt, Francesco hercegnek magyarországi, Federigo hercegnek franciaországi útja előtt katonai jellegűeket, Eleonóra hercegnőnek a fejedelem kötelességeiről és Beatrixnak férjhezmenetele alkalmával a királyné feladatairól.²⁴ Ezek az emlékiratok a fiához intézett Istruzione dei Cortigiani-val a XV. századi olasz udvari irodalom (letteratura cortigiana) jelentékeny alkotásai.

Beatrix jellemének kialakulásában tehát nagy szerepe volt Carafának, különösen az udvari életre vonatkozó oktatásaival. Mint Eleonóra leveléből látjuk, az ideális király alakjául gyakran állította eléjük atyjukat, Ferrantet és nagyatyjukat, Alfonsot,²⁵ az ideális udvari embert pedig éppen Diomede Carafa valósította meg előttük, akit a két hercegnő mindvégig tisztelt és nagyra becsült.

A férjhezmenetelkor írt Memorialeval nem szűnt meg a kapcsolat Carafa és Beatrix között. Hogy levélbeli érintkezés fennállt közöttük, bizonyítja pl. a ferrarai követek jelentése Nápolyból azokról a tárgyalásokról, amelyek a nápolyi király közvetítésével folytak avégből, hogy Mátyás a Velence elleni ligába lépjen. „Maddaloni gróf úr, akinek a fentemlített Felsőleges Királyné hasonló értelemben írt, így válaszolt“²⁶ — mondja Beatrixról a jelentés. Bár személyesen nem ismerték egymást, Carafa leveleivel felkereste Mátyást is. Ezek a levelek elvesztek, de Mátyás egy-két hozzá intézett leveléből kitűnik, hogy szolgálatait ajánlotta neki, kegyeit kereste és ajándékkal kedveskedett neki. „Ámbár irántunk érzett bensőséges szeretetedet és páratlan nagyrabecsülésedet már régóta átláttuk“, — és — „Minden tetteiben kimutatod régóta tapasztalt és kétségtelen hajlandóságodat irányunkban“ — írja Mátyás.

larelo, estimando quella havera a caro di nuovo legere li savii precepti de quello sotto el cui honestissimi regimento V. Maiesta ey regalmente nutrita con costumi tucti optimi et sancti. 1.

²⁴ V. ö. *Memoriale a Beatrice d'Aragona Regina d'Ungheria*. Pubbl. da Benedetto Croce. Napoli. 1895. Estratto dalla Rassegna Pugliese. A. XI. Introduzione.

²⁵ Caraffa: *De regentis...* 25.

²⁶ Berzeviczy A.: *Aragoniai Beatrix életére vonatkozó okiratok*. Budapest. 1914. 55. XL. lev. 1482. jún. 2. (Modenai levéltár.) Respose el Sig.re conte da Matalone — al quale la prefata Ser.ma Regina havea scripto in simili consonantia.

Mátyás, úgy látszik, nagyrabecsülte Beatrix öreg barátját. Ajándékát — két erszényt — szinte feltűnően megleghangú levélben köszönte meg: jóindulatának e megnyilatkozását annyira becsüli, hogy még csekélyebb értékű adományát is többre becsülné a mások legértékesebb ajándékánál.²⁷

Mikor Mátyás Váradi Péter kalocsai érsek bíborossá való kinevezése ügyében (1483-ban) értesült Aragoniai János és Francesco Fontana leveleiből, hogy a szolgálatkész Carafa — tudva, hogy mennyire szíven fekszik az ügy Mátyásnak — önként lépéseket tett az ügyben és unokafivére, Oliviero Carafa, nápolyi érsek segítségét kérte, sietett megköszönni Carafa szolgálatkészségét és további közbenjárását kérte Ferrantenál és Oliviero Carafánál.²⁸ Aragoniai Jánost pedig megkérte, hogy mondjon nevében köszönetet Ferrantenak és Diomede Carafának buzgalmukért, amit az érsek kinevezése érdekében kifejtettek.²⁹

1487. május 17-én halt meg Diomede Carafa. Haláláról hamarosan értesült a magyar udvar is. Eleonóra június 10-én írt levelében jelentette Beatrixnak Carafa halálát: „Nápolyból nincs más újság, csak Maddaloni gróf úr halála, aki a mult hónap 17-én halt meg végrendelet hátrahagyásával nagyon keresztényi módon. Halála a fentemlített Felsőnek nagy fájdalmat okozott, és amint írták, Ófelsége fivérünkkel, a trónörökössel és más bárókkal résztvett a temetésen.”³⁰

A magyar udvarban tehát Diomede Carafa ismert személy volt. Mátyás és Beatrix nagyrabecsülték, érintkezésben álltak

²⁷ Etsi tuum erga nos affectum amoremque et observantiam singularem iam dudum multis rerum argumentis perspexerimus. — In omni tuo opere pre te fers dudum perspectum et indubitatum erga nos studium animi tui. — Nos et rem illam tanquam nobis charissimam ex affectu mittentis extimamus, et animum tanti facimus, ut etiam si minus quidpiam misisses, longo pretiosioribus aliorum donariis anteferendum putaremus. — *Ad Comitem Mathalonii*. Nemzeti Múzeum. Fol. Lat. 1656. 16. — *Mátyás király levelei*. Közzéteszi Fraknói Vilmos. Budapest. 1893—95. II. 171; 288—89.

²⁸ *Ad comitem Mathalonii*. Nemz. Múz. 1656. fol. lat. 67. — Fraknói *Mátyás király levelei*. II. 152; 265—264.

²⁹ *Ad cardinalem Aragonie*. Nemz. Múz. 1656. fol. lat. — Fraknói; *id. m.* 150; 260—261.

³⁰ Nagy—Nyári: *Magyar Diplomáciai Emlékek Mátyás király korából*. Budapest. 1875. III. 307. Da Napoli non se ha altro, se non la morte del Signor Conte de Magdalone, che manchete ali 17 del passato multo christianamente, facto etiam testamento, de che la predetta Maesta ne havuto dolore assai, el per quanto me e scripto, Soa Maesta col Signor Duca nostro frate et altri Baroni furono ale exequie... (1487. jún. 10.)

vele. Műveit becsülték az udvarban, főleg azokat, amelyek az udvari életre vonatkoznak: a *Memoriale a Beatrice*-t, mely a királyné feladatait tárgyalja s melyet Carafa Beatrix számára írt, az *I doveri del principe*-t, mely a fejedelem kötelességeiről szól, s melyet Eleonóra juttatott el Mátyás udvarába, és az *Istruzione dei Cortigiani*-t, mely az udvari emberek számára írt utasításokat tartalmaz és szintén Beatrixnak van ajánlva. Mint a következőkből kiderül, ezek a művek hatással is voltak Mátyás udvarának alakulására és szellemi életére.

3. *Memoriale a Beatrice.*

1476 SZEPTEMBERÉBEN indult útnak Beatrix Magyarországba. Úgy látszik, átérezte, hogy házassága milyen nagyfontosságú esemény; erre mutat az a megbízás, melyet Diomede Carafának adott, hogy állítsa össze azokat a szabályokat, amelyek szerint viselkednie kell, hogy Nápolyban töltött utolsó napjaiban, útközben és új hazájában egyaránt megfeleljen nagy hivatásának. Carafa eleget tett a megbízásnak, megírta számára a kis emlékiratot és ezzel a fejedelmi tükröknek azt a szokatlan formáját alkotta meg, mely az ideális királyné kötelességeit foglalja össze.³¹

Carafa egész gondolkodását áthatja vallásos meggyőződése: életünk célja nem a föld, hanem a túlvilág.³² Hogy ezt elérhesük, erényes életet kell élnünk s erre annál nagyobb szüksége van az embernek, minél több ember van hatalmának alárendelve. Mert cselekedetei és mulasztásai után sokan fognak indulni: erényes élete mások lelkiüdvének előmozdítására szolgál, mulasztásaival pedig nemcsak önmagát dönti romlásba, hanem okozója lesz mások romlásának is.³³

³¹ A Memorialeról l. Diomede Carafa: *Memoriale a Beatrice d'Aragona Regina d'Ungheria* pubbl. da Benedetto Croce con Introduzione. Napoli. 1894. Estratto dalla Rassegna Pugliese. A. XI. — Carafa Diomedes: *De institutione vivendi*. A pármái Corvin-Codexből közli Csontos János. Magyar Könyvszemle. 1890. 54—64, 65—86. — V. ö. Berzeviczy A.: *Beatrix királyné*. Budapest. 1908. 144—150. — U. ö.: *Beatrice d'Aragona*. Milano. 1931. 64—69. — T. Persico: *Diomede Carafa, uomo di stato e scrittore...* Napoli. 1899. 196. sgg.

³² L. *Istruzione dei cortigiani*. 65. — *De institutione vivendi*. 85.

³³ Saepe intellectum est..., ut quae subditi suis principibus usurpari cognoscant, ipsi pertinacissime sectentur. Itaque deficientis ipsi a recta vivendi ratione non modo se eunt perditum, sed ut multi pereant, causam praebent quam apertissimam, et ita e contrario multi eorum exempla secuti recte viverent. U. o. 67.

Kiemeli Beatrix kettős szerepét: feleség és királyné lesz egy személyben. Tanácsai tehát egyrészt jövődő férjével és annak családjával szemben követendő magatartására vonatkoznak, másrészt új népe szeretetének megnyerésére. Tanácsolja, hogy mindjárt kezdetben igyekezzék férje és népe jóindulatát megszerezni, mert „az emberekről nyert első benyomásokat aztán nem könnyű megváltoztatni, különösen ha nagytekintélyű férfiak tanúsága nyomán keletkeznek”³⁴ és hogy ügyességgel és észszel igyekezzék férjét és népét meghódítani.³⁵

Férjével és annak családjával szemben a legnagyobb tiszteletre inti. Az asszony ugyanis alárendeltje férjének és a „jó és igazán szerető feleség kötelessége, hogy jellemét teljesen férjéé szerint alakítsa át.”³⁶ Ezért igyekezzék férje természetét megismerni.³⁷ Iránta a legnagyobb tiszteletet mutassa. Az első találkozáskor szálljon le lováról és tisztelettel üdvözlje,³⁸ jelenlétében minél kevesebbet beszéljen, „mert mindenki szereti ugyan a feleségő és talpraesett nőt, csak nem a saját házában.”³⁹ Jelenlétében csak akkor üljön le, ha a király is leül,⁴⁰ a kapott ajándékokat ajánlja fel férjének.⁴¹ Igyekezzék mindazokat megkedvelni, akiket férje szeret, s ne kövesse azt a szokást, amit annyiszor lehet tapasztalni, hogy a feleség éppen azokat gyűlöli, akiket férje kedvel.⁴² Így fogja férje meglegedését megnyerni, ami a legfontosabb.⁴³

³⁴ Quae primum in alterutram partem de hominibus concipiuntur, postea non facile dilui possunt, praesertim si concipiantur testimonio summorum auctoritate virorum. *U. o.* 71.

³⁵ Arte enim et ingenio quemadmodum ferae, ita et homines capi consueverunt. *U. o.* 84.

³⁶ Pudicarum uxorum et recte amantium officium est se totas in mariti mores transferre, ut obsequentium servorum se ad nutum domini formare. *U. o.* 80.

³⁷ Mariti persona aliquando intuenda est, et quae tunc tibi placere iudicaveris, eadem erga maritum exhibeto. *U. o.* 84.

³⁸ *U. o.* 76.

³⁹ Et si omnes promptitudinem loquacitatemque mulierum amant, nolim te ignorare, nequaquam earum causa amari. *U. o.* 79.

⁴⁰ *U. o.*

⁴¹ *U. o.* 85.

⁴² *U. o.* 80.

⁴³ Scito domus vestrae firmamentum futurum maximum, si a marito amari studeas. *U. o.* 84. — Non modo in initio adventus, sed per omne futurum tempus in eo te praebeas diligentissimam. *U. o.* 79.

Ebben nagy segítségére lehet anyósa is, tehát iránta is a legnagyobb tiszteletet ajánlja Carafa. Már az útról írjon neki, kifejezve azt az óhaját, hogy mielőbb láthassa. Ha eléje jön, tiszteletet és szeretetet mutasson iránta. Igyekezzék eleinte az ő tanácsait kikérni, mert így közvetítőt talál benne önmaga, férje és népe között.⁴⁴

Vagyonával jól gazdálkodjék, azon legyen, hogy semmiben hiányt ne szenvedjen, de a túlságos költségektől óvakodjék, mert „jobb vagyonunkat halálunk után ellenségünkre hagyni, mintsem életünkben valamit koldulni barátunktól“⁴⁵ és „jobb, ha a királyi ház egyszerű posztóba öltözve jár rendezett körülmények között, mint ha fizetés nélkül sok aranyos ruhájú udvari népet tart.“⁴⁶

Nemcsak férjéhez kell azonban alkalmazkodnia, hanem új népéhez is. Magyar kíséretével igyekezzék megismerkedni, legyen mindenkire figyelmes és barátságos, különösen a főurakhoz,⁴⁷ mert „nem mindig lehet aranyat és ezüstöt adni, ami hamar el is fogy, ha gyakran osztogatják; a jó szavak ellenben annál kevésbé fogyatkoznak meg, minél bővebben osztogatják.“⁴⁸

Környezetében mutassa ki, hogy új hazájához kíván alkalmazkodni. Legyen hálás a királynak, hogy hazájából hozott embereit szolgálatában hagyta, mert mint idegennek, ezekre nagy szüksége lesz egy ideig.⁴⁹ De vigyázzon, hogy a magyarokkal békességben éljenek. Kérje meg a királyt, hogy kívülük ő válassza meg udvarát magyarokból és ezeknek soha ki ne mutassa, hogy az olaszok kedvesebbek neki.⁵⁰

Főleg arra inti, hogy tanulja meg népének nyelvét. Ezzel örömet szerez férjének, sok veszélyektől kíméli meg magát és könnyen érintkezhetik népével. Már az úton igyekezzék tehát tanulni kísérőitől, Magyarországon pedig környezetétől hamar elsajátíthatja.⁵¹

⁴⁴ Velut matre altera tibi utendum sit. Stb. *U. o.* 77.

⁴⁵ Multo praestare te decendentem tua inimico relinquere, quam vivens eadem ab amico emendicare. *U. o.* 82.

⁴⁶ Multo mea sententia domus principis cultior est simplici panno hac vivendi ratione, quam sine salario multos alere inauratis vestibus cultos. *U. o.* 83.

⁴⁷ *U. o.* 70—71; 74.

⁴⁸ Non enim semper argentum et aurum dari potest, quorum facultas frequenti datione exhauriri solet; at bona verba quo copiosius inpenduntur, eo minus exhauriri possunt. *U. o.* 69.

⁴⁹ *U. o.* 81.

⁵⁰ Ostendito iis nequaquam Italicas tibi esse cariores. *U. o.* 80.

⁵¹ *U. o.* 83.

Jellemző ez az irat Diomede Carafa felfogására Beatrixről és magyarországi szerepéről. Műve nem sokban különbözik a XV. sz.-ban divatos művektől, melyek a nő kötelességeiről szólnak, s a nő alárendelt helyzetét hangsúlyozzák.⁵² Ezért hiányzik belőle minden olyan vonatkozás, mely akár kultúrális, akár politikai téren való szereplésre adna utasítást. Ez azonban tulajdonképpen ellentétben áll Beatrix nevelésével. Az ideális királyné főerénye Carafa szerint az alkalmazkodás: alkalmazkodás a királyhoz, népéhez egyaránt. Jellemét férje akarata szerint kell módosítania, meg kell magyarosodnia és új hazája érdekeit kell szolgálnia. Mindenesetre Carafa egyszerű gyakorlati tanácsainak élete minden vonatkozásában hasznát vehette volna és követésük által népe szeretetét megnyerhette volna.

4. *I doveri del principe.*

CARAFA MŰVE a fejedelem kötelességeiről a nápolyi politikai irodalom jelentős alkotása.

Ilyen tárgyú művek, mint egész Olaszországban, Nápolyban is a középkortól kezdve divatban voltak. Ismeretesek voltak a skolasztikus teológiai irányzat termékei, melyek közül Aquinói Szent Tamás „*De Rebuspublicis et Principum institutione*”⁵³ és Egidio Colonna „*De regimine principum*”⁵⁴ voltak a leghíresebbek, majd a korai humanizmus fejedelemtükrei, melyek skolasztikus és sztoikus elemek összeolvastásából álltak és amelyek közül az első és legjelentékenyebb volt Petrarca „*De republica optime administranda*” című levele.⁵⁵

A XV. század második felében Alfonso és Ferrante uralkodása alatt a politikai irodalom többféle irányban erősen fellendült. A fellendülés oka Nápoly államformájában, Alfonso és Ferrante egyéniségében rejlett. A fejlődést előmozdította a királyi udvar érdeklődése is a politikai irodalom iránt: Alfonso és Fer-

⁵² V. ö. L. B. Alberti: *Trattato del governo della famiglia*. Op. volg. Ed. A. Bonucci. I—V. Firenze. 1843—49. II. — Fr. Barbaro: *Prudentissimi et gravi documenti circa la elettion della moglie*. Venetia. 1548. D. Carafa: *Memoriale et ricordo de quello have ad fare la mulglyere per stare ad bene con suo marito*... Nozze E. Nunziante-E. Spinelli. Napoli. 1887. — W. Ruhmer: *Pädagogische Theorien über Frauenbildung im Zeitalter der Ren.* Bonn. 1915.

⁵³ S. Thomae Aquinatis: *De rebuspublicis et Principum institutione*. Lugduni. 1643.

⁵⁴ Aegydi Columnae: *De regimine principum*. Venetiis. 1502.

⁵⁵ Fr. Petrarca: *De republica optime administranda*. Opera. Basileae. 1581. I. 386—392. — L. T. Persico: *Gli scrittori politici napoletani dal'400 al'700*. Napoli. 1912. 10—11, 18.

rante szívesen gyűjtötték ókori és korabeli írók politikai tárgyú műveit. Megvolt a királyi könyvtárban pl. Onosandros *De optimo Imperatore* Nicolaus Secundinus fordításában,⁵⁶ Plutarchus *Apophthegmata Regum et Imperatorum* Giovanni Albino fordításában⁵⁷ és a korabeli politikai irodalom termékei nagy számmal.⁵⁸

Ezek közül legfontosabbak Beccadelli „*De dictis et factis Alphonsi Regis Aragonum et Neapolis*“⁵⁹ gyakorlatias fejedelmi tükre, mely Alfonsot mutatja be ideális királyként, Pontano „*De Principe*“, „*De Fortitudine*“, „*De Magnanimitate*“, „*De Magnificentia*“⁶⁰ és Giuniano Maio „*De Maiestate*“⁶¹ című művei, melyek a középkori hagyományokat a humanizmus szellemével egyesítik. A politikai realizmus felé hajlanak és módszereikben néha már Machiavelli elődjének tekinthetők. Főleg a fejedelem két tulajdonságát: a magnanimitást és a maiestast emelik ki, melyek a királyi értelem erejét, ítélőképességét és bölcsességét s a királyi méltósághoz illő megjelenést és állhatatosságot jelentik, vagyis a két fogalom az autarchiának római gyakorlatát és a királyi lélek megfelelő külső megnyilvánulását olvasztja össze.⁶² Pontano és Maio elvont, intellektuális és etikai fejedelemideáljai eltérnek egymástól: Pontano fejedelmi eszménye a vallásban teljesedik ki és az uralkodás alapjául a nép és Fejedelem kölcsönös

⁵⁶ Nicolai Secundini... ad Supremum Regum Alphonsum Aragonium Onosandri *De optimo Imperatore* traductio. Cod. Vat. Lat. 7250.

⁵⁷ *Plutarchi Apophthegmata Regum et Imperatorum* trad. Joh. Albini. Ferrantehoz intézett ajánlásában ezt írja: „Vero è che toa Maiesta con ogni istudio et summa diligentia habia abbracciate tutte quelle praeclare virtu di guerriero, d'eloquente, di principe e d'umano, nientedimeno essendo ad me nota la generosita del tuo animo et sapendo quanto piacer piglia toa Maiesta in legere gli singulari dicti et clari facti de antipassati Imperatori che è officio de optimo Prencipe, ho electe da doi amplissimi volumi di Plutarco. Id. G. Mazzatinti: *La biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*. Rocca S. Casciano. 1897. XC.

⁵⁸ G. Mazzatinti: *id. m.*, amelyben közli és ismerteti a könyvtár Spanyol- és Franciaországba került könyveiről készített katalógusokat. CXX—CXXVII. és CXXVIII—CLV.

⁵⁹ Ant. Panormitae *De dictis et factis Alphonsi Regis Aragonum et Neapolis libri quatuor*. Wittenbergae. 1585.

⁶⁰ I. I. Pontani *Opera quae soluta oratione composuit*, omnia. I—III. Basileae. 1538—1540. I. 163, 180, 220, 230, 426.

⁶¹ *L'opera inedita De Maiestate di Giuniano Maio e il concetto del principe negli scrittori della corte aragonese di Napoli* da Diomede Loiacono. Napoli. 1890.

⁶² Kardos Tibor: *Reneszánsz királyfiak neveltetése*. Budapest. 1955. 28.

szeretetét tűzi ki, Maio eszménye autonom hatalom és az uralom alapja a fejedelmi méltóság. Pontano fejedelmi eszménye Alfonso, Maioé Ferrante.⁶³

Némileg eltér tőlük Carafa műve a fejedelem kötelességeiről. Eleonóra, ferrarai hercegnő számára írta férjhezmenetele után. Carafa érdeklődéssel kísérte volt tanítványa sorsát és mikor értesült, hogy Eleonóra férjével együtt részt vesz az állam kormányzásában, elhatározta, hogy a fejedelem kötelességeiről és a kormányzás módozatairól emlékiratot készít számára. Érezte a feladat nehézségét és mentegetődzik is az előszóban, de felbátorítja az a körülmény, írja: „hogy a sok és nagy dologban való gyakorlat, amelyben inkább bölcs atyád jóságából, mint rátermettségem folytán már hosszú idő óta forgolódom, nem mondom, hogy engem, aki talán közepszerű tehetségnek számíthatok, hanem bármily egyszerű embert is ilyen és ekkora mester vezetése alatt kiművelhet és az ilyen utasításokra gyakorlottá tehet.”⁶⁴

Anyagát négy csoportra osztja: kül- és belpolitikai problémák, igazságszolgáltatás, pénzügy és közgazdaság.⁶⁵ Főleg e két utóbbi részt fejtegeti részletesen és éles szociális érzékkel sok olyan eszmét vet fel, amivel megelőzte korát.⁶⁶ Carafa a gyakorlat embere — sokkal gyakorlatibb, mint Pontano és Maio —: ebben az emlékiratban sem volt más célja, mint a gyakorlati

⁶³ A nápolyi politikai irodalomról l. Garramone Marchasiello: *La trattativa politica del sec. decimo quinto*. Potenza. 1891. passim. — Diomede Loiacono: *id. m.* és T. Persico: *Gli scrittori politici...* — U. 6: *Diomede Carafa...* 150. sgg.

⁶⁴ Quod multarum, magnarumque rerum usus, in quibus tui sapientissimi parentis benignitate potius, quam ulla mea dignitate longo iam tempore versatus sum; non dicam, me qui aliqua fortasse ingenii mediocritate censeri queo, sed quamvis etiam maxime rusticum sub talis, tantique praeceptoris disciplina erudire, et ad eiusmodi praecepta exercitatum reddere potuit. Carafa: *De regentis et boni Principis Officiis*. Jo. Alberti Fabricii Lipsiensis Bibliotheca Latina Mediae et infimae aetatis. Patavii. 1754. Tom. VI. Suppl. 26.

⁶⁵ Quod ad tuendum imperii statum spectat; alterum in jure dicendo versatur; 3. rei familiaris, et vectigalium administrationem dispensationemque complectitur; 4. in subditorum et civitatis commodis procurandis, augendisque consumitur. *U. o.* 26.

⁶⁶ Carafa vuole che si spenda la ricchezza del Monarca a proteggere le industrie, dar vita al commercio, aiuti efficace all'agricoltura. E così delinea, accennando alcune idee fondamentali di economia, che segnano le pagine più originali della sua operetta, e che si può dire precorrono i tempi. Loiacono: *id. m.* 29.

politika problémáit fejtegetni tapasztalati alapon. Hosszú gyakorlata a nápolyi udvarban adja kezébe a tollat és mint láttuk, Ferrantera hiátkozik, mint mesterére. Ferrante politikája az alapja tehát ennek a gyakorlati jellegű munkának. Ez adja meg jelentőségét. Ferrante ugyanis az a fejedelem volt, aki a XV. században Mátyás mellett leginkább megvalósította Machiavelli fejedelem-eszményét. Machiavelli a legbölcsebb uralkodónak tartotta.⁶⁷ Pontano a *De Sermone*-ban művésznek mondja Ferrantet a színlelésben és csalfa beszédben.⁶⁸ Costanzo szerint Ferrante nagy mester volt a színlelésben és titkolódzásban.⁶⁹ Gothein szerint pedig Cesare Borgián kívül egyetlen olasz sem előzte meg Machiavellit annyira a gyakorlatban, mint Ferrante.⁷⁰ Carafa műve így egyrészt a hagyományos felfogáson alapszik: az olvasmányjaiból merített skolasztikus teológia és sztoicizmus alapján. Az ő fejedelem-eszménye is a vallásban gyökerezik és szerinte is az állam alapja a fejedelem és az alattvalók kölcsönös szeretete kell hogy legyen. A fejedelem célja népét az erényre vezetni.

Amikor azonban a gyakorlati problémákat fejtegeti, mikor a fejedelem módszereiről beszél, legközelebb kerül összes előzői között Machiavellihez, mert nézeteit Ferrante politikájából meríti. A fejedelem koncepciója még a hagyományos, de eszközei gyakran a Machiavelli-félék. Nem mondja ki nyíltan, hogy abszolút uralkodóról beszél művében s a fejedelem az élő törvény, de mintha erre célozna, mikor az igazságszolgáltatásról szólva így ír: „A királynak leginkább abban kell különböznie a törvényektől, hogy azok süket és kérlelhetetlen dolgok és nem szabad őket

⁶⁷ Ciascuno sa come Ferrando re di Napoli fu ne' suoi tempi tenuto uno savissimo principe. Tutte le opere storiche e letterarie di Niccolò Machiavelli a cura di Guido Mazzoni e Mario Casella. Firenze. 1929. *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*. II. 12. p. 135.

⁶⁸ Ferdinandus Alphonsi filius, Neapolitanorum rex, magnus et ipse fuit artifex, et vultus componendi, et orationis in quam ipse usum vellet. Pontani *Opera*. II. 1538. *De Sermone*. L. II. c. IX. 384.

⁶⁹ Ferrante I. era maestro solennissimo di simulare e dissimulare. Angelo di Costanzo: *Istoria del regno di Napoli*. Tom. III. della Raccolta del Gravier. Napoli. 1769. L. XX. 587.

⁷⁰ Außer Cesare Borgia hat kein Italiener in der Praxis so sehr Machiavellis Theorie vorweg genommen, wie Ferrante. E. Gothein: *Die Kulturentwicklung Süd-Italiens in Einzeldarstellungen*. Breslau. 1886. 524. V. ö. A. Messer: Pour Ferrand, la protection des arts et des lettres n'est plus un but en soi, mais bien un moyen machiavélique, comme tous ses moyens publics, tant les mauvais que les bons. *Le codice Aragonese*... Paris. 1912. LV.

enyhíteni és megingatni. A király emberiességének pedig kötelessége, hogy különbséget tegyen idő, kor, és büntett között... Az igazságosság szigorát a kegyes engedékenységnek kell mérsékelnie.“ Az *Istruzione dei Cortigiani*-ban azonban már világosan kimondja: „a fejedelmek istenek a földön, akik azt akarják, hogy szeressék őket, engedelmeskedjenek nekik és tiszteljék őket.“⁷¹

A kormányzás elveiben nyilvánul meg leginkább az új szellem. Egyes tanácsai a fejedelem és az állam korlátlan hatalmának kialakítására vonatkoznak. A tanácsosok megválasztásában a következőket ajánlja: legyenek hűek az uralkodóhoz és okosak.⁷² Carafa számára nem az az okos ember, aki meg tudja választani a jót abszolút értelemben, hanem — mint később Machiavellinél is — az, aki két jó közül a nagyobbat, két rossz közül a kisebbet felismeri.⁷³ De ha választani kell okos és hű ember közt, jobb a hű, mint az okos, mert a nem hű emberek veszélyesebbek, ha okosak is. Számuk csekély legyen, mert az államtitkok könnyebben őrizhetőek, ha kevesen tudják, mint ha sokan.⁷⁴

A külpolitikát illetően kimondja, hogy más államokkal való érintkezésben nem vezetheti más az uralkodót, csak az érdek. Az állam védelmére a külső és belső ellenségektől ajánlja a szö-

⁷¹ In hoc enim Reges maxime a legibus differre oportet; quod illas rem surdam, ac inexorabilem esse, nihilque laxamenti, nec veniae habere convenit. Regiae vero humanitatis officium est, temporum maleficii aetatis discrimen habere... Justitiae rigor, nisi benignitate clementiae temperatus fuerit, ad immanitatem quamdam vergit. Carafa: *De regentis*... 35, 36. — Sono idii in la terra che se voleno amare, obedire, et reverire. U. 5: *Istruzione dei Cortigiani*. 65.

⁷² Hi deligantur, qui fideles, et rerum experientia docti; ad haec nati grandiores sint, et naturali perspicacitate, atque acri ingenio vigeant, ac postremo, quae tractata fuerint, secreta reticeant. Carafa: *De regentis*... 27.

⁷³ Dicitur consuevit: appellandum esse sapientem, non qui bonum a malo discernat; sed qui propositis duobus bonis, utilius; rursusque, qui de duobus incommodis minus eligere noverit. U. o. 28.

⁷⁴ Si detur optio; eos potius sumendos esse censeo, qui summam prudentiam, quam qui fide careant; quanto enim callidiores, peritioresque fuerint, nisi te, ac imperium tuum amaverint, tanto eos apud te habere tibi perniciosius est. U. o. 27. — Saltem ab eis (fidelibus) cavere non oportebit: cum certo scias nihil contra te molituros, et nunquam in fide peccaturos... Eos in rebus tuis omnem industriam, curam meditationem, diligentiam, omnem denique mentem locaturos: ubi, si quid ingenii acumen denegaverit, experientia supplebitur. U. o. 27. — In consilio si pauci fuerint, longe magis probaverim, quam si multi: quoniam quae pluribus communicata sunt, ea secreta esse perdifficile est. U. o. 27.

vetségeket, amelyeknek megválasztásában az érdek vezérelje a fejedelmet. Különösen a szomszédos népek megnyerésére irányuljon figyelme. Az állam érdekében külföldön kémeket kell tartani.⁷⁵

Szükséges a fejedelemnek nagy és jól felszerelt hadsereg, mert ezzel megfélemlíti alattvalóit, másrészt az erős állam könnyen talál szövetségeseket. (Le buone armi fanno i buoni amici.) A jó sereghez jó vezérek kellenek, akiknek nagy fizetést kell adni, de vigyázni kell, hogy válságos helyzetben ők ne kerekedhessenek felül.⁷⁶ Jó, ha az alattvalók közt is sok a képzett katona. De az alattvalóknak ne legyen túlságos hatalma, ne minden fegyver használata legyen megengedve, hogy a felfegyverzett polgárság ne legyen hatalmasabb a katonaságnál.⁷⁷

Az igazságszolgáltatásban az irgalmasságot többrebecsi a szigorúságnál. Kiemeli, hogy nemesek és köznép közt semmi különbséget sem szabad tenni, sőt a gyengéket meg kell védeni az elnyomók ellen. Carafa szociális érzékéről tesz tanúságot ez a megjegyzés, de egyúttal figyelmeztetés a fejedelemnek, hogy a nemesek túlkapásaival szemben a népre támaszkodják. Ezért tanácsolja, hogy havonként tartson kihallgatásokat a népnek, ami

⁷⁵ Totius autem fere orbis Reges, populosque in gubernandi sui deliberationibus commoda sua sequi; et ea tam generis, quam affinitatis, et amicitiae vinculis anteponeere solere. Quare hi tibi pluris faciendi erunt, quorum fortuna cum tua conjuncta est; quam qui tibi aut cognatione, aut alia quavis necessitudine devincti sunt praesertim si ad eos aliqua ex calamitatibus tuis perventura sit utilitas. *U. o.* 28. — Közeli szövetségek megnyerése: plus enim prodesse potest qui proxime adest, quam qui procul, etiam si longe potentior sit. *U. o.* 31. — Apud eos, quos tibi infensos esse noveris, aliquem tibi ex familiaribus eorum conciliare, qui de omnibus, quae contra te agantur, statim, et occulte certiozem te faciat: quod quidem in tuam corruptis hujus saeculi moribus tibi difficile non erit, si modo non esse argento parcendum non existimaberis. *U. o.* 30.

⁷⁶ Inter illa vero, quae magnam regno tuo auctoritatem parere possunt, hoc vel praecipuum judicabis; si milites, quotquot possis, alueris. Nam... quidquid sumptus in ea re feceris, id omne in tuorum subditorum utilitatem redundabit; etiam cum adesse armatos quibus coerceantur, intelligent, dicto semper audientes populi erunt, nec novi quicquam molientur. Apud finitimos vero caeterasque gentes hac ipsa ratione tuarum opum existimatio augebitur. *U. o.* 30. — Adversus repentinos incursus, tumultusque intestinos, quasi certissimum praesidium tibi suppeditent, etiamsi qui sint, qui mala cogitent, harum rerum terrore coercentur: amicis vero sociisque non mediocrem eadem fiduciam exhibent. *U. o.* 31.

⁷⁷ Nam si majora possederint; verendum est, ne sic instructi sint aliquando, ut copias tuas contemnere possint. *U. o.* 33.

kitűnő eszköz arra, hogy megismerje a nemesek visszaéléseit.⁷⁸

Pénzügyi téren felveti az állami mérleg készítését a kiadásokról, bevételekről. A fejedelem számára szükségesnek tartja a gazdagságot és a takarékoskosságot, hogy mindig elegendő pénze legyen: 1. az állam védelmére, 2. a saját szükségleteire, 3. előre nem látott esetekre. Tanácsolja a nép jólétének előmozdítását oly módon, hogy a pénz az országban maradjon.⁷⁹

Carafa és Machiavelli eszközei lényegükben sokszor azonosak, csak míg Machiavelli a korlátlan fejedelmi hatalom előmozdítására szolgáló eszközöket az ókor, a XV. és XVI. század olasz viszonyaiból és tanúságaiból meríti, addig Carafa fejedelme az aragoniai királyi ház politikáját követi. Fejedelme előmozdítja a nép jólétét, de ezzel is a saját hasznát mozdítja elő.⁸⁰

Tanácsai tehát szabályok a fejedelem korlátlan hatalmának kialakítására, tanácsok a nép érdekében a nemesség ellen, utasítások a nép jólétének előmozdítására, ami a fejedelem meggazdagodását is célozza.

5. *Istruzione dei Cortigiani.*

BEATRIX, magyar királynénak van ajánlva Carafa műve az udvari ember kötelességeiről is. A kis műnek különös érdekessége, hogy az első önálló ilyen tárgyú munka. A „letteratura cortigiana“ körében a legrégibb időktől fogva a fejedelem sze-

⁷⁸ Maxime vero protegendi sunt tenuiores viduaeque, et pupilli, ne ob inopiam ... a potentioribus opprimantur... *U. o.* 35. — Ad iurisdictionem ipsam hoc quoque pertinere judicandum est, ut a principe ipso subditi aliquando publice audiantur. (Ferrante is gyakorolta.) ... Sic enim multis contumeliis nobilium adversus homines; potentiorum in tenuiores: aulicorum in reliquos cives occurritur; qui opibus, et gratia sua freti; nisi oppressorum querelis ad principis aures patere aditum intellexerint; plebejos, et infimos quosque nunc rapiendo, nunc verberando, nunc debitam mercedem abnegando injuriis onerare non desinunt. *U. o.* 36.

⁷⁹ Quis est enim, qui non intelligat, ea pecuniarum vi effici, quae nulla alia ratione impetrentur, nec sine causa dici solere: argentum morbis omnibus aptissimam esse medicinam. *U. o.* 32. — V. ö. Lud. Bianchini: *Storia della finanza del Regno di Napoli*. Napoli. 1859. — Ferrarii Gius.: *Corso sugli scrittori politici italiani*. Milano. 1862. — Ferd. Cavalli: *La scienza politica in Italia*. Memoria dell'Istituto Veneto di Scienze, Lett., e Arte. Vol. XII. P. III. 1866. — Cosumano Vito: *Diomede Caraffa Economista italiano del sec. XV*. Arch. Giuridico. Vol. VI. Bologna. 1870. — Tommaso Fornari: *Delle teorie economiche nelle Province napoletane*. Milano. 1882. — G. Ricca—Salerno: *Storia delle dottrine finanziarie in Italia*. Palermo. 1896.

⁸⁰ T. Persico: *Gli scrittori politici* ... 90.

mélye állott előtérben, róla írtak műveket. Ezekben ugyan sok szó esik az udvari ember kötelességeiről a fejedelem iránt és az udvari életről, de e fejtegetések alárendelt szerepet játszottak csak.

A XV. századi nápolyi irodalomban még leginkább megközelítette a tárgyat Pontano „*De obedientia*” című művével, melyben az alattvalók kötelességeit is tárgyalja. Szerinte az alattvalóknak a következőket kell szem előtt tartaniok, mikor a király iránti kötelességeiket akarják teljesíteni: 1. az uralkodó iránti kötelességeik tulajdonképpen a hazára vonatkoznak; 2. a király uralma törvény; 3. az alattvaló főkötelessége a hűség és a király parancsainak békében és háborúban való teljesítése.⁸¹ Akik a király szűkebb környezetéhez tartoznak, azoknak legfőbb kötelessége a titoktartás és tanácsaikban a becsületesség. Tanácsaiknak igazaknak, hűeknek, becsületeseknek, megfelelőeknek, érzésetől és szenvedélyektől menteknek kell lenniök.⁸²

A nápolyi udvarban jött létre az első önálló munka: Carafa „*Istruzione dei Cortigiani*”-ja. Hogy ilyen mű először Nápolyban jött létre, annak okát Nápoly politikai életében kell keresnünk. Nápoly volt ugyanis az egyetlen az olasz államok között, melynek államformája már a középkortól kezdve a királyság volt és ahol az udvari élet legkorábban kifejlődött. Míg a legtöbb olasz államban csak a renaissance alakította ki az igazi udvari életet, Nápolyban az már a középkorban fejlett volt. Az Anjouk, majd az Aragoniai ház uralkodása már csak megszilárdították. A spanyol eredetű királyi család azután nagy számmal vonzott az udvarba spanyolokat, akikről már Campano úgy nyilatkozott, hogy természetüknél fogva szertartásosabbak más nép fiainál.⁸³ Így ámbár az udvari élet formái sohasem hiányoztak Olaszországban,

⁸¹ J. J. Pontani Opera... Basileae... 1538—1540. I. *De obedientia* l. V: 3—92. Qui obedientiae in regem munus implere suum volet, ... sibi proponat: ut iudicet, quae in illum contulerit, in patriam se conferre... ut sibi statuat ... regis imperium legem esse... adiunget, fidelis ut sit. L. IV. c. 3. p. 60. — Omnium una est regula, fidem ut teneant, ac pace belloque imperata faciant. c. 4. p. 60.

⁸² Quibus quidem, ut mihi videtur, duobus potissimum opus est, taciturnitate in omnibus, et in dicendis sententiis rectitudine... debent eorum consilia vera esse, fidelia, amica, honesta, accomodata profectaque non ab affectu ac perturbatione aliqua. *U. o. c.* 9. p. 66.

⁸³ *Brachii Perusini Vita auctore Joh. Ant. Campano.* Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores.* Mediolanum. 1731. XIX. 582. Sunt Hispani ceteris nationibus natura blandiores.

a spanyol befolyás nagyon elősegítette fejlődésüket. A spanyolokat úgy tekintették, mint az udvari élet mestereit: spanyol és udvari ember majdnem szinonimák lettek.⁸⁴

A nápolyi udvarnak sajtószerű színezetet adtak a középkori hagyományok, a renaissance pompája, társas, tudományos és művészeti élete és a spanyol eredetű rideg szertartások. A királyi udvarnak nagyszámú személyzete volt, melynek egész élete a király környezetében telt el: tagjai voltak az udvari emberek. Szolgálatuk a legváltozatosabb politikai és diplomáciai megbízásokban állott, eljárak a király minden fontosabb ügyében, személyes szolgálatára voltak rendelve. Szolgálatuk nagy ügyességet kívánt, hivataluknak való pontos megfelelést, sokoldalúságot és hűséget; a királlyal való érintkezésben pedig számos szabályt és szertartást kellett szem előtt tartaniok. Az uralkodóval való szoros személyes kapcsolatuk következtében teljesen tőle függtek és az ő kegyének és tetszésének köszönhatték előmenetelüket. Az érvényesülés titka az ügyesség volt: ügyesség politikai és diplomáciai téren, a királlyal szemben tanúsított viselkedésükben és az uralkodó minden szeszélyéhez, az udvari élet ezer szabályához való alkalmazkodás és simulékonyság.

Diomede Carafa a nápolyi udvari ember életformájának tipikus megvalósítója volt sokoldalúságával, ügyességével, az uralkodóházhoz való ragaszkodásával. Ezeknek köszönhetette érvényesülését és a király bizalmát, amelyet élete végéig élvezett. Így kiválóan alkalmas volt rá, hogy ő legyen az udvari ember életformájának első irodalmi megrögzítője.

Fiához, Giovan Tommasohoz írta ezt az emlékiratot, amely — mint Carafának minden műve — gyakorlati irányú. Célja vele az volt, hogy fiát bevezesse az udvari élet titkaiba. Arra ad feleletet, hogyan kell viselkednie az udvari embernek, hogy megnyerje és megtartsa az uralkodó kegyét és ezáltal érvényesüljön. Carafa ugyanis arra törekedett, hogy fia minden tekintetben utódja legyen; a katonai pályán, és az udvarnál mint politikus és diplomata működjék. Eleinte úgy látszott, szépen indul pályája. A katonai pályán már atyja életében magas rangot ért el és az otrantói háborúban kitüntette magát.⁸⁵ Elég korán lépett az udvar

⁸⁴ Benedetto Croce: *La corte spagnuola di Alfonso d'Aragona a Napoli*. Atti dell'Accademia Pontaniana. XXIV. Napoli. 1894. 1—30. — U. ő: *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*. Bari. 1922. passim.

⁸⁵ A *Cod. Vat. Lat. 7230*. fenntartott egy egykorú költeményt: ad illustrem Dominum D. Ioannem Tomasium Comitem Magdaloni Heroum Prae-

szolgálatába is, ami nem kis dicsősége volt családjának és reményt nyújtott arra, hogy a családnak atyja által megalapított hatalmát újabb birtokadományozások, címek és kitüntetések által még inkább növeli. Valószínűleg ekkor írta számára atyja az Istruzionet, hogy kezdettől fogva bele tudjon illeszkedni az udvari életbe, jól ismerve azokat a formákat, amiknek követése atyja sikereinek titka volt, s amik neki is megadják az érvényesülés lehetőségét.⁸⁶

Fiához intézett előszavában beszél munkája céljáról: műve megírásában az az óhaj vezette, hogy fia jól tudjon szolgálni a királynak. Mivel ez nehéz feladat, és mert „kevesen vannak, akik ehhez értenek“, szükségeseknek tartja utasításait nemcsak fia, hanem bármely udvari ember számára is. Őt viszont alkalmassá teszi erre a munkára a hosszú udvari szolgálatban szerzett bő tapasztalat.⁸⁷

Carafa szerint az udvari ember kötelességei a legegyszerűbb munkától a legbonyolultabb államügyekig terjednek. Hivatala nehéz, mert a fejedelem korlátlan úr. „A királyok istenek a földön. akik azt akarják, hogy szeressék őket, engedelmeskedjenek

stantissimum, mely katonai erényeit és győzelmét dicsóíti, kiemelve bölcsességét és hűségét: Ut sunt oppressi Senones utute Camilli—Fors appendentes fulva talenta male: — Ut rem Romanam Fabii cunctatio prudens — Restituit quassam milite sydonio: — Ut summam rerum positam discrimine magno — Scipio correxit constituitque manu: — Ut coniuratis Cicero protexit ab armis — Troiugenam populum, romuleumque larem: — Sic anceps regnum tutata Charafia virtus — Victorem regem reddidit una suum. — Nec semel hoc tantum, sed tempore semper in omni,— Quo diras movit saeva megera face — Tantum consilio potuit, ratione fideque — O Diomedei stirps memoranda viri. I. r.—v.

⁸⁶ Giovan Tommaso későbbi pályája nem volt olyan szerencsés, mint atyjáé. Ugy látszik, hiányzott belőle atyja tehetsége és az aragoniai házbukása őt is belesodorta a zűrzavarokba. 1495-ben vezére (capitano generale) volt annak a seregnek, mely Ferrandino trónját akarta visszaszerezni, de Ebolinál súlyos vereséget szenvedett a franciáktól. Nápoly elfoglalása után francia szolgálatba lépett. Szépen induló pályájának a spanyol uralom vetett véget egy időre. 1505-ban Gonsalvos bevonulásakor menekülnie kellett, birtokaitól megfosztották, és csak évek múlva térhetett vissza Nápolyba, de a politikai életben nagyobb szerepet többé nem játszott. 1525 körül halt meg. — Életéről I. Notar Giacomo: *Cronica di Napoli*. Napoli. 1845. 145, 195, 251, 255, 269. — B. Aldimari: *id. m.* II. 163—179. — A. v. Reumont: *Die Carafa von Maddaloni...* I. 211. és egyéb műveket, melyekben Diomede Carafáról van szó.

⁸⁷ Che sono pochi che tale cosa intendano. D. Carafa: *Istruzione dei Cortigiani*. Napoli. 14... Bevezetés. 11.

nekik és tiszteljék őket.⁸⁸ A fejedelem félelmetes oroszlánhoz hasonló, amelytől annál jobban kell félni, minél közelebb áll hozzá valaki.⁸⁹

Az udvari ember legfőbb céljával Carafa az uralkodó kegyének megnyerését tűzi ki.⁹⁰ Ehhez az első szükséges tulajdonság az alkalmazkodás. Az udvari embernek meg kell ismernie ura természetét, hogy a magáét szerinte alakíthassa és urát mindenben kielégíthesse.⁹¹ A fejedelem iránt feltétlen engedelmesség, engedékenység és alázatosság kötelező.⁹² A nápolyi udvari embernek le kellett mondania cselekvési szabadságáról, függetlenségéről és bele kellett nyugodnia, hogy nincs saját akarata. A fejedelem korlátlan hatalma ugyanis Carafa szerint még az udvari ember családi és magánügyeire is kiterjed: tudta és beleegyezése szükséges minden cselekedetéhez.⁹³ A kapott parancsot rögtön teljesítenie kell.⁹⁴ Az engedelmesség csak akkor nem kötelező, ha a fejedelem parancsa ellenkezik a vallással és erkölccsel, sőt ilyen esetben az ellenszegülés is meg van engedve.⁹⁵ De beszélgetésben a Cortigianonak nem szabad a fejedelemnek ellentmondania, sem őt játékban legyőznie.⁹⁶ Engedély nélkül nem léphet ura szobájába.⁹⁷ Urának minden szeszélyét ellenkezés nélkül, türelemmel kell elviselnie. Ha ura haragját véletlenül magára vonta, alázatosan kérdezze meg okát, hogy azt máskor elkerülhesse.⁹⁸

⁸⁸ Sono idii in la terra, che se voleno amare, obedire et reverire. *U. o.* XXXVIII. 63.

⁸⁹ Quillo homo che piu sia ad presso ad un terrebele liono, piu deve temere. *U. o.* XXXVIII. 63—64.

⁹⁰ *U. o.* III. 14.

⁹¹ Lo signore se vole amare et temere e desiderare da farli de le cose li piaciono. *U. o.* XXI. 37; III. 14.

⁹² Quilli sono savii quanto piu carize ce fa loro S. tanto piu se devono lo humiliare. *U. o.* XV. 28. — Lo rengratia et anche basali le mano. *U. o.* XXXVII. 62.

⁹³ *U. o.* XXXI. 49; XXXV. 58.

⁹⁴ Deve essere presto et prompto a li servicii de nostro S. *U. o.* XVIII. 34.

⁹⁵ *U. o.* XII. 22—23.

⁹⁶ Et voglii in ogni cosa con tuo S. ipso essere lo vincetore... lo signore vedendo li habitale reguardo, te ponera maggiore amore et crediate che lo perdere solo li sapii lo sapeno fare che per la conoscenza che haveno intendeno che talvolta quello che perdeno li portara molto maggiore guadagno in casa.. devono volere perdere per haverne honore et utile. *U. o.* XXIII. 39—40.

⁹⁷ Ne vogliate tohare porta dove lo signore Re sta, altro che si fussivo chiamato o lo signore re demandasse. *U. o.* X. 21.

⁹⁸ *U. o.* XXXVI. 60; XXXVII. 62.

Ha a fejedelem hatalmat ad kezébe, ügyeljen, hogy el ne bízsa magát és nagyravágyónak ne mutatkozzék.⁹⁹ A fejedelem jóakarátát az udvari ember leginkább odaadással, hűséggel és titoktartással nyeri meg;¹⁰⁰ minél inkább szenteli magát az uralkodó érdekeinek, annál biztosabban számíthat kegyére. A fejedelem érdekében mindent meg kell tennie, ami tehetségében áll, sőt ha szükséges, urától kapott vagyonát és gazdagságát egészen annak rendelkezésére kell bocsátania.¹⁰¹

Nemcsak a fejedelem, hanem az egész udvar iránt udvariaság és finom modor kötelező, mert ez kedvessé tesz mindenki előtt: „az udvariasság sokat ér és kevésbe kerül“ — mondja Carafa.¹⁰² A „cortesia“ az udvari ember egyik legfontosabb tulajdonsága: udvariasság, szeretetreméltóság, elmésség és vidámság nélkülözhetetlenek számára, de mértékkel: lealacsonyítania magát és nevetségessé válnia sohasem szabad, hanem meg kell őriznie méltóságát.¹⁰³ De őrizkedjék attól is, hogy rosszkedvű arccal jelenjék meg az udvarnál.¹⁰⁴ Tartózkodjék a sok beszédűtől, mert a kevés beszéd még sohasem ártott senkinek, a túlságos sok viszont annál inkább. Ha mindjárt ékesszóló is, ne éljen vele vissza,

⁹⁹ Quando lo tuo signore te da carrico de alcuna cosa che sia de bisogno darve potesta de potere fare con poter bastante, actendi bene ad usare dicta potesta et potere solum tanto quanto lo bisogno de quello te e commandato rechiedere... se conosca non siate ambizioso. *U. o.* XXXIII. 52.

¹⁰⁰ Lo ioveni... non possono havere in se maiore ornamento che la humilta e discretione. *U. o.* XVI. 30. — Ogniuno se deve sforzare essere secreto et fare quello li e comisso secreto che nullo lo senta, senza comissione del suo signore. *U. o.* XX. 36.

¹⁰¹ Et ali bisogni del vostro signore non mancate, che se li altri suoi subditi a li bisogni del loro signore sono obligati comparerli, quanto maggiormente lo deve far quello al quale el dicto signore haverà data la roba et la reputatione; che e grazia singulare accadere cose al bon servitore che esso possa mostrare sua bona volonta ver suo Signore. *U. o.* XXV. 43—44.

¹⁰² Se vole honorare quelli non sulo che conosci siano da piu de te, ma ancora quelli fossero equali e anco quilli fossero da meno. *U. o.* XVI. 30. — Cortesia vale assai e costa poco e lo signore che vederà el suo creato e servitore sia cortese lo chiamara a farali honore ultra lo piacere ne have. XVI. 30.

¹⁰³ Sono molti che per dare da ridere ali signori et ad altre gente se sforzano dire cose de piacere et quisti sono officii che li deveno fare li boffoni et non li homini descreti. *U. o.* XVII. 31.

¹⁰⁴ Inanzi al principe non li andare mai denanci con malo vultu. *U. o.* XXXVI. 61.

mert a sok beszéd, ha szép is, unalmassá válik. Ha pedig nem az, akkor meg éppen kötelessége, hogy jó hallgató legyen.¹⁰⁵

Az udvari ember legfőbb erényei a körültekintés (*circospezione*) és az okosság (*prudenza*), amelyek segítik, hogy megőrizze a titkokat, megfeleljen ura kívánságainak, kielégíthesse őt mindenben és eljusson azok közé, akikre a fejedelem mindent rá mer bízni.¹⁰⁶ Mert ha a fejedelem észreveszi, hogy megbízható és használható, barátságos lesz hozzá és kegyébe fogadja. A fejedelmi kegy jutalmakban és kitüntetésekben nyilvánul meg; „azokat szereti igazán a fejedelem, akiknek saját kincseiből ad; és akiket jobban szeret, azoknak többet ad.”¹⁰⁷ Ha azonban a fejedelem megajándékozta udvari emberét, az még ura kérdésére se mutassa ki, mit szeretne kapni, legfeljebb, ha választást enged neki, élhet a választás jogával.¹⁰⁸ Attól meg különösen óvakodjék, hogy a maga részére, vagy éppen másoknak kérjen valamit, mert ezzel magára vonja ura haragját, pedig nem érdemes elrontani saját helyzetünket, hogy a másét megjavítsuk.¹⁰⁹

Mivel a fejedelem kegye jutalmakban és kitüntetésekben nyilvánul meg, — tehát az érvényesülés útját jelenti, — Carafa azt ajánlja az udvari embernek, hogy ifjúkorában lépjen udvari szolgálatba, mert 1. az ifjak vállalkozóbbak, könnyebben vállalják az udvari élet fáradságait, 2. mert több alkalmuk van ki mutatni tehetségüket, ügyességüket és így nagyobb eshetőségük van a jutalmakra.¹¹⁰

És ez Carafa udvari embere számára a fődolog. Arra törek-

¹⁰⁵ Et ece anco questa utilita del pocho parlare che parlando assai dicono molte volte de quelle cose te e danno e pagaressi puro assai non le havisse dicte. *U. o.* XVIII. 32. — Et se parli bene et si homo bello parlatore anco lo diri fare poco acio sia quello exstimato che quello se have in abundancia ne vene in fastidio. *U. o.* XVII. 31.

¹⁰⁶ per la quale ogni di ve dara piu credito, ve dara honore et roba. *U. o.* XXXV. 58.

¹⁰⁷ Et quando con le antedicte cose uno se governa con uno signore ragionevolmente consegue la gracia e benivolentia de quello... non te manca a li bisogni, como multi patri et amici manchano ad soy figlioli et conoscenti, ultra de cio te remunera e colloca per te e per li toy descendenti. *U. o.* XIII. 23—24. — Quilli sono veramente dal S. amati serrano quilli ad li quali lo S. da de la roba soa et ad quilli ali quali piu da, piu ama... *U. o.* XXX. 48.

¹⁰⁸ *U. o.* XXXII. 50.

¹⁰⁹ Non conviene guastare i fatti proprii per accomodare gli altrui. *U. o.* XXII. 38.

¹¹⁰ *U. o.* XXVI. 44.

szik, hogy megnyerje urának tetszését engedelmességével, alkalmazkodással, hűséggel, a célja pedig mindezzel a saját haszna.¹¹¹ Aki a fejedelemnek szolgál, az azért teszi azt, hogy tekintélyt és jólétet érjen el általa.¹¹²

Nagy hiánya a műnek, hogy csak a fejedelem iránt tanúsítandó kötelességeket tárgyalja és nem tér ki arra, milyen szellemi képességekre van szüksége az udvari embernek, milyen műveltségű legyen. Nem is rokonszenves típus ez az udvari ember, aki hízalgó, alázatos szolga, hogy ura kegyét megnyerje, aki egyéniségét megtagadja a maga hasznáért.

Carafa udvari embere más típus, mint Castiglione cortegianoja. Közös gondolatok találhatók a két műben. Mindkettőnek célja a fejedelem kegyének megnyerése. Az udvari ember „lelkének minden gondolatával és erejével azon legyen, hogy szeresse a fejedelmet, akinek minden más dolog felett szolgáljon, hajlamait, szokásait és tehetségét irányítsa arra, hogy tetszését megnyerje, — mondja Castiglione.¹¹³ Ez a célja Carafa udvari emberének is: „megnyerni ura kegyét és jóakarátát.¹¹⁴ Abban is meg egyeznek, hogy az udvari embernek nem kötelessége engedelmeskedni a fejedelemnek, ha a kapott parancs ellenkezik a becsülettel és erkölccsel.¹¹⁵ Mindkettő megköveteli az udvari ember számára a sima és finom modort, az udvariasságot¹¹⁶ és azt, hogy a fejedelem előtt sohasem mutakozzék rosszkedvű vagy szomorú arccal.¹¹⁷ Castiglione sem tanácsolja, hogy az udvari ember gyakran járuljon a fejedelem elé mások számára való kéréssel.¹¹⁸ De éppen az ellenkezőjét tanácsolja abban az esetben, mikor a fejedelemmel való beszélgetésről, játékról, tornáról van szó: Castiglione udvari embere őszintébb és kevésbé szolgálai.

¹¹¹ Per haverne suo attento. *U. o.* XXI. 37.

¹¹² Di cio consequirene honore et bene. *U. o.* III. 14. — V. ö. T. Persico: *Diomede Carafa...* 202—212.

¹¹³ Baldesar Castiglione: *Il Cortegiano*. Annotato ed illustrato da Vittorio Cian. Firenze. 1929. Si volti con tutti i pensieri et forze dell'animo suo ad amare e adorare il Principe, a chi serve, sopra ogni altra cosa e le voglie sue e costumi e modi tutti indirizzi a compiacerlo. II. 18. (164.)

¹¹⁴ Conseguire la grazia et benevolentia di quello. Carafa: *id. m.* XIII. 24.

¹¹⁵ Castiglione: *id. m.* II. 23. (171).

¹¹⁶ *U. o.* II. 17—22. (163—170).

¹¹⁷ Inanzi al principe non starà mai di mala voglia, nè melanconico. *U. o.* II. 18. (165.)

¹¹⁸ Domandando ancor per altri, osserverà discretamente i tempi, e domanderà cose oneste e ragionevoli. *U. i.* II. 18. (166.)

Sőt Castiglione éppen a fejedelemre nézve egyenesen károsnak tartja a szolgálai szellemet.¹¹⁹

Lényegében azonban nagy különbség van a két típus között. Castiglione a tökéletes udvari embert akarta megrajzolni, a renaissance „*uomo universale*“-ját, a testileg-lelkileg ép, tehetséges egyént, aki minden képességét harmonikusan kifejelesztve vezet a fejedelmet az erény útján.¹²⁰ Carafa viszont nem eszményt akar adni. Gyakorlati, utilitarista művével csak a saját udvarának meglevő típusát akarta bemutatni, hogy hasznára legyen másoknak, hogy megmutassa az érvényesülés útját azon a pályán, amelyen ő magasra emelkedett.

Carafa érdeme ezzel a művel nem is annyira irodalmi, és általános érvényű, mint a Castiglioneé, hanem inkább kortörténeti, mert élénk állítja, hogy milyen volt a nápolyi udvar valóságos udvari embere, hogy milyen tulajdonságokra volt szüksége valakinek, hogy a nápolyi udvarban érvényesüljön.

Éppen e miatt kevés említés történik róla az irodalomban. Csak Agostino Nifo említi „*De re aulica*“ című művében, mintegy ötven évvel később. De ő is élesen bírálja, mert az udvari ember, az „*aulicus*“ fogalmát lényegesen megszőkíti. Szerinte ugyanis a király környezetében vannak: 1. servi, akik szolgálják a fejedelmet mindabban, ami számára szükséges és hasznos; 2. comites palatini, akiknek kötelessége a királyt kíséreni; 3. aulici, akiknek feladata a fejedelmet üres óráiban szórakoztatni. Szerinte csak ez az utolsó az udvari ember.¹²¹ Carafa szerinte „arra tanított, hogyan kell engedelmes és készséges szolgát formálni,

¹¹⁹ Veggendosi sempre obediti e quasi adorati con tanta riverenzia e laude, senza mai non che riprensione ma pur contradizione, che da questa ignoranzia passano ad una estrema persuasion di se stessi, talmente che poi non ammettono consiglio né parer d'altri. *U. o.* IV. 7. (415.)

¹²⁰ Formare con parole un perfetto Cortegiano. *U. o.* I. 12. (36.) — V. ö. J. Cartwright: *Baldassare Castiglione. The perfect courtrier. His life and letters.* I.—II. London. 1908. passim. — V. Cian: *Il conte Baldasar Castiglione.* Nuova Antologia. 1929. 409—425. — Szerb Antal: *Az udvari ember.* Minerva. V. 1926. 225—286.

¹²¹ Servi: ministrant ea omnia, que pro magnificentia atque necessitate principis idonea sunt. Comites palatini... quorum officium est comitari principem semper cum opus fuerit. Aulici... quorum officium est principes iocis oblectare in colloquiis, cum se alienaverint a publicis negociis. Augustini Niphi *De re aulica ad Phausinam libri duo.* Neapoli. 1534. c. VIII—IX.

nem pedig udvari embert... azt tanította ugyanis, mit jelent: jól szolgálni, nem pedig: jól felvidítani.¹²²

Carafa udvari emberében nem egy vonás van, ami már a következő korra utal: a barokk udvari életre. Ez természetes is, mert a barokk udvari élet spanyol hatás alatt fejlődött, s Carafa is a spanyol színezetű nápolyi udvarban írta művét. Ha összehasonlítjuk a későbbi udvari teoretikusokkal, pl. Gracian Boldizsárral, tagadhatatlan rokonságot találunk köztük. Gracian is hangsúlyozza, hogy az udvari ember tartózkodjék egyéni erői túlságos kifejtésétől, ne igyekezzék felülmúlni a fejedelmet semiben, törekedjék arra, hogy urának nélkülözhetetlen legyen, és mindezt egyéni hasznáért.¹²³ Carafa ezzel a művével előfutárja a barokk-kor udvari teoretikusainak, az *Istruzione dei Cortigiani* pedig némileg már a barokk udvari irodalomhoz tartozik, mely azután XVII—XVIII. században élte virágkorát. Az olasz irodalomban Antonio Semplici, Cesare Negri, Ducci (*Arte aulica*), Torquato Tasso (*Dialogo della corte*), Federigo Borromeo (*Gratia dei principi*), Sigismondi (*Pratica cortigiana*) és egyéb írók jelzik a fejlődés további menetét. Ez a spanyol-olasz udvari irodalom azután Európa egyéb irodalmaira is hatással volt, különösen a német (Kolbe von Wartenberg) és francia (Cheverny, De la Huguette) irodalomra.¹²⁴

6. Diomede Carafa művei és a budai udvar szellemi élete.

CARAFÁ BEATRIXHOZ intézett emlékirata, a fejedelem kötelességeiről írt munkája és az udvari életre vonatkozó utasításai Beatrix útján a budai udvar szellemi életére is hatással voltak és pedig két irányban: az „*I doveri del Principe*“ politikai téren, a Beatrix számára írt emlékirat és Carafa udvari ember-típusa pedig a királyi udvar életformájának alakulásában játszott jelentős szerepet.

Az „*I doveri del principe*“ valószínűleg Beatrix nővére, Eleonóra, ferrarai hercegnő útján került a budai udvarba. Eleo-

¹²² Carapha... docuit formare obedientem atque obsequiosum servum, non autem aulicum... docuit enim bene servire quidnam sit, non autem bene recreare. *U. o. c.* IX. — V. ö. Camillo Minieri Riccio: *Biografia degli Accademici Alphonsini detti poi Pontaniani dal 1442 al 1543*. Napoli 1881. 437.

¹²³ Utilitati tantum suae consulendo. Balthasar Gracianus Hispani *Aulicus sive De Prudentia civili et Aulica*. Cassoviae. 1752. 86.

¹²⁴ J. Bessers *Schriften*. Hrsg. v. J. U. König. 1732. 134. — G. Zonta: *Storia della letteratura italiana*. III. L'età moderna. Torino. 1932. 85.

nóra ugyanis szívesen fogadta a neki ajánlott művet, meglehangú levélben köszönte meg volt nevelője ajándékát, s értesítette, hogy Battista Guarinoval latinra fordíttatta, hogy ne csak az olaszoknak, hanem a külföldi nemzeteknek is hasznára legyen és hogy távoli országokba is el lehessen juttatni, mert „a latin nyelv sokkal elterjedtebb, mint a hazai vulgáris olasz.”¹²⁵

Természetesnek kell tartanunk, hogy Eleonóra elsősorban nővérére, a magyar királynéira gondolt, mikor a fejedelem kötelességeiről szóló művet terjeszteni kívánta, és hogy azt hozzá is eljuttatta. Feltételezhetjük tehát, hogy Mátyás könyvtárában a Beatrix számára írt Memorialen kívül az „I doveri del principe” is megvolt. Annyival inkább tehetjük ezt, mert Mátyás élénk érdeklődést tanúsított a politikai irodalom iránt s az ő személye is szépen fejlődő politikai irodalom középpontja volt. Megvolt az ő könyvtárában is Plutarchus *De dictis Regum et imperatorum*-a Janus Pannonius fordításában,¹²⁶ Aquinoi szent Tamás *De rege et regno*-ja¹²⁷ és a korabeli politikai irodalom termékei, köztük több olyan, amelynek alapja Mátyás politikája.

A Mátyás körül kialakuló politikai irodalom meglepő fejlődést mutat. Kezdve Andreas Pannonius Mátyásnak ajánlott „*De regis virtutibus*” című munkáján,¹²⁸ mely még a skolasztikus teológiában gyökerezik, Galeotto Marzio gyakorlatias irányú fejedelmi tükrén, a „*De egregie sapienter iocose dictis et factis S. Regis Mathiae*”-n¹²⁹ át eljutunk Callimachus *Attila*-jához és

¹²⁵ Sed cum opus tuum ex omni parte utilissimum, ac summa laude dignissimum ab omnibus censerem animadverterem; ut non solum Italis, sed exteris quoque nationibus prodesse, et nomen tuum, quamvis per se satis clarum, hac etiam ratione ad regiones longinquas transmitti posset, dedi operam, ut a Baptista Guarino, homine nonnullius in re literaria nominis, cujus fidem, observantiamque erga me innumerabilibus, et claris iudiciis exploratam habebam, in Latinam linguam, quod ea longius, latiusque diffusa est, quam noster vernaculus et vulgaris sermo, converteretur. D. Carafa: *De regentis et boni Principis Officio*. Fabricii Bibl. Lat. Med. et inf. aet. Patavii. 1754. VI. Suppl. Epist. Elionorae Ducissae. 25.

¹²⁶ Nulli aptius regum ac imperatorum clarissima dicta uedicari posse, quam tibi, qui idem et rex es et imperator — mondja Janus Pannonius a Mátyáshoz intézett ajánlásban. *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Közzéteszi Ábel J. Budapest. 1880. 31.

¹²⁷ Wien. Nationalbibl. Ms. 24.

¹²⁸ Cod. Vat. Lat. 3186. 1467-ben keletekezett. L. *Irod. tört. emlékek*. I. Fraknói—Ábel: *Két magyarországi egyházi író a XV. sz.-ból*. Andreas Pannonius-Nicolaus de Mirabilibus. Budapest. 1886. 1—153.

¹²⁹ Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vindobonae. 1768. P. II. 156—208.

Consilium-aihoz¹³⁰ és Aurelius Brandolinus „*De comparatione rei-publicae et regni*“ című művéhez,¹³¹ melyek — akárcsak a Carafaé — nem eléggé tudományosak ugyan ahhoz, hogy általános megállapításokkal rendszeres államelméletet építsenek fel, de az abszolút uralkodó eszményképét rajzolták meg Mátyás királyban.¹³²

De kétségtelen, hogy ezeknek az elméleteknek megvoltak az irodalmi előzményei Enea Silvio Piccolominiben, a középeurópai császárfogalom elméletirójában,¹³³ és az olasz fejedelmek politikájából leszűrt politikai irodalomban. Ezek közül különösen Carafa művét kell kiemelnünk.

Mátyás is bizonyára ismerte Carafa művét és elismeréssel fogadhatta a benne leírt módszereket. Hiszen gyakorlata velük több szempontból megegyezett. Valószínűleg hasznára is fordította egynémely tanácsát, Mindenesetre nehéz eldönteni Mátyás politikájának önálló elemeit és idegen mintáit. Machiavellista politikája valószínűleg nagyrészt egyéniségéből fakad, de bizonyosnak kell tartanunk, hogy többször mintául szolgált az olasz politikai élet, különösen a nápolyi, amellyel a Hunyadi háznak régi kapcsolatai voltak, s amelynek politikája és a Mátyásé között több analogiát találhatunk,¹³⁴ de talán az irodalom is, főleg a leggyakorlatibb Carafa.

Beatrixon át azonban főleg Callimachusra lehetett hatással Carafa műve. Mikor Mátyásnak ez az ellenfele 1483-ban Budán járt követségben, éppen Beatrix közvetítésével akarta megakadályozni Mátyás hódító politikáját.¹³⁵ Így főleg a királynéval kellett közeli kapcsolatba kerülnie. Tekintettel Callimachus politikai érdeklődésére, kézenfekvő a feltevés, hogy ekkor ismerhette meg Beatrix útján Carafa munkáját, amelynek gyakorlatias szelleme jól megfeleltethető Callimachus gyakorlati egyéniségének.

Már a lengyel történetírók olasz hatásokból magyarázzák

¹³⁰ L. *Callimachus Experiens Attila*. Ed. Tiberius Kardos. Lipsiae. 1932. A „*Consilium*“-nak több kiadása ismeretes. A további utalásokban Wsetecka Romuald kiadását vettem alapul.

¹³¹ *Irod. tört. emlékek. II. Olaszországi XV. sz.-beli íróknak Mátyást dicsőítő költeményei*. Budapest. 1890. 77—183.

¹³² Kardos Tibor: *Callimachus*. Tanulmány Mátyás király államrezónjáról. Pécs. 1931. 76.

¹³³ *U. o.* 76. — Horváth János: *Az irod. műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. Budapest. 1935. 117.

¹³⁴ Hóman—Szekfü: *Magyar történet*. III. Budapest. 374—401.

¹³⁵ Kardos: *id. m.* 16.

Callimachus Tanácsait,¹³⁶ s kétségtelennek kell tartanunk, hogy Mátyás egyénisége mellett felhasználhatta műveiben az olasz politikai irodalom termékeit is, főleg Carafát. Callimachus művei ugyanis, különösen Consiliumai nem egy helyen jellemző azonosságot mutatnak Carafa nézeteivel, nemcsak tartalmi szempontból, hanem a megfogalmazásban is.¹³⁷

Viszont a budai udvar életformájának alakulása szempontjából jelentős Carafa másik két munkája, bár „neveltjével” nem volt a legszerencsésebb. A Beatrixhoz intézett emlékiratot Carafa életirányítónak szánta Beatrix számára. A mű az eszményi királyné alakját állította Beatrix elé, olyan királynét, aki az ő

¹³⁶ U. o. 66. 2 jegyzet.

¹³⁷ Főleg a következő kérdésekben: az államférfiak megválogatása, a hadsereg fontossága, a szegények megvédelmezése a gazdagok kizsákmányolása ellen az igazságosság mértékének alkalmazásával az ország minden polgárára, és a királyi kincstár megszervezése. Callimachus pl. így ír a Tanácsokban: Titkos megbeszélésekre csak két-három embered legyen, egyedül rájuk bízzál titkokat. Ha nők, veszedelmes titkokat ne bízz rájuk, mert ittasok és asszonyok útján a legtitkosabb dolgok is kiszivárognak. Carafa is ugyanezt tanácsolja Eleonórának: Sokkal inkább helyeslem, ha a tanácsban kevesen vannak, mint ha sokan, mert amit többekkel közölnek, igen nehezen marad titok. Callimachus azt tanácsolja továbbá: Állami és udvari hivatalokat becsületes, nem pedig csavaros eszű embereknek osztogass, olyanoknak, akikkel kényed kedved szerint rendelkezess. Carafa is erre figyelmeztet: Ha választani kell, úgy vélem, azokat kell inkább alkalmazni, akikből a kiváló okosság, mint akikből a hűség hiányzik; minél csavarosabb eszűek és ügyesebbek, annál veszedelmesebbek, lehetnek, ha nem szeretnek téged és az államot; a hűektől nem kell félned, mert nem fordulnak ellened, abban biztos lehetsz. Callimachus egy másik tanácsa, hogy a fejedelem tartsa meg teljes számban testőrségét és jól fegyverezze fel. Hasonló értelemben beszél Carafa, mikor arra inti a fejedelmet, hogy annyi katonát tartson, amennyit tud, mert akkor népe mindig engedelmeskedik és nem lázadozik. A néppel szemben való viselkedésben azt ajánlja Callimachus az uralkodónak, hogy legyen a szegények védelmezője a gazdagokkal szemben és, hogy a kapitányokhoz gyakran küldjön ellenőrzőket, akik vizsgálják meg, hogyan viselkednek az alattvalókkal szemben. Így a földműveseket nem lehet majd kizsákmányolni. A nép védelmét ajánlja Carafa is a királynak és a nemesség ellenőrzését a népnek adott kihallgatásokkal. Így ugyanis a nemesek sok visszaélésén lehet segíteni az alacsonyrendűek ellen, a hatalmasokén a szegények ellen, az udvari emberekén a többi polgárok ellen. Végül a gazdagságot ajánlja a fejedelem figyelmébe Callimachus és Carafa is: „A kincstáros gondoskodjék annyi pénzről, amennyi a királyságod, magad és udvarod szükségleteit fedezi” — írja Callimachus. Épígy inti Carafa is az uralkodót, hogy mindig gondoskodjék elegendő pénzről: 1. az állam védelmére, 2. udvara szükségleteire, 3. előre nem látott esetekre. Az idézeteket Callimachus tanácsaiból Kardos Tibor fordítása szerint közlöm; *id. m.* 67—69., Carafa: *id. m.* 27, 32, 36.

elképzelése szerint megnyeri és megtartja a király és népe szeretetét. Kérdés, megvalósította-e Beatrix Carafa elgondolását az ideális királynéről. Élete azt mutatja, hogy nem.¹³⁸

Mátyást egyéniségével és tehetségével meghódította ugyan, de simulni nem tudott hozzá. Saját akaratát igyekezett keresztülvinni gyakran még fontos politikai kérdésekben is, ami ellentétbe sodorta őt a királlyal. Corvin János trónörökösödésének és házasságának, saját trónigényének kérdésében elfoglalt álláspontja egyre inkább szembeállította őket egymással.¹³⁹ Hogy az ellentétekből nagyobb viszályok nem származtak, az csak Mátyás türelmén múlt, aki azonban hiába igyekezett őt más meggyőződésre bírni. Alfonso calabriai herceghez intézett levelében 1489-ben így ír: „A királyné azt kívánja elérni, hogy a Mi halálunk után... ő legyen az uralkodásban utódunk... kívánságát nem teljesíthetjük; ő azonban mindig e miatt nyugtalanodik s nem csak kérésével, hanem folytonos sopánkodással, majd perpatvarral, könnyekkel zaklat minket éjjel-nappal.”¹⁴⁰ Úgy látszik, Szilágyi Erzsébettel sem tudta magát megkedveltetni, aki pedig érkezésekor szeretettel fogadta és mindig mellette volt. Később azonban teljesen visszavonult az udvartól, valószínűleg azért, mert elidegenítette őt Beatrixtól annak uralomvágya és Corvin János trónörökösödése kérdésében tanúsított magatartása.¹⁴¹

Nem tudott alkalmazkodni népéhez sem. Magyarul megtanult ugyan, sőt ezt az országba hívott rokonaitól is megkívánta.¹⁴² Ippolito d’Esteről írja, hogy meg kell tanulnia a magyar nyelvet és elsajátítania az ország szokásait.¹⁴³ Mikor pedig arról van szó, hogy Ippolito bátyját, Ferdinándot is Magyar-

¹³⁸ V. ö. Kardos Tibor: *Reneszánsz királyfiak neveltetése*... 4.

¹³⁹ V. ö. Fraknói V.: *Hunyadi Mátyás király*. Budapest. 1890. 548. — Hóman—Szekfü: *id. m.* 408—409. — Berzeviczy A.: *Aragoniai Beatrix... életére vonatkozó okiratok*. Budapest. 1914. 124, 154, 158. stb.

¹⁴⁰ M. G. Kovachich: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. Budae. 1798. Curae, et nimiae sollicitudines invictissimi Mathiae Regis Hung... de successione ducis Joannis Corvini filii naturalis exemplar, et imago, seu instructio privata pro proposito Poseniensi ad ducem Calabriae. I. 341—350. — Az idézetek fordítása Berzeviczy: *id. m.* 444.

¹⁴¹ *U. o.* 351.

¹⁴² *U. o.* 378. — Fraknói V.: *id. m.* 400. — Horváth János: *id. m.* 108, 121. — Philippi Bergomensis: *De plurimis claris selectisque mulieribus*. Ferrariae. 1497. 3. — V. ö. Rómer Flóris: *Egy Beatrix királynénak ajánlott ösnyomatvány*. Magyar Könyvszemle. 1876. 84.

¹⁴³ Che habia da imparare la lingua Ungara, et per havere da stare qua pigliare li modi et costume del paese. (1486. aug. 3.) *Dipl. Eml.* III. 152.

országba küldik, Beatrix figyelmezteti a ferrarai herceget, hogy Mátyás kikötötte, hogy csak kevés kíséret adjanak vele, mert magyar környezetben, magyar életmódra akarja nevelni.¹⁴⁴ De ez kevés volt ahhoz, hogy népszerűvé váljék. A magyarsággal nem tudta magát megkedveltetni, főleg fényűzése, szívósan megőrzött olasz rokonszenve és uralomvágya miatt. Carafa hiába figyelmeztette: „ne gondolja Felsőged, hogy azoknak az asszonyoknak, akik nagyon bőkezűeknek akarnak látszani, ez dicséretükre válik.”¹⁴⁵ Beatrix bőkezűsége és fényűzése a nép elégedetlenségét is felkeltette.¹⁴⁶ Panaszok merültek fel költségei „túlzásba vitt adakozása, valóságos pazarlása” ellen. „Annyit költ színészekre, zenészekre, hízelgőkre . . ., hogy ennek költségei hozományának tizszeresét felülmúlták”¹⁴⁷ — írja róla az Ulászló védelmének névtelen szerzője. Olaszország iránti előszeretetését élete végéig megőrizte és kimutatta. Olaszokat részesített előnyben, udvara olasz jellegű volt. Magyarországot viszont nem jól ismerte, a néppel, sőt a magyar nemesség nőtagjaival sem sokat érintkezett.¹⁴⁸ Leginkább uralomvágya keltett elégedetlenséget. Mint Mátyás írja: „a magyar nép később magát egy szálíg leváogatni, mintsem asszony uralmát eltűrni . . . bizalmasan puhatolództunk is, de alattvalóink lelkületét e tekintetben a sziklánál keményebbnek találtuk.”¹⁴⁹

Beatrix tehát nem tudta megvalósítani Carafa elgondolását az ideális királynéről és nem is tudta elérni a Carafa által kitűzött célt; a nyugodt életet és népszerűséget. Mátyás 1489-ben kénytelen így írni Alfonso calabriai hercegnek: „A királynét alattvalóink nem igen szeretik, amit mi sajnálattal látunk, de szeretetet beléjük nem önthetünk, a királyné pedig hajlamukra és jóindulatukra rászorgálni nem igyekszik.”¹⁵⁰

A budai udvar szellemének alakulásában szerencsésebb sze-

¹⁴⁴ Porta con esso le persone necessarie perche le altre vole siano hungare accioche si habbia conformare con le costumi et modi hungari. (1488. jul. 28.) *Dipl. Eml.* III. 428.

¹⁴⁵ Nec Maiestas tua putet mulieribus dari laudi, quae liberaliores videri volunt. Carafa: *De institutione vivendi* . . . 83.

¹⁴⁶ Perhorrebant etiam profusos insolentesque sumptus Ungari, quos prae nimia Mathiae regis indulgentia quondam facere solebat. Ábel—Hegedűs. *Analecta nova* . . . Apologia Udis. 458.

¹⁴⁷ *U. o.* 457.

¹⁴⁸ Berzeviczy A.: *id. m.* 376.

¹⁴⁹ Kovachich: *id. m.* 342.

¹⁵⁰ *U. o.* 343.

repe jutott Carafának, mint udvari teoretikusnak. Az Istruzione dei Cortigiani nem csak mint kevésbé ismert, Beatrixnak ajánlott ősnyomtatvány érdemel figyelmet, de úgy is, mint megörökítője annak az életformának, melyet Beatrix Magyarországra átültetett.

Az Istruzione dei Cortigianit az 1480-as években ajánlotta Beatrixnak Giovan Marco Cinico. Az Istruzione ugyanis kedvező fogadtatásra talált az udvari körökben s a nápolyi királyi könyvtárban is megvolt.¹⁵¹ Hogy mennyire divatos tárgyat dolgozott fel, leginkább az bizonyítja, hogy összes művei között ez jelent meg először nyomtatásban. Giovan Marco Cinico, a nápolyi udvar híres másolója¹⁵² adta ki, aki nemcsak az udvar részére másolt, dolgozott át és fordított kéziratokat, hanem egyes főuraknak, pl. Diomede Carafának is. Ő másolta Beatrix számára Carafa megbízásából a De institutione vivendi-t, az Istruzione dei Cortigiani előszavában pedig egyetlen urának, „il mio unico signore“-nak nevezi Carafát. A könyvnyomtatás feltalálása után Giovan Marco Cinico Mattia Moravo, nápolyi könyvnyomtatóval szövetkezve több kéziratot adott ki, amelyek éppen Beatrixsal és Diomede Carafával állnak kapcsolatban. Ezek: 1. egy olasz nyelvű Confessionale, melynek kéziratát Cinico Carafa könyvtárából vette és ezért a kiadást neki ajánlotta,¹⁵³ 2. Roberto Caracciolo: De laudibus sanctorum¹⁵⁴ és 3. Carafa: Istruzione dei Cortigiani, melyek Beatrixnak vannak ajánlva. Az Istruzione dei Cortigiani kiadásának jelenleg egyetlen ismert példánya a milanoi Trivulzio könyvtárban (jelenleg Archivio Storico Civico-ban) található. Hely és évnélküli pergamen-incunabulum. A Mattia Moravo műhelyéből kikerült egyéb kiadványokkal egybevetve kiderül, hogy szintén ott készült. Hogy mikor jelent meg, nem lehet pontosan megállapítani, de valószínű, hogy 1487 előtt, Ca-

¹⁵¹ Mazzatinti: *Biblioteca Aragonese*... CL. A spanyol jegyzék szerint két olasz nyelvű Cortigiano is volt a könyvtárban: Un cortesano, en italiano, en 8, cubierto de pergameno. — Libro del Cortesano, en toscan, cubierto de cuero blanco. — Agostino Nifo (id. m. bev.) szerint Carafa a művet Ferrantenak is ajánlotta.

¹⁵² M. Cinicoról l. Mazzatinti: *id. m.* LIX.—LXIII.

¹⁵³ Confessionale di S. Antonino. 1475. — L. Reichling: *Appendices ad Hainis-Copingeri Repertorium Bibliographicum*. Monachii. 1905—1909. Fasc. I; 6. n. 26.

¹⁵⁴ Roberti Caracioli De Lycio EPIS. Aquinat.: *Sermones de laudibus sanctorum*. Napoli. 1489.

rafa életében, sőt megbízásából.¹⁵⁵ A „De laudibus sanctorum“-mal egybevetve az is megállapítható, hogy az Istruzione egyetlen ismert példánya éppen Beatrix királynée volt. A „De laudibus sanctorum“ ajánlásában ugyanis Cinico azt írja, hogy az első példányt Beatrixnak fogja eljuttatni.¹⁵⁶ A műből jelenleg több papírpéldány és egyetlen pergamenre nyomott ismeretes,¹⁵⁷ amit Cinico Beatrixnak juttatott el.¹⁵⁸ Valószínű, hogy az Istruzione ki-nyomaiása is hasonló módon történt és a ránk maradt pergamen-példány Beatrix könyve volt. A könyv első lapja tartalmazza Giovan Marco Cinico ajánlását,¹⁵⁹ melyből megtudjuk, hogy Cinico azon vágyától indítatva, hogy Beatrixnak szolgálhasson, elhatározta, hogy a politikai és elméleti tudományok írói közül, (mert ezek felelnek meg leginkább ő felségének) egyiknek művét neki ajánlja. Tehát Diomede Carafa művét, az „El tractato dello optimo cortesano“-t, melyet ura, Carafa számára átírt és ki-nyomatott, Beatrixnak ajánlja, mert úgy véli, hogy örömeire fog szolgálni, ha újra olvashatja annak a férfiunak bölcs tanácsait, akinek tisztes vezetése alatt nevelkedett, másrészt a Beatrixnak ajánlott művel akarja hozzáférhetővé tenni mindazok számára Diomede Carafa bölcsességét, akik jól és boldogan akarnak élni.¹⁶⁰ A budai királyi könyvtárba így Beatrix útján Carafa Istruzione dei Cortigiani-ja is okvetlenül eljutott.

Az Istruzione érdekessége azonban főleg abban áll, hogy összefoglalja azokat a tulajdonságokat, amelyek a nápolyi udvari ember számára szükségesek voltak és élénk állítja annak az udvarnak a szellemét, amelyben Beatrix nevelkedett, melyet magával hozott és Magyarországon terjeszteni akart. Mátyás korának kutatói

¹⁵⁵ L. az Istruzione dei Cortigiani és R. Caracciolo: De laudibus sanctorum ajánlásait.

¹⁵⁶ Bis mille voluminibus impressis: et tuo beatissimo nomini bene ac merito inscriptis: primum horum istud Celsitudini tuae transmittere. R. Caracciolo: *id. m.* ajánlás.

¹⁵⁷ A pergamen-példány: London. British Museum. (I. B. 29458.), a papírpéldányok: Bologna, Lissabon, London, Chicago, Madrid, Nápoly, Palermo, Róma, (Bibl. Vat., Aless., Cas., Cors., Vitt. Emm.) Magyarországon a Ráth György féle és gr. Apponyi S. kv. stb.

¹⁵⁸ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Bd. VI. Leipzig. 1934. 147.

¹⁵⁹ Alla Serenissima dopna Beatrice de Aragona felicissima Regina de Hungaria, Boemia etc. Johan Marco Cynico Coclea servo de Cristo et della honesta infinite volte se recomanda. Istruzione... 1.

¹⁶⁰ *U. o.* ajánlás.

egyértelműleg megállapítják, hogy Mátyás udvara Beatrix jövetelével megváltozott.¹⁶¹ A renaissance-életforma kialakulása kétségtelenül az ő érkezése előtt megkezdődött már, de az udvar egyszerűbb és magyarosabb volt. Bonfini kiemeli, hogy Mátyás a magyar királyok ősi hagyománya szerint egyszerű életmódot élt, mindenki számára könnyen megközelíthető volt, szabad volt hozzá a bejárás, az egész néppel, de különösen a nemességgel állandó barátságos érintkezésben állt és ezzel az életmódjával akarta megnyerni alattvalói szeretetét.¹⁶² Beatrix jövetelétől fogva megváltozott a helyzet. A renaissance életforma további kialakításában jelentős része volt a királynénak. Hatása a kulturális élet terén érezhető. Mátyás érintkezése a humanistákkal az ő érkezésétől vált még élénkebbé.¹⁶³ De elsősorban az udvari élet volt az, amely az ő befolyására megváltozott s az addigi egyszerű életmód a nápolyi udvari etikettnek adott helyet. Beatrix ugyanis azt az életformát akarta folytatni, azt az udvari életet akarta maga körül látni, amelyben Diomede Carafa felügyelete alatt nevelkedett. Giovan Marco Cinico az Istruzione ajánlásában rámutat, hogy Carafa tanácsai az udvari életről ismeretesek voltak Beatrix előtt és hogy örömeire fog szolgálni, ha újra olvashatja Carafa bölcs szabályait.¹⁶⁴ Carafa Istruzione-jának jelentősége tehát abban áll, hogy bemutatja a nápolyi udvari élet szellemét, amit Carafa ismertetett meg Beatrixszal és alakított ki benne, és élénk állítja azt az életformát, amely Beatrix udvarából kiindulva a magyar királyi udvarban is kialakult.

Természetes, hogy Beatrix udvara, ha a királyné azt a nápolyi udvar szellemében akarta átalakítani, különösen kezdetben nem lehetett magyaros. Ezért van, hogy Beatrix udvarában csaknem kizárólag olaszokat találunk, s a magyarok inkább alárendelt szerepet játszanak. Olasz udvari emberei részint kíséretében jöttek Magyarországra, részint később kerültek az udvar-

¹⁶¹ V. ö. Csánki Dezső: *I. Mátyás udvara*. Századok. 1883. 644. — Császár M.: *A magyar művelődés a XV. sz.-ban Bonfini Rerum Ung. Decadesei alapján*. Budapest. 1902. passim. — Hóman—Szekfü: *id. m.* 407. — Várady E.: *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*. I. Roma. 1934. 97. — Horváth János: *id. m.* 158.

¹⁶² Bonfinii *Rerum Ung. Dec.* IV. L. VII. Priscorum... regum vestigia sequebatur... Ad promerendam procerum ac militum benevolentiam, sua liberalitas, clementia, popularitas et beneficentia promptum effecerat, ut a cunctis ex animo coleretur. 645.

¹⁶³ Horváth J.: *id. m.* 110.

¹⁶⁴ *Istruzione*... ajánlás.

hoz. Kísérete a nápolyi udvari életformát hozta magával, a többiek pedig igyekeztek ehhez alkalmazkodni. Sok udvari embernek nevét ismerjük: nápolyiak voltak Nardella Parmesana, Beatrix dajkája, kulcsárja, Juon Monchajo, sok titkára és bizalmas embere. Titkárai közül ránk maradt Benedictus Lopis, Messer Joh. Candido, Tomaso Maximo, Niccolò Corregio, Bern. Vidal, futárai közül a ferrarai Francesco Cattivello neve stb.; olaszok voltak felolvasói, gyóntatói, mulattatói, udvarhölgyei,¹⁶⁵ akikről tudjuk, hogy számosan jöttek vele „részben fejedelmi, részben más előkelő családokból származottak“.¹⁶⁶

Érdekes azonban, hogy az olasz udvari emberek közül a legtöbbről nevén kívül mást nem tudunk, ezeket is sokszor csak a követjelentésekből és Beatrix leveleinek ellenjegyzéseiből. Ez a tény a nápolyi udvar szellemére vall: Carafa inti az udvari embert, hogy óvakodjék a nagyravágyástól, csak annyira igyekezék érvényesülni, hogy a király kegyét megnyerje, ezt pedig egyéni hasznáért tegye (per consequere honore et bene). Beatrix udvari emberei is nem annyira nyilvános szereplésre törekedtek, mint a királyné tetszésének megnyerésével egyéni érdekeiket kielégíteni. Erre céloz az Ukászló védelmének névtelen szerzője is, aki szerint „a nápolyiak nem annyira szolgálat kedvéért, mint az adományok reményétől csalogatva jöttek az országba.“¹⁶⁷

A ránk maradt néhány adat, megerősíti ezeket a feltevéseket. Nardella Parmesana szolgálataiért birtokadományban részesült s az adománylevél kiemeli, hogy Beatrix „nevelésében minden telhető igyekezettel, szorgalommal, hűséggel és állhatatossággal közreműködött.“¹⁶⁸ Perotto Vesach, aki Beatrixszal jött az országba, és később zólyomi főispán lett, adománylevelében hű és sikeres szolgálataiért fejezi ki megelégedését a király.¹⁶⁹ Legjobban ismerjük Sanctus de Aversát, a királyné egyik titkárát, akinek ránk maradt leveleiből és Maffeo Trivillense követjelentéséből megismerhetjük Beatrix egy udvari emberét. Sanctus de Aversa

¹⁶⁵ Berzeviczy A.: *id. m.* 390 és köv. — u. ö.: *Aragoniai Beatrix életére vonatkozó okiratok* ... passim. — *Dipl. Eml.* II. 366. 417. III. 69, 77, 90, 142, 149, 161. IV. 235, 252, 257, 272. stb.

¹⁶⁶ Galeotto Marzio: *id. m.* c. III. 167.

¹⁶⁷ Qui non tam officii gratia, quam munerum spe allecti visitabant. Apologia Udis. Abel—Hegedűs: *Analecta nova* ... 457.

¹⁶⁸ Berzeviczy A.: *id. m.* 388.

¹⁶⁹ U. o. — V. ö. *Dipl. Eml.* III. 72, 92, 108.

egyik levelében életét is elmeséli Eleonóra ferrarai hercegnőnek: atyja Izabella királyné szolgálatában állott, ő pedig a nápolyi királyi kancelláriából került Beatrix szolgálatába.¹⁷⁰ A Carafa szabályai szerinti nápolyi udvari ember minden jellemző sajátosága megvan benne. A hercegnőnek „alázatosan ajánlja magát”,¹⁷¹ aláírása „a hercegnőnek szolgája és rabszolgája” (*servitore et schiavo*); hangsúlyozza odaadását és szolgálatkészségét: „haláláig a királynénak áll szolgálatára”, „mindig készségesnek találja minden parancsára.”¹⁷² Hogy szolgálatkészsége mily nagy a királyné iránt, azt a hercegnő a levél átadójától is megtudhatja. Nagy igyekezettel és hízselgessel igyekszik megnyerni a hercegnő kegyét. Jóindulata megnyerésére a hercegnő gyermekeiről így ír: Beatrix úgy várja már Ippolitot, mintha saját fia lenne, a király rajong Don Ferrandoért. Azzal is dicsekszik, hogy mennyire igyekszik megszerezni a királyné tetszését és ez sikerült is, „nem az én érdemeimért — szerénykedik — hanem a Felsőg valódi jóindulatából szolgálatom kedves neki és nagyon szeret.”¹⁷³ Különösen kiemeli, hogy minden dologban kész szolgálni őt, amit parancsol.¹⁷⁴ Ez úgy látszik nemcsak üres beszéd volt, amint élete mutatja.

Bonfini rámutat, hogy Beatrix jövetelével Mátyás udvarának egyszerű szokásai megváltoztak. A királyné megszüntette Mátyás szabadabb életmódját és rávette, hogy a királyi méltóságot, „decorum“-ot nagyobb igyekezettel őrizze meg. Mint a nápolyi udvarban, a budaiban sem járulhattak ezentúl az alattvalók engedély nélkül a király elé. Állandó ajtónállók kerültek a király ajtaja elé és megszűnt a könnyű bejárás hozzá. „Ezzel a király urral akkor beszélhet az ember, mikor lehet, nem mikor akar” — írja róla Maffeo, milanoi követ.¹⁷⁵ Az udvari élet pompája, szertartásai ettől kezdve egyre jobban kibontakoznak. Az udvari emberek érvényesülésében is mindinkább kiemelik az alázatossá-

¹⁷⁰ Berzeviczy A.: Aragoniai Beatrix életére vonatkozó okiratok... 86, 102. (Eleonóra ferrarai hercegnőhöz.)

¹⁷¹ Humilemente me recomando. *u. o.*

¹⁷² Me trovarà sempre prompto ad tucti soi comandamenti. *u. o.*

¹⁷³ Non per meriti mei, ma per vera humanità de S. M.tà che lo servitio mio li è accepto et me tene bene caro. *u. o.*

¹⁷⁴ Sono parato servirela in ogni cosa che me commanderà. *u. o.*

¹⁷⁵ Bonfini: *id. m.* D. IV. L. VII. 646. Regina vivendi modum excoluit... regem a popularitate revocavit... regiam Maiestatem ad servandum longe ambitiosius decorum redegit. — Dipl. Eml. IV. 147. Cum questo signore Re si parla, quando se puo, non quando si vole.

got, szolgálatkésztséget, titoktartást és diplomáciai ügyességet. Ez az oka, hogy Beatrix jövetele óta az olaszok Mátyás udvarában is nagyobb szerephez jutottak, bár Mátyás udvarának jellege mindvégig magyar maradt.¹⁷⁶

A magyaroknak is alkalmazkodni kellett ehhez az udvari élethez. Ennek bizonyítéka Váradi Péter bukása, mit Bonfini szerint „linguae libertas“ okozott. Már pedig ez Carafa szerint az udvari embernek egyik legnagyobb hibája. A király főleg titoktartásában nem bizott: a pápa figyelmeztetésére úgy nyilatkozott, hogy nem bocsáthatja szabadon, mert titkait félti tőle. A közvélemény Beatrixnak tulajdonította az érsek fogságát.¹⁷⁷ Angelo, ortei püspök követutasításában olvasható, hogy a püspök járjon közbe Beatrixnál is Váradért: „bár sokan mondják, hogy az érsek fogságának oka magától a királynétól származik.“¹⁷⁸ A királyné maga is ismerte ezt a véleményt és beszélt is róla a pápai követnek: „Némelyek engem vádolnak, hogy én vettem rá a királyt az érsek elfogatására. Higyje el követ úr, az érsek egyedül saját könnyelműsége és fecsegése által vonta magára a király haragját.“¹⁷⁹ Akadtak azonban a magyarok közt is többen, akik megállták helyüket Beatrix környezetében. Ilyen volt pl. Bakócz, akinek a humanizmus és az udvari élet iskolája arra szolgált, hogy képességeit még jobban kifejlessze.¹⁸⁰

A királyné igyekezett terjeszteni is az udvar szellemét. Udvarhölgyei között voltak magyar lányok és udvarában több főúri leány is nevelkedett, pl. Frangepán Beatrix. Magyar és olasz udvarhölgyei és az udvarában nevelkedett nők házasság útján tovább terjesztették az új szokásokat.¹⁸¹

Sok eredményt az országban mindazonáltal nem tudott elérni. A magyarok rossz néven vették az idegen szokások terjesztését

¹⁷⁶ Csánki D.: *id. m.* 537, 618—621. — *Dipl. Eml.* passim.

¹⁷⁷ Bonfini: *id. m.* D. IV. L. VI. 638. — L. Fraknói V.: *Váradi Péter kalocsai érsek élete.* Századok. 1883. 489 és köv.

¹⁷⁸ Licet a multis asseratur, quod praecipua causa detentionis ipsius Archiepiscopi ab ipsa Regina provenerit. Teleki J.: *Hunyadiak kora Magyarországon.* I.—XII. Pest. 1855. XII. 417. — V. ö. Apologia Udis. Ábel—Hegedűs: *Analecta nova...* 458.

¹⁷⁹ Fraknói V.: *id. m.* 510.

¹⁸⁰ Kardos T.: *Reneszánsz királyfiak neveltetése...* 19.

¹⁸¹ Frangepán Beatrixról l. Schönherr Gy.: *Hunyadi Corvin János herceg.* Budapest. 1894. 192, 226. — V. ö. Berzeviczy A.: *id. m.* 377. — Teleki J.: *id. m.* XII. 455. — U. ö.: *Aragoniai Beatrix életére vonatkozó okiratok...* 49—50.

és sok panasz hangzott el ellenük: „Mondják, hogy Mátyás kegyesebb és népszerűbb volt érkezése előtt, később azonban zárkózottabb és szigorúbb lett.“¹⁸² Bonfini is kénytelen ezt bevallani, és ő rá is mutat az elégedetlenség végső okára: az olasz-spanyol udvari életre. „A magyarok — mondja — naponkint támadták a királyi felséget, hogy a jobb célokra kivetett adót haszontalanságokra fordítja, a régi királyok egyszerű életmódjától eltér és levette a hazai és szigorú erkölcsöket, megszünteti a régi szokásokat és a latin sőt spanyol élvezetekre és elpuhult szokásokra tér át.“¹⁸³

Diomede Carafa, Beatrix nevelője, ennek a szellemnek volt a hirdetője és terjesztője szavával, példájával, valamint Mátyás udvarába eljutott munkáival. Az ő „Istruzione“-ja magyarázza meg nekünk, hogy miért alakult a magyar udvar élete Beatrix érkezése után olyanná, amilyen volt.

Mayer Erzsébet.

¹⁸² Clementiorem enim Matthiam ac magis popularem ante eius adventum fuisse praedicant, postea vero difficiliorem severioremque evasisse. *Apologia Udis. Ábel—Hegedűs: Analecta nova... 458.*

¹⁸³ Contra Ungari Politicae culturae ac deliciarum expertes... Regiam Maiestatem quotidie incursare, quod... vectigalia ad meliores usus instituta in res fuitiles vanasque erogaret, a priscorum regum parsimonia et frugalitate descisceret, patrios et severos mores exueret, aboleret antiquos ritus, et ad Latinas imo Gotalanicas delicias effeminatosque mores plane transfugeret. Bonfini: *id. m. D. IV. L. VII. 646.*

DUNÁNTÚLI MAGYAR KÓDEXEK SORSA.

b) A Czech-kódex fölfedezése.

MAGYAR BENIGNÁNAK 1513-ból való imádságos könyve részben kiegészítő része a régebbi Festetics-kódexnek. A Fest.-k.-ben hiányzik a Mária-zsolozsmának nyári része. Ezt a hiányt pótolja fráter M., de csak a vecsernye szövegét adja.¹⁰¹

A Czech-k. Magyar Benigna halála után a margitszigeti domonkos apácák kolostorába került. A kódex vándorlásának vizsgálata azt mutatja, hogy 1531-ben egy kolostorban volt a *Thewrewk-* és *Érsekújvári-kódexszel* s azután is együtt vándoroltak. A Czech-k. forrásául szolgált az 1531 táján írt *Thewrewk-kódexnek*.¹⁰² Domonkos apácák vitték magukkal Nagyszombatba. Már Döbrentei Gábor jól sejtette, hogy a Czech és Érsekújvári-kódexet ugyanazon apácák vitték magukkal.¹⁰³

A XVII. század végén a nagyszombati klarissza kolostorban gr. Balassa Mária Erzsébet Viktória apátnő használta a Czech-kódexet. Ebből végezte imádságait pénteki napokon.

A Klarissza-apácák eltörlésekor, 1782-ben az érsekújvári ferences könyvtárba jutott. Ugyanoda került még három másik nyelvemlékünk: a Domonkos-rendi *Thewrewk-* és *Érsekújvári-kódex* s a ferences eredetű *Piry-hártya*.

A három nagyobb nyelvemlék (Czech-, Érsekújvári- és *Thewrewk-kódex*) közül az első kettőt 1833-ban fedezte föl az érsekújvári könyvtárban Czech János, Győr város polgármestere, a M. Tud. Akadémia tagja. Mindjárt le is másolta a Czech-kódexet az Akadémia részére s észrevételeket írt hozzá. 1834-ben a Czech és Érsekújvári-kódex eredeti kéziratát is megküldhette az Akadémiának a Régi Magyar Nyelvemlékek sorozatában való kiadás

¹⁰¹ Gondán Felicián: *Kinizsyné Magyar Benigna imádságos könyvei*. (Békefi emlékkönyv. Bpest, 1912. 210. l.)

¹⁰² *Irodtt. Közlem.* 1930. és 1931. 69. l.

¹⁰³ *Régi Magyar Nyelvemlékek*. Buda, 1840. II. k. X. l.

céljából. A Czech-k. meg is jelent ott Czech másolata alapján az ő észrevételeivel egyetemben.¹⁰⁴

A M. Tud. Akadémia 1850-ben felhívást intézett a magyar hazafiakhoz, hogy régi magyar kéziratokat és nyomtatványokat küldjenek be az Akadémiának, vagy legalább ismertetés végett bocsássák azokat rendelkezésre.¹⁰⁵ Ehhez a mozgalomhoz fűződik az érsekújvári ferences kolostor kézíratainak megszerzése is az Akadémiai Könyvtár részére.

Piry Cirjék érsekújvári ferences tanár 1850-ben beküldte az Érsekújvárrott általa fölfedezett, *Piry-hártya* néven ismeretes kis magyar nyelvemléket.¹⁰⁶

Az Érsekújvárrott őrzött másik három magyar kódexnek megszerzését a tudós Reguly Antal közvetítette. Közbenjárásának eredményéről az Akadémia összes kisgyűlésén tett jelentést 1851. jan. 20.-án.

A jegyzőkönyv szavai: Reguly Antal lev. tag jelentette, hogy e napokban Pozsonyban egy napot töltvén, szerencsés volt az elnök úr ő exja megbízásából a Mária-tartománybeli ferencziek főnökétől kieszközölni, hogy a tisztelt provinciális úr az érsekújvári klastromi könyvtár három magyar codexét az academiának hazafiúilag felajánlja. Kettőt ezek közül a titoknok, (Toldy Ferenc) azonnal be is mutatott, t. i. 1. a Kinizsiné-féle imakönyvet 1515-ből, melyet a rend szívességéből az academia a Régi M. Nyelvemlékek II. kötetében már ki is adatott; 2. egy vegyes egyházi tartalmu folio-codexet 1530—1-ből, mellyet a titoknok szóval bővebben megismertetett. A harmadik codex, t. i. egy 1531-ki apáczaik imakönyv, legközelebb fog megküldetni. Az ülés teljes becse szerint méltányolván a tisztelt rendfőnök, P. Golessényi Pantaleo hazafiúi indulatát, kérte az elnököt, hogy a becses ajándékok megköszönése mellett, az academia valamennyi kiadásaiból (a mennyiben még vannak példányaink) egyet-egyet viszont kedveskedésül küldetne meg. Mind a három codex belső tábláján feljegyzendő az ajándékozó szerzet hazafitette; a folio-codex pedig ezentúl „*Érsekújvári codex*” néven levén őrzendő.¹⁰⁷

Golessényi Pantaleo még más nyelvemlékeket is ajándékozott az Akadémiának.¹⁰⁸ Az Akadémiai Könyvtár kézírattára M. Cod. Ivr. 59. sz. a. Golessényi Pantaleo küldeménye, XVII. sz. eredeti levelek címmel őrzi a Ferenc-rendnek egy másik adományát.

Az Akadémia nevében gr. Teleki József elnök sietett megköszönni a felajánlott kódexeket. A Golessényi Pantaleo-hoz inté-

¹⁰⁴ *Nytár* XIV. k. XLIII. l.

¹⁰⁵ *Ak. Értes.* 1851. XIV. l.

¹⁰⁶ Toldy Ferenc: *A Piry-hártya*. (U. o. 1851. XCVII. l.) Szövegközlés.

¹⁰⁷ *Ak. Értes.* 1851. CDXLVIII. l. — *M. Nyelv.* 1920. 29. l.

¹⁰⁸ Golessényi életrajzát l. Szinnyei: *Magyar írók élete*. III. k. 1267.

zett emelkedett hangú levél mélyen bevilágít az Akadémia gondolkodásvilágába, szándékaiba. Azért igyekeznek az Akadémia öszszegyűjteni a régi magyar nyelvemlékeket, hogy azok Pesten, a magyar tudományos világ központjában az egész írói karnak könnyen hozzáférhetővé váljanak tanulmányozás céljából.¹⁰⁹

Úgy látszik, a Czech és Érsekújvári-k. még 1834 óta az Akadémia használatában volt. Az 1843-ban fölfedezett és fölfedezőjéről, Ponori Thewrewk Józsefről elnevezett *Thewrewk-kódex* csak 1854-ben jutott az Akadémia könyvtárába. Golessényi Pantaleo provinciális csupán felajánlotta a kódexet; utóda, Koppan Jenő provinciális, engedte azt véglegesen át Piry Cirjék közvetítésére.¹¹⁰

Annyit megállapíthatunk, hogy a Czech-k. 1834-ben előbb használatra, majd 1851-ben tulajdonjogul került az Akadémia könyvtárába.

Az adományozásnak történetét Szily Kálmán azonos szöveggel örökítette meg a Czech, Érsekújvári és Thewrewk-k. tábláján vagy előlapján:

A Mária-tartománybeli ferencziek főnökének, Golessényi Pantaleo provinciálisnak az 1851 január 20-án tartott összes ülésen bejelentett ajándéka. (Lásd M. Akad. Értesítő 1851. évf. és Magyar Nyelv XVI. évf. 29. lap.) Bejegyeztetett 1920 márczius 17-én.

Szily Kálmán
főkönyvtárnok.

A Czech.-k. fölfedezőjéről és első ismertetőjéről kapta nevét. Toldy Ferenc használta 1851-ben először a *Czech-kódex* elnevezést.¹¹¹ Addig különféle néven emlegették a kéziratot: Magyar Benigna Imádságos Könyve (1835), Kenesy Pálné Imádságos Könyve (1838), Kinizsiné-féle imakönyv 1513-ból (1851), Magyar Benigna imakönyve (1851), Kinizsiné imádságos könyve (1890.).

Toldy Czech János fölött tartott akadémiai emlékbeszédében nagy elismeréssel méltatja a Czech-k. fölfedezőjének érdemeit:

„Neki köszönhető továbbá az érsekújvári sz.-ferencziek zárdájának könyvtárában senki által nem sejdítve lappangott két régi magyar kéziratnak 1835. dik évben föllelése s velünk eredetiökben közlése; mellyeknek egyike, az 1513-ban Kinizsi Pálné szül. Magyar Benigna számára hártára frott imakönyv,

¹⁰⁹ *Hazafiúi tett és hála.* (Új M. Múzeum. 1851. I. 404.) A levél teljes szövege.

¹¹⁰ *Nytár.* II. k. XVI. l. — *M. Nyelv.* 1920. 29. l.

¹¹¹ Toldy Ferenc *i. m.* II. k. 72. l.

melly a Tek. Akadémia végzéséből már most fölfedezője nevét viseli, általa Nyelvemlékeink második kötetében világot is látott, s most már másikkal, a különösen úgy nevezett „Érsekújvári codexsel“, a magyar régi kéziratok egyik legnagyobb s legszebbikével együtt, a hazafi lelki szerzetes atyák jóvoltából könyvtárunk különös díszét teszi.¹¹²

Volf György mondja a Czech-kódexről: „Neve kétségkívül Toldy Ferencztől ered, mert csak ő említi így (Az ó s közép-k. magy. nemz. irod. története. 3. kiad. Pest, 1862. II. köt. 86. l.); még a tulajdonos könyvtárban is csak mint Kinizsiné imádságos könyvét ismerik mind máig“. (Nytár. XIV. k. XLII. l.) Pl. Szilády Áron (1877) meg Némethy Lajos (1884) is a Czech-k. nevet használta már. Volf maga is eleinte kettős elnevezéssel élt: Kinizsiné-Magyar Benigna imádságos könyve, másképen Czech-codex; Kinizsiné-Magyar Benigna imádságos könyve, másképen Festetich-codex. (1882.)

Volf véleményével szemben maga Toldy a koronatanu, hogy az Akadémia hivatalosan nevezte el a Czech-kódexet fölfedezőjéről, bizonyára Toldynak indítványára. Tehát nemesupán Toldy említette e néven a kódexet.

A Czech-k. fölfedezéséről a Jelenkor c. hetilap adott először hirt 1834-ben. Horvát István utal erre a hiradásra.¹¹³ Czech János volt egyúttal a kódex első ismertetője. Hasonmást is adott a kódexről.¹¹⁴

Toldy Ferenc a múlt század ötvenes éveiben többször említette a kódexet; a Festetich-kódexről azonban akkor még nem volt tudomása.

A kódexnek két kiadása van. Döbrentei Gábor még 1838-ban kinyomatta a *Régi Magyar Nyelvemlékek* II. kötetében; de maga a teljes kötet csak 1840-ben jelent meg. A Tudománytár már 1834-ben ígérte a kódexnek sajtó alá adását. Balásfalvi Orosz József lapja, a *Hirnök* 1839. évi 10. száma, sürgette a RMNyE II. és III. kötetének megjelentetését. Másodszor Volf György adta ki a kódexet a *Nyelvemléktár* XIV. kötetében. Ez a kötet 1890-ben jelent meg, félszázaddal Döbrentei kiadása után.

Kinizsiné díszes kiállítású hártyakéziratai, a Czech- és Festetich-kódex, nem egyszer keltettek feltűnést könyvkiállításokon.

¹¹² Toldy Ferenc: *Czech János emlékezete*. (Ak. Értes. 1854. 547. l.)

¹¹³ *Jelenkor*. 1834. II. 723. l. — *Tud. Gyűjt.* 1835. IX. 35. l.

¹¹⁴ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. II. k. (1835.) 8. és 64. l. — *Nytár*. IX. k. XXIII. l.

c) A Peer-kódex viszonyai.

A PEER-k. eredeti kéziratát ma a Magyar Nemz. Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtára őrzi. Könyvtári jelzése: M. nyelv 12. (Régebbi jelzése: Duod. Hung. 27.) Mellette őrzik *Imakönyv és Cisiokalendárium* címmel a kódexnek különvált részét. Ennek jelzése: M. nyelv 13. (Régebben: 16. Duod. Hung.)

Révai Miklós (1750—1807) tanúsága szerint a *Csizió* már akkor kiszakadt a főkódexből, mikor az még a hírneves könyvgyűjtő, Vadasi és Jeszenicei Jankovich Miklós birtokában volt. Akkor azonban még egységes kódexként kezelték.

A Peer-k. s a Csizió kéziratának papíryanaga is egyforma. A Peer-k. papírosa is kódexeink leggyakrabban előforduló vízjegyeit tünteti föl: a horgonyt és a mérleget. Ez a két vízjegy váltakozik a kéziratban. A kisebb terjedelmű Csizió papírosának vízjegye a mérleg, szakasztott olyan rajzzal, mint a Peer-kódexben.

A Peer-k. szövegét s a Csizió imádságait Volf György adta ki 1874-ben a Nyelvemléktár II. kötetében, de a latin szövegek elhagyásával. Néhány lapnyi bevezetése ma már nem elégíti ki a várákozást.

1. A kódex egykori tulajdonosáról, Peer Jakab piarista tanárról kapta nevét. Peer előbb Nagyszombatban, majd 1781-től 1792-ig Pozsonyban az akadémián a történelem tanára volt.¹¹⁵ Nagyszombat városában halt meg 1792. augusztus 10-én.¹¹⁶ Már 1782-ben, a Klarissza-apácák kolostorainak feloszlatásakor Pozsonyban működött. Lehet, hogy ekkor szerezte meg a kódexet.

A Peer-k. elnevezésnek 1851-ben találjuk első nyomát. Régebbi elnevezései ingadozók: *Első Remete Szent Pálnak Élete* (Vita MS. S. Pauli I. Eremitae), *Sz. Elek és Remete Sz. Pál élete* néhány Imádsággal és Énekkal (Vita MS. S. Alexii) *Kézírásban lévő Imádságos Könyv* (Precum Liber M. S.), *Jankowich-codex*. Utóbbi elnevezés a kódex második ismert birtokosának, Jankovich Miklósnak emlékét őrzi. A többi elnevezés a kódexnek tartalmára utal.

A változó elnevezés zavarra is adott okot. Toldy Ferenc nagy irodalomtörténetében kétszer említi a kódexet: Jankowich-codex meg Peer-codex néven is.¹¹⁷

¹¹⁵ Peer hiányos életrajzát közli Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bpest. 1905. X. k. 695.

¹¹⁶ *Magyar Hirmondó*. Bécs, 1792. II. k. 317. l.

¹¹⁷ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története* Pest, 1851. II. k. 67, 71, XLV és LVIII. l.

Toldy kivonatos adatai: 6. „A *Jankowich-codex* tartalma: a) Sz. László, Pál, Elek és Margit életei (!) b) Egyházi énekek. A codex jelenleg Jankowich Miklós utolsó (halála után családja birtokában maradt) gyűjteményében van. Mind eddig leiratlan, sőt említetlen.“ (67. l.) — „11. A *Peer-codex* ... Akkori birtokosa Peer Jakab piarista tanár halála után Jankowiché lett; mostani hollétét nem tudom. Kiadatlan...“ (70. 71. l.) A 70. lapon pontos ismertetést ad a kódex tartalmáról.

Toldy szemelvényeket is közöl a kódexből. Az *Ének szent László királyról* szövegéhez megjegyzi: „Miután a *Peer-codex*nek mostanság holléte nem tudatik, 1826-ban belőle vett s magyar költészeti kézikönyvem I. kötetében¹¹⁸ közlött másolatomat vagyok kénytelen itt újra lenyomatni: bár az az eredetinek (minden egyébben, igen, de) nyelvjárási tekintetben nem adja hű képét.“ (XLV. l.)

Toldy 1851-ben nem jutott hozzá a kódexnek eredeti példányához és csupán a régebbi ismertetéseknek adatait használhatta fel. Ezért nem látott tisztán a dologban. Utóbb mint Döbrentei Gábor örökének, a Régi Magyar Nyelvemlékek kiadásának gondozója, átvizsgálta Jankowich Miklós hátrahagyott könyvtárának magyar nyelvemlékeit a Nemzeti Múzeumban, s 1854-ben megállapította, hogy a M. Tud. Akadémia részéről is évek óta keresett Jankowich-k. azonos a *Peer-kódex*szel.¹¹⁹

2. A kódex provenientiájára vonatkozólag, vagyis fölfedezéséről és további sorsáról, Mátray Gábor bejegyzései tájékoztatnak.

a) A kódex mai tábláján e bejegyzést olvassuk:

Jegyzet. Régibb kötése erős vastag fatáblában volt setét barna bőrrel bevonva 's rézkapcsokkal, lemezekkel ékesítve.

E kézirat legutolsó lapja,¹²⁰ melly így kezdődik: „ebraice Jesu anagore malchi“ a' régi kötetnek már ketté tört hátulsó táblája belső oldalára volt ragasztva, 's alólírtt által levétetvén, az enyészettől megmentetett

Mátray Gábor m. k.

I. ceruza jzet.

Más név alatt.

Peer-Codex.

Fol. I—X.+1—185+I—VII.; fol. 202 in 8°

b) A fol. Ib lapon, v. i. az I. levél hátsó lapján ugyancsak Mátraynak bejegyzése:

E' kézirat 1787-ben Peer Jakab piarista áldozár 's Pozsonban a' történelem tanáraé volt. Holta után Jankowich Miklós vette — meg, kinek gyűjteményéből 1852-ki Január 20-kán hozatott — át a Széchenyi — országos könyv-

¹¹⁸ Toldy—Fenyéry: *Handbuch der Ungarischen Poesie*. Pest és Bécs 1827—28. I. k.

¹¹⁹ Timár Kálmán: *Aranka- és Jankowich-kódex*. (M. Nyelv. 1934. 306. l.). — *Ak. Értes.* 1854. I. 348. l.

¹²⁰ Fol. 185.

tárba, 's itt ujonnan bekötetett, megtartatván minden lap a' régi kötésből, mellyen valamely érdekét gerjeszthető iromány volt olvasható.¹²¹

Emlékezik e' kéziratról Révay (Antiquit.) és Horvát István 1835. Tudom. Gyűjt. V. füzet 106—107. lap.

Mátray Gábor.

c) A fol. II.^a lapon címlap Mátraytól:

Szent Elek | és | Remete Szent Pál | élete | imádságokkal | és énekkel | 1508—1526.

d) A fol. II.^b lapon ceruzával szintén Mátray jegyzete:

Révay másolatát lásd a' m. n. Muzeum magyar kézíratai 462/Quart. Hung. szám alatt.

Mátray Gábor maga is kétféle címmel jelzi a kéziratos-könyvet: 1. Szent Elek és Remete Szent Pál élete. 2. Peer-Codex.

Magáról a nyelvemlékről Révai Miklós adott először hírt 1787-ben. Egyúttal szemelvényeket is közölt belőle, nevezetesen *Vásárhelyi András énekét* s a *Feddő énekét*.¹²²

Érdekes Révainak első híradása: „Különös ritkaság találtatik Tisztelendő Peer Jakab Atyának, a Kegyes Oskolák Szerzetes Rendében lévő Áldozó Papnak, s a Pozsonyi Királyi Fő Oskoláknál a Böltselkedési karban Történeteket fejtegető Tanítónak, szép régiségekből álló Könyv Gyűjteményei között. Ez egy kézzel íratott Könyv.“ (289. l.)

Részletesebben szól Révai a kódexről 1805-ben magyar nyelvi és irodalmi kézikönyvében.¹²³ Ismertetését e szavakkal végzi: „Ezen könyvvel éltem már 1786. esztendőben, mikor azt még Néhai Tiszteletes Peer Jakab, Kegyes Oskolabéli Szerzetes, a' Pozsoni Nagy Oskoláknál Történeteket fejtegető Tanító, birta volt. Ennek holta után meg szerzette azt Gyűjteményének öregbedésére Tekintetes Jankovits Miklós Úr: a' kinek barátságából másodszor is jó ideig hasznát vettem.“ (95. l.) Ugyanezt valamivel körülményesebben már 1805-ban is elmondta Révai *Antiquitates* c. művében.¹²⁴ Hozzáteszi, hogy a nyelvemléknek másolatát is megszerezte Jankovichtól: „facile mihi copia ab eo data est amplissima, et hoc iterum Codice, et aliis, tam Codicibus MSS. quam Libris rarioribus, diu in rem meam utendi.“ (26. l.)

Révai nem szól egészen világosan a másolatról. Ő maga másolta le a kódexet 1805-ban. Ez a sajátkezű másolata van meg a M. Nemz. Múzeum kéziratárában. Erről mondja Volf Gy.: „Ez annyiban fontos, hogy megtartott némely részeket, melyek az eredetiben ma már nem találhatók.“ (Nytár II. k. VII. l.) Az ere-

¹²¹ A bejegyzésnek ezt a részét Volf Gy. is közli. (Nytár II. k. VI. l.)

¹²² Révai Miklós *elegyes versei*. Pozsony, 1787.

¹²³ Révai Miklós *magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve*. Kiadta Rubinyi Mózes. Bpest, 1912. (Régi Magyar Könyvtár. XXIX. k.) — Révai Miklós: *Magyar Literatura, vagy is: A magyar Deáki Történet*. (Tud. Gyűjt. 1835. II. k.)

¹²⁴ Révai Nicolaus: *Antiquitates Literaturae Hungaricae*. Pest, 1805. I. k. 26. l.

deti kéziratban könnyen fölismerhető Révai kezének nyoma: egyes bejegyzései, lapszéli jegyzetei.

3. Révai után 1800-ban maga a Peer-kódexnek akkori tulajdonosa, Jankovich Miklós szól a kódexről. Már Jankovich tervezte a gyűjteményében lévő régi magyar nyelvemlékeknek kiadását. Pesten 1800. március 20-áról keltezett felhívást tett közzé ebben az ügyben a bécsi magyar újságnak, a Magyar Hírmondónak ápr. 1-én megjelent 26. számában.¹²⁵

A felhívás ismerteti a kiadásnak tervezetét. Négy sorozatos kiadványt akart megindítani: 1. *Régi írt Magyar Könyvek* (Codices) a XIV., századtól a XVII.-ig. — 2. *Magyar Istenes és Világi Versek és Énekek*. (XIV.—XVIII. szd.). — 3. *Magyar Országi Történetek*. (Kézírtos magyar kútfők 1504—1730.) — 4. *Acta Publica*. (Országgyűlési emlékek a XVI. szd. közepétől kezdve.)

A tervezett forrásgyűjteményből már sajtó alá rendezve készen állt a magyar nyelvemlékek kiadása. A felhívás mondja: „Mellyre nézve a' leg első ki-nyomtatásra már készen álló *Régi írt Magyar Könyveknek* summás foglalatjait, 's titulussait, előre is kívántam közleni a' Hírmondóval 's általa a' Hazával.“ (432. l.)

A kötet tartalmának vázlatából azt látjuk, hogy a Peer-k. és Csiziónak szövegegyeségeit nem a maga összefüggésében, eredeti sorrendjében akarta kiadni Jankovich, hanem századok szerint elkülönítve, más kódexek szövegével egyetemben. Nagyjában ez lett volna a kötet anyagának elrendezése:

XIV. századból: Sz. Elek élete. — Remete Sz. Pál élete. — Isteni gondolatok és Tökéletes Szerzetesség fundamentoma. (Peer-k. 1, 36., 115. l.)

XV. századból: Legenda S. Xpine (I) Virg. azaz: Sz. Christina élete. — Imádságok és kérések. (A Peer-k. imádságai: 166, 190, 222, 224, 229, 278, 279, 280, 282. l. stb.)

XVI. századból: 1500—1526-ig. Magyar Kalendárium (Csizió). — Horváth-kódex. — A Peer-k. szentmiseájtatosságai. A Csizió katekizmus-töredékei. — Különféle imádságok. (Pl. Peer-k. 357, 367. l.)

A kötet anyaga lett volna e szerint: a *Horváth-k.*, *Krisztina-legenda*, azonfelül a Peer-k. a Csizióval. V. i. három nyelvemlékünk Jankovich gyűjteményéből.

Jankovich betűhív kiadást tervezett, függelék gyanánt hozzáadva hasonmásokat az egyes másolók kézírásából. A jegyzeteket mellőzte volna; a kötet élére szánt egy bevezető tanulmányt a *Magyar nyelv történeteinek ábrázolatja* címmel.

¹²⁵ *Magyar Hirmondó*. Bécs, 1800. I. k. 430. l.

Ez volt nyelvemlékeink kiadásának legelső terve. Kár, hogy a terv nem valósulhatott meg. Nagyon józan elv irányította Jankovichot és munkatársait a terv összeállításánál.

Jankovich még évek multával sem mondott le a terv megvalósításáról. Kazinczy levelezéséből értesülünk, hogy 1812-ben és 1813-ban is foglalkoztatta még Jankovichot és Kulcsár Istvánt a régi magyar nyelvemlékek meg történeti emlékek összegyűjtésének gondolata. Ezért lett volna szüksége Kulcsárnak a *Debreceni-k.* másolatára is.¹²⁶

Révai Miklós maga is tervezte a magyar nyelvemlékek kiadását. Ezért másolta le a Peer és Horváth-kódexet s a Krisztina-legendát.¹²⁷ Egerből megszerezte 1804-ben a *Vitkovics* és a *Kazinczy-k.* másolatát, A *Debreceni-k.* másolatához azonban nem bírt hozzájutni.¹²⁸ Révai általában nagy szorgalommal kutatta fel és másolgatta a kódexeket; a *Bécsi-k.-et* pl. háromszor is lemásolta.¹²⁹

Révai két alkalommal is ismertette Jankovich kéziratgyűjteményét: először az *Antiquitates* (1805) lapjain, majd *A magyar deákság* (Pest, 1805) c. kéziratot művében. Amit Révai mond a kéziratok könyvekről, nagyon hasonlatos Jankovich felhívásának adataihoz; szinte arra következtethetünk, hogy Jankovich a tudós Révainak közreműködését is igénybe akarta venni a nyelvemlékek tervezett kiadásánál, mint ahogyan később Kulcsár Istvánt választotta munkatársául.

Révai sem bírta megvalósítani tervét. *Antiquitates* c. művének csupán I. kötetét nyomatta ki, a II. és III. kötet kéziratban maradt. Kéziratai halála után tanítványaihoz, Horvát István egyetemi tanárhoz, ennek elhúnyta után pedig a M. Nemz. Múzeum könyvtárába jutottak.

Toldy F. értesítése szerint a M. Tudós Társaság v. i. M. Tud. Akadémia működésének mindjárt az első éveiben lépéseket tett Révai hátrahagyott kéziratának kiadására; Horvát azonban nem engedte át a kéziratokat erre a célra.¹³⁰ Egy lelkes tudósunk, egy — nb — jegyű cikkíró, még 1841-ben is sürgette a kéziratok kiadását.¹³¹

¹²⁶ *Kazinczy Ferencz levelezése.* X. k. 177. és 379. l.

¹²⁷ *Nyitár.* VII. k. XLI. l.

¹²⁸ *Tud. Gyűjt.* 1836. VII. 107. l.

¹²⁹ *Horvát István Magyar irodalomtörténete.* Bpest. é. n. 68. l. (Magyar Irodalmi Ritkaságok. 28. sz.)

¹³⁰ Schedel F.: *Nyit levél, Révai kézíratait illető.* (Pesti Hírlap. 1841. II. 274. l.)

¹³¹ — nb —: *Még egy „pium desiderium“.* (U. o. 198. l.)

Előzőleg Kulcsár István is érdeklődött Révai kézíratai iránt. Az *Antiquitates* II. kötetének 1802-ből származó kézírata alapján ismertette a *Bécsi-kódexet*.¹³²

4. Révai nyomán Pápay Sámuel is szólt röviden a kódexről.¹³³ Fejér György Jankovich gyűjteményeit ismertetve szintén utal rá.¹³⁴ Mint Révainál, itt is meg lehet figyelni a gyűjtemény fokozatos fejlődését.

A tudós Horvát István még mint egyetemi hallgató, 1803-ban és 1806-ban ismételt tanulmányozta a Peer-k. eredetijét Jankovich könyvtárában.¹³⁵ Többször is hivatkozik a kódexre. 1835-ben más magyar nyelvemlékekkel egyetemben kódexünket is ismertette.¹³⁶

Jankovich meg Révai sikertelen terve után Toldy Ferenc szándékozott kiadni e nyelvemlékünket a Régi Magyar Nyelvemlékek sorozatában. E célból a M. Tud. Akadémia 1853-ban lemásoltatta a kódexet. Gyurikovics István másolata ma is megvan az Akadémia könyvtárában. Toldy, mint akadémiai titkár az 1854. jan. 9-én tartott kisgyűlésen mutatta be az elkészült másolatot.

Érdekes a jegyzőkönyv: „A titoknok, mint az 1851. évi május 10-én tartott nyelvtudományi osztályülés végzése által elhunyt Döbrentei Gábor helyett a Régi Magyar Nyelvemlékek ügyével megbízott rendes tag. jelentést tett az ez ügyben múlt év végeig folyt intézkedéseiről, miknek gyümölcseiként a következő régi magyar codexek másolatait mutatta be:

... 4. 1506—1526: *Peer-Codex*, a nemz. muzeum eredetiéből.

... Továbbá jelentette ugyanaz, hogy a fennidézett végzésben leíratásra kitűzött *Jankovich-codex*, midőn Jankovich hátrahagyott könyvtárában megsemlélné, úgy találta, hogy az ugyanaz, mely *Peer-codex* néven ismeretes, s hogy az e szerint a magyar codexek sorából mint külön codex kitörlendő”.¹³⁷

Toldynak érdeme a kódex korának pontos megállapítása. A kódex szövegét azonban Toldy sem adhatta ki. 1874-ig kellett várni, míg a kódex Volf György kiadásában megjelent.

5. Volf György a Peer-k. szövegét is a latin szövegrészek el-

¹³² Kulcsár István: *Magyar Régiségek*. (Hasznos Mulatságok. 1817. I. 129, 161 és 201 l.)

¹³³ Pápay Sámuel: *A Magyar Literatura esmérete*. Veszprém, 1808. 362. l.

¹³⁴ *Tud. Gyüjt.* 1817. II. 25. l.

¹³⁵ Horváth István *Mindennapja*. (Irodört. Közlem. 1915. 315, 317. l.)

¹³⁶ Horvát István: 1. *Az Év régi magyar szóról*. (Tud. Gyüjt. 1835. I. 83.) — 2. *Szent Elek és Remete Szent Pál Élete néhány Imádsággal és Énekekkel*. (Tud. Gyüjt. 1835. V. 102.)

¹³⁷ *Új M. Muzeum*. 1854. I. 348. l.

hagyásával tette közzé. A latinnyelvű szövegek közül csak azt vette föl, aminek magyar fordítása is megvan a kódexben.

Már Révai Miklós említi ismertetésében, hogy a *Feddő ének* után hatodfél lapon latin szöveg van a kódexben. A latin szöveg — úgymond — babonás miseájtatosságokat tartalmaz.¹³⁸ Jankovich is utal felhívásában a latin szövegegységek tartalmára (pl. Imádságok és Misék a Lelkek kiszabadítására); de nem jelzi minden esetben, hogy a kérdéses szövegek latin nyelvűek.¹³⁹

Jó magam egy alkalommal már szoltam a kódex latin szövegeiről.¹⁴⁰ Most részletesebben is ismertetem a latin szövegeket.

A kiadatlan latin szövegek zöme a 3. kéz írásában fordul elő. Legfontosabb a sorozatos misék szövege a 342—356. lapon. A latin szövegek egymásutánja:

342. lapon: *Istas missas quicunque celebrare fecerit prose aut pro suis amicis...* (50 miséből álló sorozat. Hasonló sorozat Sz. Gergely pápa vagy IV. Ince 50 miséje.¹⁴¹) 344. l. Rubrica. *Ego silvester pontifex Romanus notifico omnibus christi fidelibus Reuelacionem Domini nostri ihesu christi michi factam.* (Az ú. n. *Szilveszter-bulla*. Sz. Szilveszter pápa 15 (vagy 8) miséje.) Elejének fordítása némi eltéréssel megvan 1555-ből a *Gömöry-kódex* 10. lapján. A Gömöry-k.-nek megfelelő latin szöveget már más alkalommal közöltem.¹⁴² 345. l. Rubrica de octo missis. (Sz. Szilveszter 8. miséje.)

346. l. *Contra caducum morbum.* (Akrakadabra-szerű táblázat. E fölött kellett a nehézkórságban szenvedők gyógyulásáért a misét mondani a Tizenegyezer Szűz tiszteletére.)

347. l. *Hec sunt septem misse.* (Nagy Sz. Gergely pápa 7 miséje, 7 arany-misének is nevezték. Beleszöve néhány példa. A szöveg végén az évszám jelzése: Anno. 1. 5. 2. 6. A miseájtatosságot részletesen ismerteti Franz.¹⁴³ Párhuzamos latin szöveget is közöl.)

356. l. *Dixit Dominus Domino meo.* (A 109. zsoltár eleje. Csupán 8 sor beírva.) ... 369. l. *Credo in deum patrem omnipotentem.*

A miseájtatosságokra vonatkozó latin szöveg átment még a *Csízio* elejére is. A *Csízio* 1. lapján négy miséről van szó „ad longitudinem christi.” Ez is mutatja, hogy a Peer-kódexnek kiszakadt része tartalmilag is összefügg az anyakódexszel.

A Sz. Gergely 7 miséjéről szóló latin szövegnek folyamán példákat is olvashatunk. Két teljes és egy töredékes példa van belefoglalva az elbeszélésbe. Ezekről eddig még alig esett szó.

¹³⁸ Révai: *Antiquitates*. I. k. 25. l.

¹³⁹ *Magyar Hírmondó*. 1800. I. k. 458. l.

¹⁴⁰ Timár Kálmán: *Prémontrei kódexek*. Kalocsa, 1924. 62. l.

¹⁴¹ V. ö. Franz, Adolph: *Die Messe im deutschen Mittelalter*. Freiburg i. Br., 1902. 247. és 249. l.

¹⁴² Timár Kálmán *i. m.* 62. l.

¹⁴³ Franz *i. m.* 253—259. l.

A három példa: 1. Sz. Gergely megszabadítja édesanyjának lelkét a tisztítótűzből. Töredék Sz. Gergely legendájából. Magához a legendához irodalmi utalásokat ad Franz.¹⁴⁴ — 2. N. Károly király udvari papja a 7 misével kiszabadít egy lelket a tisztítóhelyről. Ezt a példát már Jankovich Miklós említette felhívásában: „Károly Magyar Ország Királyának egy Lélekkel való története.“ Félreérti a szöveget; nem magyar királyról van benne szó, hanem Nagy Károly császárról. — 3. Két jámbor nő megfogadta egymásnak, ha egyikük meghal, a másik elvégezteti érte Sz. Gergely 7 miséjét. Amikor az első meghalt, barátnöje teljesítette a fogadalmat. Az utolsó mise után az elhunytnek lelke oly nagy fényességgel jelent meg, hogy az életben maradt nő nagy örömeben három napig étlen-szomjan maradt. E két példára is hivatkozik Franz.¹⁴⁵

E példákkal is gyarapíthatjuk középkori példáink jegyzékét.

d) *A Peer-kódex Csíziója.*

A PEER-K. TÖRZSÉBŐL kiszakadt kis nyelvemléket a M. Nemz. Múzeum könyvtárában őrzik.

Az idők folyamán különböző néven emlegették: Cisio Kalendarium, Imakönyv és Cisiokalendarium, Peer-Codex cisiója, Peer-Codexbeli cisió, Peer-féle csízió, Peer-C. töredéke, Peer Cisiója, Csíziós és imádságos töredék, Csízió a XVI. század elejéről. Vagy röviden: Cisió, Csízió, Csíziós töredék.

A nyelvemléknek sorsáról Mátray Gábornak bejegyzései tájékoztatnak:

a) A táblán Mátray megjegyzése ceruzával írva:

Calendarium isthic existens copiatum per Nic. Révay legere est in MSS Musei Nat. Hung. Nro 462/Quart. Hung.; quod iam Nic. Jankowich separatum habuit et titulo „Cisio Kalendarium“ insignitum avulsit a MSto: „Sz. Elek és sz. Pál élete.“

Compactum 1859. mense Junio.

b) A fol. VIII^b lapon ténálval írt bejegyzés:

Jankowich Miklós II-ik gyűjteményéből vásároltatott 1852-ki Januarius 21-én, 1. fton ppben.

c) A fol. IX^a levélen címlap Mátray kezétől:

Imakönyv | és | Cisiokalendarium | a XV. százaban (!) iratott | — | Tiz Parancsolatok és | Bűnök | némely Imádságokkal | Cod. Sec. | XV.

A nyelvemlék tehát 1852-ben jutott a Múzeumba. Már Jankovich birtokában, de 1803 után kiszakadt a Peer-k.-ből. Mai kötését 1859 június havában kapta.

Volf Gy. a Nytár kiadásában nem jelzi a szöveg lapszámosságát. A szöveg pontos egymásutánja a következő:

1. lap 1—6. sor. Nota quod ad longitudinem xpi celebrantur has missas (!) Latin szöveg. 2—8. l. A Csízió szövege. 8. l. O yrgalmasságnak. 10. I. 7,

¹⁴⁴ Franz *i. m.* 255. l. 4. jz.

¹⁴⁵ Franz *i. m.* 256. és 259. l.

sor: Idwez legh uram. 10. l. Incipit Decem precepta. 12. l. Septem peccata mortalia. 12. l. 9. sor: deinde sequuntur octo beatitudines. 13. l. 8. sor: Sequuntur Jam peccata Novem aliena. 15. l. Hic sequuntur quatuor p. clamancia in celum. 16—17. l. üres. 18. l. Miserorum pia adiutrix. (Volf elhagyja az egyházi ének 2. versszakának latin szövegét: Artus meus male vexatur morbo lupi venenosi sic sauciatu cruciatur non est leuietur auxilium atque curetur. A szöveg vége a *Nádor-k.*-hez képest kissé romlott.¹⁴⁶) A 19. l. üres. 20. l. Igaz biro iesus cristus. Végződik a 24. lapon a 6. sorban. A nagy kezdőbetük kifestve. (A verses imádságnak prózai változata megvan a *Peer-k.* 266. lapján is.)

A *Peer-kódex* hat kéznek írása; a *Csízio* lapjain két kéznek írását különböztethetjük meg. Az 1. kéz írása a 18. lapig terjed, a 20—24 lap a 2. kézé. Kívánatos volna az eredeti *Peer-k.*, különösen a latin szövegek írásának összehasonlítása a *Gyöngyösi kódex* kézírásával.

A *csízio-naptárt* az irodalomban elsőnek Jankovich Miklós említette meg. Hírlapi felhívásának tartalommutatójában mondja 1800-ban: „Magyar Kalendárium, mellyben a' mindennapi Szentek nevei tsak első Syllabákkal jegyeztetnek meg.“ (452 l.) Majd 1829-ben ismételten utalt a *Csízio*ra. Egyik értekezésében¹⁴⁷ írja: „Azon Cisio név alatt értett emlékeztető szótagokat így találom Januáriu Holnapra a legrégebb és 1370—1420. esztendő közt írott Magyar kéziratomban: Kws carachyontwl Kerezth wyz. löth Pál remete mynth nagh dyz. Anth. Prysca. fabag. Vincewel. Pál fordól feneségre.“

Jankovich a szemelvényt összehasonlítja egy XVI. századi nyomtatott magyar *Csízio*val. A kor meghatározásában, mint általában a *Peer-k.* némely szövegegységei korának megállapításában, azonban téved. Jankovich közléséhez utóbb Heinrich Gusztáv fűzött kritikai megjegyzéseket.¹⁴⁸

Révai Miklós a *Peer-k.-szel* egyetemben a *Csízio*t is lemásolta. *Antiquitates* c. munkájában (I. k. 25. l.) ismerteti a naptárt is.

Horvát István a *Peer-k.* ismertetésében a *Csízio*ról is szól s lenyomatta a naptárnak januárhavi részét.¹⁴⁹

Toldy Ferenc nagy irodalomtörténeti kézikönyvében említést tesz ugyan a *Peer-k.* kalendáriumáról; magát a kéziratot azonban eredménytelenül nyomozta.

¹⁴⁶ L.: Horváth Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bpest 1921. 154. l. (Régi Magyar Költők Tára I. k.)

¹⁴⁷ *Tud. Gyüjt.* 1829. XII. 80. l.

¹⁴⁸ *Egy. Phil. Közl.* 1880. 249. l.

¹⁴⁹ *Tud. Gyüjt.* 1835. V. k. és 1835. I. 85.

Érdekes, amit utóbb más alkalommal írt Toldy: „Mindenekelőtt a soha elég hálával nem említhető Jankowich Miklósnak a kalendáriumok régiségéről a magyaroknál szóló tudományos értekezésére (Tud. Gy. 1829. XII.) hivatkozva, mint legrégebb magyar naptárt azon *Cisiót* idézhetnők, melyet e tudós gyűjtő maga birt, s melyet 1380—1420. évek közé teszen. De fájdalom, hogy ő az azt magában foglaló kéziratot közelebbről nem ismertette meg, s hogy így annak hovalettét nem tudva, biztosabban nem szólhatunk annak korához. Ellenben ide tartozik azon két csonkaneves kalendárium, melyek egyike egy 1462-ki enyedi deák codexben van, hártýára írva, másika pedig a nemz. muzeum *Peer-codexében* volt látható, midőn Révai azt használta és Antiquitásaiban megismertette, most azonban benne többé fel nem található. Hátha ezt értette Jankowich ama XIV—XV. századbeli *Cisio* alatt?“¹⁵⁰

Toldy jól sejtette, hogy Jankovich Csízioja a Peer-kódexnek különválasztott része lehet.

Volf Gy. a *Nytár* II. kötetének előszavában adta ki a Peer-k. különválasztott részének szövegét, de a csízios-naptár híjával. Megokolása szerint: „E kalendárium közlése nem oly sürgetős, azért itt csak a többi rész álljon.“ (VIII. l.) E hiányt utóbb mások pótolták.

Ma három könnyen hozzáférhető kiadása van e naptárnak: 1. Szilády Ároné: *Középkori magyar költői maradványok*. Bpest, 1877. (Régi Magyar Költők Tára. I. k.) — 2. Heinrich Gusztáv: *A magyar cisiók*.¹⁵¹ (Egy. Phil. Közl. 1880.) — 3. Horváth Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bpest, 1921. (Régi Magyar Költők Tára. I. k.)

Heinrich G. megállapította, hogy a csízios-naptárnak forrása az ú. n. Beham-féle latin *Cisio-Janus* az 1173—1208. közti időből.¹⁵² Ennek szövegét közölte is.¹⁵³

(Folytatjuk.)

Timár Kálmán.

¹⁵⁰ *Ak. Értes.* 1854. 188. l.

¹⁵¹ L. még Heinrich G.: *A Peer-Codexbeli cisióhoz*. (EPhK. 1880. 287. l.)

¹⁵² *EPhK.* 1880. 253. l.

¹⁵³ Heinrich G.: *A „Cisio-Janus“ történetéhez*. (EPhK. 1879.)

BIBLIOGRAPHIA PANNONICA.

II.

A RÓMAIKORI MAGYARORSZÁG ÉS A NÉPVÁNDORLÁS KUTATÁSÁNAK ÚJ IRODALMA.

(1934—1935. és pótlások a megelőző évekből.*)

1. Általános érdekű munkák; ásatások, leletek.

A. Alföldi: *Studi ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia* (Studi romani del mondo 2, 1933/34. [1935], 267—283).

Aquileia nostra, Bolletino dell' Associazione nazionale per Aquileia. Anno V. N. 2—Anno VI, n. 1, luglio 1934-gennaio 1935. (4°, 87 11.)

Archaeologiai Értesítő. Új folyam, 47. kötet, 1934. (4°, 212 ll.)

Archäologische Bibliographie 1933. Beilage zum Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst. 1933. Bearbeitet von P. Geissler, (Berlin, De Gruyter, év nélkül. — 4°, 288 hasáb.)

G. Brusin: *Gli scavi di Aquileia.* (4°, 255 lap, 147 képpel, egy térképpel.)

Fontos publikáció: Aquileia jelentőségét nem kell a pannonia-kutató számára felfedeznem.

Carnuntum 1885—1935. Zum 50 jährigen Bestande des Vereines Carnuntum.

E pompás kiállítású kis emlékkönyv értékes cikkeiről a szerzők neve alatt emlékezünk meg.

R. G. Collingwood—M. V. Taylor: *Roman Britain in 1933.* (Journal of Roman Studies 24, 1934, 196—221.)

Gyorsan és áttekinthetően ad a 2 szerző évről évre hirt a nagyszabású angliai kutatásról, amely nem annyira a közvetlen összefüggések miatt kívánja az említést, mint azért, hogy (kicsiségünkben is folyó) elmaradásunkon okoljunk.

Commentationes Vindobonenses (1. kötet, 1935, 128 ll.)

A bécsi ifjabb generáció új folyóirata pannoniai témákat is rendszeresen fel fog ölelni. (Lásd A. Betz neve alatt az első ily közleményt). — Sok szerencsét és hosszú életet kívánunk a szép vállalkozásnak.

* L. Pannonia I. évf. 103, 187 ll. Csillaggal megjelölve azok a pótlások, melyeket a kísérő német megjegyzésekkel együtt Saria professzor úrtól kaptam. Szívességéért e helyen is köszönetet mondok.

L. Curtius: *Republikanisches Pilasterkapitell in Rom.* — *Summanus.* — *Orest und Iphigenie in Tauris.* (Röm. Mitt. 49, 1935, 294.)

Az első két cikk a sirköveink oromzatában sokszor található hal- és kigyófarku szörnyetegek művészeti és vallástörténeti hátterét világítja meg. Pompás a Summanus kibogozása. — A Summano et Parcis istencsoportnak megfelelő Silvano et Fatis csoportról másutt. — Az Orestes-Iphigenia-cikk is belevág a pannoniai sírszimbolika témakörébe.

J. Déchelette: *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique, gallo-romaine, vol. VI: Archéologie gallo-romaine. 1. L'archéologie du sol. routes, toponymie. 2. Navigation, occupation du sol.* (2 kötet, 1935—1934. 470 és 600 l., sok rajzzal.)

Az V. kötet is a gallo-római régészetre vonatkozik: ez 1931-ben jelent meg Greniertől és a katonai emlékekkel foglalkozik első sorban.

J. Diehl, *Das Ausgrabungsrecht, seine Systembildung, gegenwärtige Gestaltung und praktische Handhabung unter besonderer Berücksichtigung Preussens und Hessens.* (diss. Frankfurt, 1934; 48 lap.)

E. Dyggve—F. Poulsen—K. Rhomaios: *Das Heroon von Kalydon.* (D. kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, Hist.—Philol. Afd., 7. Raekke, IV. 4.—4°, 145, 11., 7 táblával.)

Dyggve fejlődéstörténeti eredményei a görög heroontypusnak római és őskeresztény folytatásáról nekünk is fontosak.

Festschrift zum 70. Geburtstag von Hans Seger. (Altschlesien 5, 1934. 395 ll., 83 táblával.)

Számos közlemény érinti a magyar kutatást e szép kötetben.

Germania, Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaeologischen Institutes 19, 1935.

K. Glaser: *Das Schlusswort des Herodot.* (Commentationes Vindobonenses, I, 1935, 12—20.)

A hippokratikusok milió-elmélete, mely szerint az egyes országok lakosságának természete a klimatikus sajátságoktól függ, hat a tárgyalt helyen Herodotosra. De még jobban hatott a későbbi írókra, akik Pannoniánkról írtak. Bővebbet erről Borzsák István készülő disszertációjából fogunk megtudni, melynek e hatás kifejtése egyik fontos feladata.

In memoria lui Vasile Pârvan. (Bukarest, 1934; 8°, 326 ll.)

Ezen emlékkönyvből érdekelnek bennünket: Pârvan bibliografiája, Carcopino cikke egy görög betűvel írt latin felíatról, — De Sanctisé a Dareioshoz küldött szkiták követségének jelképes tárgyairól, stb.

Istituto di Studi Romani. Gli studi romani del mondo. Vol. II. A cura di A. Alföldi—L. Constans—F. de Ruyt—J. Dobias—F. Dworschak—M. B. Ogle—E. Panaitescu—R. Paribeni—G. Pryzchocki—E. Strong—W. Waetzoldt. (8°, 283 ll., számos képpel. — Bologna, L. Capelli, 1935.)

A nevezett intézet által 1933/1934-ben tartott előadássorozat.

Sir George Hill: *Treasure—Trove. The Law and Practice of anti-quity.* (From the Proceedings of the British Academy, vol. 19. London, Humprey Milford, 1934. 8°, 59 ll.)

Az ókorban is voltak már kiforrott jogszabályok a kincsleletek tulajdonjogát illetően; erről szól ez az értékes tanulmány.

Horváth Tibor: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye őstörténete a régészet megvilágításában, (K.-ny. a Jász-Nagykun-Szolnok vm. multja és jelene c. műből. 1935. 11 l., néhány képpel).

Horváth T.—Marosi A.: Jelentés az 1934. őszi tácfővenyepusztai ásatásról. (Székesfejérvári Szemle 1935, 35—38.).

Nevezetes későrómai ásatás.

V. Kuzsinszky: Aquincum, Ausgrabungen und Funde. (Bp. 1934. 8°, 254, II, 150 képpel és 2 tervrajzzal).

A legújabb leleteket is magába foglaló, topografiai és történeti bevezetéssel kiegészített kalauz messze felülmúlja elődeit s a kutatóknak is kitűnő szolgálatokat fog tenni.

R. Lantier, Deux documents relatifs à l'histoire de la voiture à l'époque gallo-romaine. (Bull. des Musées de France 7, 1935, 54—55.).

R. Laur—Belart: Vindonissa, Lager und vicus. (Röm.—Germ. Forschungen, hrsg. v. G. Bersu und H. Zeiss, Bd. 10, 1935, 4°, 105 ll., 39 képes tábla, 1 tervrajz és 8 szöveggéppel.)

Sok hasznos analógiát ad a pannoniai kutatáshoz ez az összefoglalás, melyet örömmel üdvözlünk.

G. Lugli: Memorie archeologiche in Italia relative alla Pannonia. (Pannonia 1, 1935, 249—259.).

Dobó Árpád, *Inscriptiones ad res Pannonicas pertinentes extra fines provinciae repertae c. értekezésének* (Diss. Pann. ser. I., nr. 1) ismerete nagyban megkönnyítette volna a tudós szerző munkáját a felírt anyag összeállításánál. Így is köszönhetünk neki néhány érdekes megjegyzést.

J. Mal: Muzejska kronika (Posebni odtis iz Glasnika muzejskega društva za Slovenijo 7—8, 1926/27, 20—30.).

Fontos új leletek a laibachi muzeumban: korai zöldzománcos agyagcsésze, stb.

(*Marosi A.*): *A tácfővenyepusztai római ház.* (Székesfejérvári Szemle, 1935, 45.).

Marosi Arnold: Kutatás Iszkaszentgyörgyön. (Székesfejérvári Szemle, 1935, 38—41.).

Hasznos tallózás.

Notiziario di scavi, scoperte e studi relativi all' impero romano. (Estratto dal. Bull. del. Museo dell'Impero romano IV, 1935, 51—121. ll.)

Őszinte hálával fogadjuk e kitűnő összeállítást. Pannonia van a leggyöngébben képviselve benne, aminek azonban nem csak a kiadó az oka, hanem magunk is. Pedig lett volna miről referálni nálunk is.

Emil Panaitescu: Momenti della civiltà romana nella Mesia. (Gli studi romani del mondo 2, 1935, 225—252, jó illusztrációkkal.)

„Pannonia“, 1. évf., 1935.

A pécsi egyetem és a Római Magyar Intézet folyóirata a Dunántúl antik életének is jelentős szerepet szánt. Az idevágó cikkek a szerzők neve alatt vannak felsorolva.

Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.

Neue Bearbeitung, begonnen von G. Wissowa, ... hrsg. von W. Kroll. Supplementband 6, Abretten(us) — Θυνοῦδρομον κολωνία (Stuttgart, Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1935.—1434 hasáb.),

Gyenge a „Jazyges“-cikk (126 s. k.); főleg volt „Ecritasirus“ és „Kritasiros“ címszó alatt megtárgyalni e tauriszkus király személyét (v. ö. még ehhez a „Gesatorix“ cikket). Érdekel még a „Laugaricio“, „Lusomana“, „miliarium“ (mérőföldkő), „Möbel“, „Mykenische Kultur“, „Sklaverei“, stb. címszó.

Ugyanaz, 16. Band, Molatzes—Nereae, Stuttgart, Metzler, 1935, (1209—2534 hasábok.)

Kern és Hopfner nagy cikke a misztériumokról, Wolf Aly „Mythos“-cikke, a „Nachrichtenwesen“, „Namenwesen“, „Napoca“, „Naristi“, „Navicularii“, „Nauportus“, „Nedao“, „Nemesis“, „Nemetes“, „Nep-tunus“ címszavak lényegesek a pannoniai kutatás szempontjából.

Provinzialmuseum Trier, Jahresbericht 1933. (Erweiterter Abdruck aus: Trierer Zeitschrift 9, 1934, 155—180 ll., 10 képes tábla és 38 szövegképpel.)

Igen sok fontos dolog van benne. A legérdekesebbek a keramikai leletek: ezüsttálakról leöntött agyagformák és tálak, lámpamodellek, sigillatátalak negatívjai, kerek lepényminták. Említendő a mieinkkel egyező email-fibulák is (19. ábra), filigrános gyűrűk (26. ábra), egy jellemző formájú vastag gyűrű, melyben azonban nem Otho, hanem Constantinus portréja van (30. ábra, trieri veretű pénz nyomán).

Revista muzeului si pinacotecei municipului Bucuresti 1, 1935, Nr. 1.

Egy dák lelet érdekel benne, melyet G. Severeanu publikál.

Bolko Frh. v. Richthofen: Zum Stand der Vor- und Frühgeschichtsforschung in den westukrainischen Landen. (Präh. Z. 25, 1934, 175—245.)

Bennünket úgy a La Tène-korról, mint a római kultúrkisugárzásról írott részek közelről érdekelnek. Kitűnő tájékoztatás.

M. I. Rostovtzeff: Dura and the Problem of Parthian art. (Reprinted from the Yale Classical Studies 5, 1935, 157—304, 85 képpel.)

Egyformán fontos a császárkori keleti hatásokhoz — Dunapentelén is vannak a palmyrai művészetnek nyomai —, valamint a szkita művészet problémáihoz.

Schriftenschau. (Sudeta 11, 1935, 30—32.)

A bennünket érdeklő cikkek — számos hazai vonatkozású praehistoriai közlemény mellett — a következők: Dax cikke római éremleletekről, melyek a Magyarországról kiáramló római pénzek további útját illusztrálják; H. Freising cikke ugyane problémakörből; Gierach cikke germánok Északmagyarországon címmel; Kristóffy J. cikke stomfai leletekről a Památky-ban; Fr. Repp jegyzete egy Nagy-lomniczon talált római pénzről; stb.

Fritz Schulz: Prinzipien des römischen Rechts. (München—Leipzig, Verlag Duncker u. Humblot, 1934. 8°, 188 ll.)

Kitűnő bevezetés a római jogi gondolkodásba és igen jó keresztmetszet a római jogalkotás rendszeréről.

E. Smoboda: Führer durch Aguntum. (Österreichisches Archäologisches Institut. Kis 8°, 22 l., 6 kép és 8 tábla. 1935.)

Az osztrák régészeti intézet rendkívül hasznos Führer-jeinek örvendetes gyarapodása e kis füzet.

D. Tudor: Antichitati din Romula. (Extras din „Archivele Olteniei“. Nr. 66—67, XII, 1935, 27. II.)

A 7. l. 4. ábráján közölt mécsnek nem kell kereszténynek lennie. — A Mithras-kultusz emléke s a téglabélyegek érdekesek.

Vjesnik hrvatskoga erheološkoga društva. n. s. 16, 1935, broj 1—2, A pannoniai kutatás egyik legfontosabb orgánumának új életre ébredését örömmel s jó kívánságokkal üdvözöljük. (A bennünket érdeklő cikkek a szerzők neve alatt említve).

Joseph Vogt: Ciceros Glaube an Rom. (8°, 101. lap. Kohlhammer, Stuttgart, 1935.)

Azok a római államférfiak, akik tartományunkat kormányozták, egy egészen határozott állameszmén építették fel programjukat s a mechanikus előírások s törvények mellett ezen általános elgondolás is erősen befolyásolta tevékenységüket. Ez a gondolatvilág erősen függ Cicerótól, akinek felfogásáról Vogt műve jól tájékoztat a bennünket érdeklő kérdésekben.

Ivan Welkov: Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1933—1934. (Extrait du Bulletin de l'Institut archéol. Bulgare 8, 1934, 447—466; 28 képpel.)

Sok érdekes lelet. A 265. ábra fátyolos nőalakja a pannoniai viseletre emlékeztet. A 270. ábra csüngődíszei a hunkori (Untersiebenbrunn) típusból valók. A 280. kép sírkövén levő fegyverfriz korai steláink díszítéseivel egyezik, stb.

2. Illyr és kelta előzmények.

C. Albizzati: Lavori di toreutica celtica dalla regione dei Cenomani Cisalpini. (Historia 7, 1935, 570—576.)

E. Beninger: Spätkeltisches Schwert aus Mihovo. (Krain). (S.—A. aus: Wiener Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Asiens, Bd. 9.) E művészettörténetileg elsőrangú fontosságú lelet antithetikus lópárját keleti (achaemenida) alapokra igyekszik visszavezetni.

Kurt Bittel: Die Kelten in Württemberg. (Römisch—Germanische Forschungen, hrsg. v. G. Bersu u. H. Zeiss, Bd. 8, 1934, 4°, 128 ll., 35 képes tábla.)

Ugy a hazai La Tène, mint a kelta-római kultúra szempontjából ismerni kell.

W. Dehn: Die Bewohner des Trevererlandes vor dem Erscheinen der Römer. (Germania 19, 1935, 295—305.)

Ugyanaz a probléma van itt tárgyalva, mint amely bennünket annyira érdekel ma Pannoniára nézve: hogy a kelta kultúra egységes takarója alatt hogyan lehet felismerni a másfajú (nálunk illyr, Dehn esetében germán) őslakosságot; hogy lehet ennek emlékeit a kelták igazi hagyatékától elválasztani.

A. Gitti: Ricerche di storia illyrica. (Historia, 9, 1935, 183—204.)

F. v. Hiller: *Thasos*. (Pauly—Wissowa, Realenc, 5A, 1934, 1310—1327.)

A római megszállás előtti korban hazánkkal erős kereskedelmi kapcsolatban volt sziget történetére is figyelnünk kell.

P. Jacobsthal: *Keltische Bronzebeschläge in Berlin*. (Prähistorische Zeitschrift 25, 1934, 62—104.)

Kiemelkedő fontosságú művészi produktumok.

P. Jacobstahl: *Einige Werke Keltischer Kunst*. (8 tábla, 17 kép. Die Antike 10, 1934, 17—45.)

Rajko Ložar: *Die Vorgeschichte Sloweniens, insbesondere Krains, im Lichte der Sammlung Mecklenburg*. (Glasnik muzejskoga društva za Slovenijo 15, 1934, 5—85 szlovén nyelven; 85—91 német kivonat.)

Bennünket különösen a császárkorra is átöröklődő délpannoniai fibulatípusok tárgyalása érint közelről.

F. Millner: *Die dorische Wanderung*. (Klio 27, 1934, 54—68.)

Mind világosabbá válik a dór mozgalom kapcsolata az illyrekével s így a hazai történet első ismert sorsdöntő mozzanatával, amely még a római időkben is érezteti hatását.

W. Schmid: *Die Fürstengräber von Klein Glein in Steiermark*, (Praeh. Zeitschrift 24, 1933, 219—282; 48 képpel.)

A hallstattkori itáliai-etruszk összeköttetéseink végett fontos leletanyag.

Dezső Simonyi: *Wann hat sich das illyrische Volkstum im westlichen Karpatenbecken ausgebildet?* (Budapest, Gebr. Scholtz'sche Verlagsbuchhandlung, 1935, 8°, 15 ll.)

F. Staehelin: *Die vorrömische Schweiz im Lichte geschichtlicher Zeugnisse und sprachlicher Tatsachen*. (S.—A. aus „Zeitschr. für Schweizerische Geschichte 15, 1934, 337—368.)

A régészeti, nyelvészeti és irodalmi forrásadatok módszertanilag mintaszerű egyesítése, amely közvetlen tanulságokat is nyújt nekünk; p. o. a kelta bevándorlás kérdése, az illyr kultúra hosszú továbbélése az Alpokban (mint nálunk a délhorvát-bosnyák területeken) stb.

A. Stroh: *Frühlatènegrab von Schwieberdingen, OA. Ludwiggsburg*. (Germania 19, 1935, 290—295.)

A zoomorph diszítőelemek a római korban való továbbélésük, ill. hatásuk miatt érdekelnek.

3. Történelmi tárgyú munkák.

F. Altheim: *Weltherrschaft und Krise. Epochen der römischen Geschichte*, Bd. 2. (Frankfurt—Main, V, Klostermann, 1935. — 8°, 334 lap.)

Pannonia meghódítását a római világpolitika kibontakozása tette szükségessé: ehhez kell minden Pannonia kutatónak ismernie a ki- való német historikus művét (, — aki mellesleg e kötet elején sem mulasztja el a magyar kutatással való kapcsolatát kiemelni). — A „Rom und die Randvölker“ c. fejezet egészen közelről is érdekel bennünket (158. kk. 11.): páratlan olvasottsággal és széles látókörrel íródott.

The Cambridge Ancient History. Volume X. The Augustan Empire 44, B. C.—A. D. 70. Edited by S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth. Cambridge, Univ. Press 1954, 4°, 1058 ll.

A Caesar halálától Vespasianusig terjedő kornak legbővebb és legmodernebb története, melynek használatát senki sem kerülheti el, aki ezen idő történetéhez, irodalmához, vagy régészetéhez hozzá akar szólni.

P. Damerau: *Kaiser Claudius II. Gothicus.* (Klio Beiheft 20. 1934.)
Az egyik pannoniai császár történetének új monográfiája.

E. Kornemann: *Kaiser Hadrian und der Donauraum im Altertum.* (Forschungen u. Fortschritte 10, 1954, 427—450.)

P. Lambrechts: *L'Empereur Lucius Verus. Essai de réhabilitation.* (L'Antiquité classique 3, 1954, 175—201.)

P. Lambrechts: *Le problème de l'Histoire Auguste.* (Antiquité classique 3, 1954, 505—516.)

A probléma új irodalmának áttekintése. De a datálás (L. ellenében is) most már végleg biztos: v. ö. Röm. Mitt. 49, 1954, 109 Anm. 1. — Azt, hogy a források kritikájának haladását is követnie kell a pannoniai kutatásnak, nem kell külön indokolnom; a Historia Augusta pedig a pannoniai császárok korszakának legbővebb forrása.

H. Mattingly: *The reign of Aemilian. A chronological note.* (Journal of Roman Studies 25, 1955, 55—558.)

A dunai császárok közül való ez az efemer uralkodó.

J. Miller: *Bericht über die Literatur zur Geschichte d. röm. Reiches in der Zeit von Diocletian bis Theodosius I. (284—395 u. Chr.) aus den Jahren 1915—1952.* (Jahresbericht über die Fortschritte der Klass. Altertumswiss. 61. Jahrgang. 1955, Band 246, 45—150.)

H. M. D. Parker: *A History of the Roman world from 158 to 557 AD.* (Methuens History of the Greek and Roman world, VII. — Nagy 8°, 402 l., 4 térképpel.)

Éppen a Hadrianustól Constantinus haláláig tartó korszak a legfontosabb az ókori Magyarország történetében. E használható kézikönyvet máshol (Journ. Rom. Studies 1956) fogom részletesen ismertetni.

Res gestae divi Augusti.... Texte établi et commenté par Jean Gagé. (Paris, en dépôt à la Soc. d'éd.; Les Belles Lettres, 1955, 8°, 212 lap, 4 képpel.)

Augustus önéletrészésének ezt az új kiadását melegen ajánlhatom kutatóink figyelmébe: a hozzá fűződő nagy irodalom rövid, de élesen és tisztán megfogalmazott expozíciója éppen úgy kívánatosá teszi használatát, mint a legújabb eredményeket is tekintetbe vevő szöveg. — Pannonia meghódításának is tanuje e páratlan dokumentum, de ki értheti meg Pannonia bekebelezését Augustus eme politikai testamentuma nélkül?

R. Syme: *J. Klose, Roms Klientel-Randstaaten am Rhein u. an der Donau.*

Fontos recenzió.

4. Katonai és polgári közigazgatás: határmenti védrendszer.

C. Blümlein, *Bericht über die Literatur zu den römischen Kriegsaltertümern in den Jahren, 1926—1935.* (Jahresber. ü. d. Fortschr. d. klass. Altertumswiss., 61. Jahrg., 1935, Bd. 248, 148—199.)

Hányan nézhetik meg aggasztóan lerongyolódott könyvtárainkban e hasznos áttekintést?

Jaques Breuer: *Le camp de la legio X. à Nimègue et celui de la II. à Batavodurum.* (L'Antiquité Classique 3, 1934, 385—392. ll., 1 tervrajzzal.)

V. Christescu: *Le trésor de monnaies de Sapata-de-jos et la date du limes romain de la Valachie.* (K.-ny, az Istros folyóiratból, 1, 1934, 73—80.)

Az oltmenti limes egy castellumában talált lelet Kr. u. 242-ben szakad meg s így fontos támpontot adhat e mozgalmas időkre.

C. Daicoviciu: *La première division de la Dacie.* (Extrait de l'Annuaire de l'Institut d'Études classiques 2, 1933/34; 71—77 ll.)

Két Buday Árpád által publikált katonai elbocsátó-okmány-töredék összetartozóságának kimutatása révén kitűnik, hogy Kr. u. 120-ban Dácia már superior és inferior részekre volt osztva.

J. Dobiáš: *I romani nel territorio della Ceccoslovacchia odierna.* (Studi romani del mondo 2, 1933/34; [1935], 61—91. ll.)

Értékes áttekintés, mely bennünket a dunabalszéli erődök kérdése s sok más felvidéki probléma révén erősen érdekel. Hasznos számunkra az új cseh irodalom áttekintése is.

Gr. Florescu: *Le camp romain de Arcidava (Vărădia),* Fouilles de 1932. (= Istros, 1, 1934, 60—72.)

A Cohors I. Vindellicorum tábora.

L. Halkin: *Ti. Plautius Aelianus, légat de Mésie sous Néron.* (L'Antiquité classique 3, 1934, 121—161.)

O. Jacob: *Le service de santé dans les armées romaines.* (L'antiquité classique 2, 1933, 313—329.)

S. Lambrino: *Observations sur la cohors milliaria Hemesenorum.* (Rev. Istorică Română 2, 1932, 262—266.)

A pentelei megszálló csapat ez.

J. A. O. Larsen: *The Position of Provincial Assemblies in the Government and society of the Late Roman Empire.* (Classical Philology 29, 1934, 209—220.)

Der obergermanisch-rätische Limes des Römerreiches. Lieferung 52. Strecke 3. Die Limesanlagen im Taunus von der Aar bis zum Köperner Tal bei der Saalburg. (4°, 183 l., 17 tábla, 3 térkép.)

Befejezés felé közeledik ez a nagyarányú vállalkozás Fabricius professzor vezetése alatt. Mi pedig várjuk az időt, hogy megkezdhessük a mi „Limeswerk“-ünket: Paulovics István és Nagy Lajos erőteljes munkája után most már bizunk is megvalósulásában.

Még (1935 márc.) Paret, Stade és Schleiermacher különnyomatait regisztrálhatjuk a württembergi s bajor határ, az odenwaldi limes s a Neckar-vonal egyes szakaszairól.

J. R. Palanque. *Essai sur la Préfecture du Prétoire du Bas-Empire.* (Paris, E. Bocard, 1935, XIV. és 144. l.)

Bennünket az IV. sz. *praefectus praetorio Illyrici*-je érdekel benne. V. ö. hozzá E. Stein, *Byzantion* 9, 1934, 327 s. kk.; W. Ennsslin, *Byz. Z.* 35, 1935, 396 s. kk. II.

J. R. Palanque: *Sur la liste des préfets du prétoire du VIe siècle* (réponse à M. E. Stein). (*Byzantion* 9, 1934, 703—713.)

Paulovics István: *A nógrádverőczi római erőd feltárása*. (*Arch. Ért.* 1934, 158—163.)

Történeti nevezetességű római támpont felfedezése: Valentinianus quad hadjáratának bázisa! — Az alaprajz is igen érdekes és Nagy Lajos budakalászi váracsáéval rokon.

A. v. Premenstein: *C. Iulius Quadratus Bassus, Klient des jüngeren Plinius und General Trajans*. (Sitz.—Ber. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Abt. Jahrgang 1934, Heft 3—78 II.)

Dácia megszervezőjének életéről szól ez a kitűnő monográfia. Mély részvétellel vesszük tudomásul szerzőjének halálát.

A. v. Premenstein: *Der Daker- und Germanensieger M. Vinicius (cos. 19. v. Chr.) und sein Enkel (cos. 30 und 45 n. Chr.)*. (*Jahreshefte d. öster. arch. Inst.* 29, 1934, 60—81.)

B. Saria: *Eine Emonenser Landmannschaft in Savaria*. (*Pannonia* 1, 1935, 171—179.)

Szép cikk a szombathelyi (ondódi) Aecorna-oltárról.

Rudolf Schultze: *Die römischen Legionslazarette in Vetera und anderen Legionslagern*. (*Bonner Jahrbücher* 159, 1934, 54—63 II.)

E. Svoboda: *Zur Occupation Noricums*. (*Klio* 28, 1935, 180—186.)

A probléma szorosan összefügg Pannonia elfoglalásával. Azonban Strabo 4, 6, 9 világos adatát megcáfolni nem sikerülhetett.

R. Syme: *Lentulus and the Origin of Moesia*. (*Journal of Roman Studies* 24, 1934, 113—137.)

A szarmata betelepítés, az augustuskori dák mozgalom és Pannonia megszállásának kérdéseire egyaránt komolyan számbaveendő.

* Syme R., *Some notes on the legions under Augustus*. (*Journ. Rom. Stud.* 1935, 14—35.)

S. 25 ff über den pannonischen Aufstand.

N. Vulić: *The Illyrian war of Octavian*. (*Journal of Roman Studies* 24, 1934, 163—167.)

5. Földrajz, topográfia, utak.

* Baš Franjo, *Historično-geografski razvoj Ptuja*. (*Historisch-geogr. Entwicklung von Ptuj*). *Časopis za Zg. in N.* 28, 1935, 85—113.

Behandelt im ersten Teil ausführlich die Topographie von Poetovio.

Gr. Florescu: *Le camp romain de Arcidava (Vărădia)*. *Fouilles de 1932*. (*Istros* 1, 1934, 60—72, 8 képpel.)

Ernst Gamilscheg: *Romania Germanica*. Sprach- und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreichs, Band 1: Zu den ältesten Berührungen zwischen Römern und Germanen. Die Franken. Die Westgoten. Mit 12 Karten. (= Grundriss d. germ. Philol. begr. v. H. Paul, 11/1. Berlin, De Gruyter 1934, 8°, 434 II.)

Igen fontos mű. Címe kissé helytelen: településtörténeti eredményei nem régészeti és történeti, hanem csakis nyelvi alapúak.

Marosi Arnold: Kisebb közlemények (többek közt: Adatok Iván-csa régészetéhez. Római telepnyomok Székesfejérvár határában. Csákerényben római alapfalakat ástak ki). (Székesfejérvári Szemle 1934, 94—96.)

Marosi Arnold: A ták-fövenypusztai ásatás. (Székesfejérvári Szemle 1934, 53—71 ll., 4 táblával és 2 szövegképpel.)

Marosi Arnold: Volt-e Székesfehérvárott római telep? (Századok 59, 1935, 266—269.)

Jó adalék Fejérmegye római helyrajzához.

A. Mayer: Ime Mursa. (Vjesnik hrv. arh. društva n. s. 16, 1935, 5—10.)

A köv. pannoniai nevek nyelvészeti analízise: Mursa, Marsonia, Bacuntius, Metubarbis, Mursella.

Paulovics István: Újabb kutatás a brigetioi (szőnyi) táborban és annak környékén. (Arch. Ért. 1934, 134—140.)

Két nagy eredmény: a Licinius-féle bronz törvénytábla hiányzó töredéke és a brigetioi fazekasnegyed felfedezése. Utóbbinak feltárásához sok reményt fűzünk.

* *B. Saria, Ljubljana pri Strabonu.* (Die Laibach bei Strabo). Glasnik Muzejskega Društva 14, 1935, 140—141.

Sucht die verderbte Stelle Strabo VII p. 314 zu erklären.

* *B. Saria, Bathinus — Bosna.* (Klio 26, 1935, 279—282.)

Ergänzende Bemerkungen zu der Klio 23, 92 ff versuchten Identifizierung von Bathinus u. Bosna.

J. Schnetz: Neue Beiträge zur Erklärung und Kritik des Textes der Ravennatischen Kosmographie. (Philologus 89, 1934, 85—101; 226—249.)

* *Serpp Alois, Von den Römerstrassen in Untersteiermark.* (Blätter für Heimatkunde, Graz 12, 1934, 47—51.)

Kurze Zusammenfassung der Römerstrassen im Gebiete von Poetovio und im südöstl. Noricum. Wenig kritisch.

* *Zupanić Niko, Značenje nekih starih geografskih i etničkih imena na balkanskom poluostrvu.* (La signification de quelques vieux noms géographiques et ethniques de la péninsule Balkanique). Etnolog 5—6, 1935, 98—112.)

Behandelt u. a. die Namen Moesia, Illyri, Pannonia.

6. Építészet, művészet, iparművészet.

A Blanchet: Statuettes de bronze, trouvées près des sources de la Seine. (Extrait des Monuments et Mémoires, publ. par l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres 54, 1934. Folio. 16 lap, 2 tábla.)

A hajóban ábrázolt remek Abundantia (vagy Felicitas!) szobrocscsáron vonásokat mutat a pannoniai kocsidíszek bronzműves-motívumával. A Latobius noricumini *navale*-je is eszünkbe jut!

D. Copen—A. Richmond. The Rudge Cup. (Archaeologia Aeliana 12, 1935, 310—342, 3 képpel s 2 táblával.)

A római emailos edényekhez.

W. Deonna: Monuments romains de Nyon. A: Mosaïque. (Au

Musée d'art et d'histoire. Études d'archéologie et d'histoire de l'art III. Genève, 1935, 142—153.)

O. Deubner: *Hellenistische Apollogestalten*. (Diss. München 1931, 8°, 77 ll., 11 képes táblával.)

A pannoniai plasztikához is hasznos a kitűnő típuskatalogus.

H. Draggendorf: *Darstellungen aus der augusteischen Geschichte auf arretinischen Kelchen*. (Germania, 19, 1935, 305—313.)

Germania és Armenia alakjai arezzoi kelyheken.

Ejnar Dyggve: *Das Mausoleum in Pécs*. (Pannonia 1, 1935, 62—77 ll., 8 képpel.)

A falstéményeiről híres cubiculum alapvető rekonstrukciója.

Erdélyi Gizella: *Aeneas menekülése. Római dombormű a székesfejérvári múzeumban*. (Arch. Ért. 1934, 49—55, képekkel.)

Gondos összeállítás. Az Aeneas-motivumnál a pannon patriotizmusra is gondolok; az ősrómai emlékezés nem zárja ki E. sepulchralis megoldását.

* Fensterbusch: *Theatron III. Das römische Theater*. (Pauly—Wissowa, Realenc. 5A, 1934, 1410—1422.)

S. Ferri: *Anticipazioni medievali nell'arte dell'impero romano*. (Tirada aparte del „Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos“ 2, 1934, — 8°, 15 l., 2 tábla.)

A dunai provinciális művészet primitív vonásait mint a középkori művészet absztrakt formáinak anticipációit fogja fel.

* Ferri, Silvio. *Motivi ornamentali nell' arte Romana del medio e basso Danubio*. (Roma 1935, 28 Seiten und 165 Abb. auf gesonderten Tafeln.)

G. Guidi: *La villa del Nilo*. (Africa Italiana 5, 1935, 1—56, 45 szöveggép s egy táblával.)

A pannoniai provinciális művészetben is szerepet játszó aegyptizáló stíluselemek ismeretéhez fontos.

Fr. Henry: *Émailleurs d'Occident*, (Extrait de la „Préhistoire“ 2, 65—146.)

Fontos a római császárkori emailmunkákhoz.

R. P. Hinks: *Recent works on roman portrait-sculpture*. (Journ. Roman Studies 25, 1935, 88—95.)

Heinz Kähler. *Die rheinischen Pfeilergrabdenkmäler*. (Bonner Jhb. 139, 1934, 145—172.)

Drexellel szemben a keleti eredetet vitatja. Szép cikk.

H. Koethe: *Silvio Ferri, Arte romana sul Danubio*. (Deutsche Lit.-Ztg. 1934, 2129—2152.)

Bírálat Ferri könyvéről. — Látjuk belőle, hogy még nekünk is sok a tennivalónk, amíg teljesen áttekinthetjük a dunai művészet problémáit!

E. Krüger: *Zwei Eber—Fibeln aus Trier*. (Trierer Zeitschrift 9, 1934, 102—105.)

A pannoniai emailos fibulákhoz.

Rajko Lozar: *Die Ornamente der römischen Steinindustrie in Noricum und Pannonien*. (Časopis za zgodovino in narodopisje 29, 1934, 99—143 szlovén szöveg, 145—147 német kivonat. — 24 jó képpel.)

A köemlékeinken látható barokk keretek új analizise. A rokonszenves és segíteni mindig kész szerző következtetéseit — sajnos — nem tehetjük magunkévá.

E. v. Mercklin, Wagenschmuck aus der römischen Kaiserzeit. (Jahrb. d. D. Arch. Inst. 48, 1933, 84—176.)

Sok pannoniai kocsi- és alkatrészletünk miatt fontos.

R. Noll: Marcus Aurelius und Faustina, Zwei Porträts aus Carnuntum. (Carnuntum 1885—1935, 9—13 ll.)

Egy kis bronzmellkép és egy szép aranygyűrű ismertetése a bécsi Kunsthistorisches Museum carnuntumi származású leletanyagából.

Paulovics István: Római kisplasztikai műhely Pannoniában. (Pannonia 1, 1935, 21—27 ll., 10 képpel.)

A brigetioi Dolichenum emlékei között a szerző által felfedezett *Romulianus artifex* művész-signatura egy kisplasztikai csoportot jelzett, melyet sikerült identifikálni.

R. Pfister: Textiles de Palmyre, découverts par le service des antiquités du Haut-Commissariat de la République Française dans la nécropole de Palmyre. (4°, 76 ll., 13 képes táblával és 21 szöveggéppel.)

Meglepő eredmények: az első kínai selyemdarabok vannak itt t. k. publikálva, melyek Syriában előkerültek s így már a Kr. u. 2. sz.-ra nézve bizonyítják a távoli kelettel való közvetlen kereskedelmet. Bennünket a hunok végett érdekelnek elsősorban e leletek, de a textil kutatás rómaikori anyagunkat is érinti.

Ch. Picard: Chronique de la sculpture étrusco-latine (1933). (Revue des Études Latines 12, 1934, 173—206.)

A hazai római szobrászatot is tekintetbe veszi e gazdag áttekintés.

Ch. Picard, Chronique de la sculpture étrusco-latine (1934). (Rev. des Études Latines 13, 1935, 157—172.)

E pompás áttekintést a pannoniai kutatónak is ismernie kell. Még pedig nemcsak azért, mert a provinciális kutatást pontosan regisztrálja.

C. Praschniker: Eine Dionysosstatuette aus Carnuntum. (Carnuntum 1885—1935, 14—18 ll.)

A pannoniai márványszobrok között a legmagasabb minőségű ez a petronelli Dionysos, amelyről P. kimutatja, hogy egy virunumi műhelyben készült.

G. Rodenwaldt, Über den Stilwandel in der antoninischen Kunst. (Abh. Ber. Akad. phil.-hist. Kl. Jhg. 1935. 5.—4°, 27 l., 10 táblával.)

A történeti reliefek utánzása a szepulchrális plasztikában nálunk is előfordul olykor; az általános stíluskritikai elemzés is fontos.

G. Rodenwaldt, Das Relief eines Sarkophages in S. Maria della Piazza zu Ancona. (Arch. Anz. 1934, 287—296.)

K. Ronczewski: Tarentiner Kapitelle. — Einige Spielarten von Pilasterkapitellen. (Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst. 49, 1934, Beibl. 10—50, képekkel.)

Fontos pannoniai disszertációs téma volna tartományunk oszlopfőinek és építészeti dekorációinak kronológiai és tipológiai osztá-

lyozása. (Wälder Gyula professzor és tanítványai szíves figyelmébe!)

A. Schober: *Zu den Statuen eines Kaiserpaares*. (Carnuntum 1885 — 1935, 19—22 ll.)

Sajnos elkerülte Sch. figyelmét, hogy a díszes ruhájú nőszoborról én is megírtam már k. b. ugyanezt 1923-ban az Orsz. Magyar Régészeti Társulat 1. évkönyvében, 39 s k. l., ahol 217—18 ll. német kivonat is van.

J. M. C. Toynbee: *The Hadrianic School. A Chapter in the History of Greek Art*. Cambridge 1934, (1°, 246 ll., 59 tábla.)

A tartományok perszonifikációi közt részletesen tárgyalja Pannoniát és Dáciát!

D. Tudor: *Date noua despre podul lui Traian de langa T.—Severin*. (Extras din „Archivele Olteniei“, Nr. 77—78, 1935, — 14 l.)

Francia kivonat is van e Traianus hidjáról szóló cikk mellett.

H. Wirth—Bernards: *Versuch einer Chronologie der Mosaiken in Boscéaz bei Orbe (Urba) mit Berücksichtigung der anstossenden Auslandsgebiete, I.* (Anz. f. Schweizerische Altertumskunde 37, 1935, 185—209, 14 képpel.)

Fr. Wirth: *Römische Malerei vom Untergange Pompejis bis ans Ende des dritten Jahrhunderts*. (Berlin, 1934, 238 lap, 56 táblával.)

7. Terra sigillata és egyéb keramika.

Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques. 1950 31. (1935).

Galliai sigillata-gyáarak nyomai érdekelnek bennünket, melyekről P. Waltz (519 s k.) szól, aki lezoux-i szignaturákat tárgyal, továbbá Chenet (509 s. kk.) ismertet argonne-i gyárból való bélyegző- és matricákat, Darche (521 s kk.) pedig Cinnamus és Albusius bagacumí edényeiről értekezik.

R. Forrer: *Die Sigillata—Fabrik des Satto bei Chémery—Faulquemont (Falkenberg) in Lothringen*. (Germania, 19, 1935, 60—61.)

E gyár eddig ismeretlen helyét megtalálták.

E. Galli: *A proposito degli „Oinophoroi“*. (Bolletino dell'Assoz. intern. d. Studi Mediterranei 5, 1934, 46—48.)

Egy győri bacchikus amphora jó analógiája.

F. Křížek: *Rímska lampa z Orosky*. (Časopis [Túróc-Szt. Márton] 25, 1933, 45—49.)

R. Lantier: *Neue Töpfereien im römischen Gallien*, (Germania, 19, 1935, 317—325.)

Sigillata-gyáarak maradványai; érdekes az átmenet a La Tène-keramikáról a sigillatara. — Örvendetes híradás az új leletekről.

A. Lepape: *Les lampes gréco-romaines*. (Les Études classiques 3, 1934, 299—304.)

* Miltner—Zurunić, Ili. Žižci u. Beogradu. (Römische Oellampen in Beograd). Starinar III. ser. VI. Bd., 1931, 88—105.)

Bringt alle Oellampen im Beograder Nationalmuseum, darunter auch aus dem südl. Pannonien.

August Oxé: Redende Sigillatastempel. (Bonner Jhb. 139, 1934, 94—104 ll.)

Igen fontos összeállítása azon bélyegeknél, amelyeken név helyett üdvözlő kifejezés, felszólítás, stb. áll.

T. Davies Pryce—E. Birley: The first roman occupation of Scotland. (Journ. Rom. St. 25, 1935, 59—80.)

Szép kiaknázása a sigillata-anyagának, melynek ismeretéhez ajánlom.

B. Saria: Positionmodelle röm. Öllampen aus Poetovio. (Germania 19, 1935, 27—32.)

C.—F. A. Schaeffer: Trouvailles de terra sigillata de Lezoux à Antiochia sur l'Oronte. (Rev. Arch. 6, ser, 5, 1935, 269—270.)

Nemcsak lezouxi, hanem graufesenquei sigillata-leletek Syriában!

(Folytatjuk.)

Alföldi András.

ESTRATTI.

GLI ORNAMENTI DI BRONZO DI UNA CASSETTA ROMANA TROVATA A SZENTENDRE.

A Szentendre (Ulcisia Castra, più tardi Castra Constantia) in una tomba romana (del sec. IV.) furono trovati dei frammenti ornamentali bronzei di una cassetta di legno. (Fig. 1.) Sulle lamine sono raffigurate delle scene cristiane, (Fig. 2. 3.) quali: Daniele nella gabbia dei leoni, Lazzaro risuscitato, la moltiplicazione dei pani. È però sorprendente che sulla lamina di quest' ultima scena si trovi anche la figura barbata di Ercole con lo scudo e l'iscrizione: INVICTO CONSTANTINO — FELICI [TRIUMPH]ANTI. In una medaglia più grande (Fig. 4.) si vede la figura imberbe di un imperatore rappresentato sotto l'aspetto di Giove, mentre sullo stesso frammento si riconosce il ritratto di Costantino. Un' altra grande medaglia (Fig. 5.) rappresenta una nave militare, il cui modello doveva essere una medaglia coniata sotto l'impero di Diocleziano a Siscia (Fig. 14.) imitante la medaglia di Commodo. (Fig. 15.) Questa scena allude probabilmente alla vittoria di Crispo, quando Costantino s'impadronì di Bisanzio. Oltre le scene cristiane, come su ogni ornamento delle cassette paleocristiane pannoniche, si riscontrano piccoli „apotropaia“ e fregi dalle linee serpeggianti con figure di bestie. (Fig. 6.)

Anche su questi ornamenti l'ambiente delle scene non è schiettamente cristiano. Costantino quale Ercole, l'imperatore in sembianza di Giove dimostrano il culto intenso degli imperatori, e gli „apotropaia“ l'influenza di superstizioni pagane sul Cristianesimo della Pannonia.

Gli ornamenti provenienti dalla Pannonia (Fig. 7., 8., 9.) sono tutti simili a quello di Szentendre, poichè su tutti si trovano divinità pagane, i numi della settimana e gli „apotropaia“. Gli ornamenti pannonici sono prodotti locali. Le loro scene sono differenti da quelle pagane orientali, come pure dalle scene cristiane occidentali. (Magonza, Colonia, Treviri, Vermand, Fig. 10., 11., 12., 15.) Questi ornamenti sono prodotti di altre officine.

In Pannonia si fabbricarono cassette adorne di rilievi fin dal terzo decennio del IV. sec. e sono prodotti della stessa officina, ma lavori di artigiani diversi che fabbricarono non solo ornamenti di cassette, ma anche foderi di pugnali ed altri lavori. (Fig. 17.)

Tutti gli ornamenti dimostrano, come in Pannonia i motivi dell' arte pagana, orientale-ellenistica, si siano mescolati con quelli dell' arte puramente cristiana di Roma. Tutti i motivi cristiani degli ornamenti fabbricati in Pannonia, come p. e. le figure degli apostoli Pietro e Paolo (Fig. 8.) hanno questa caratteristica e sono in contrasto con gli ornamenti occidentali.

L. Nagy.

LA CULTURA ITALIANA IN UNGHERIA. ROMANISMO UNGHERESE NEL MEDIOEVO.

Dopo mezzo secolo di continue scorrerie, la storia dell' Ungheria s'avviò a un corso nuovo che condusse in breve alla conversione al Cristianesimo. Il principe Géza riconoscendo che l'avvenire del paese dipendeva dalla sua conversione, lo aprì ai missionari. Si rivolse per appoggio al duca di Baviera, il quale, a sua volta, mandò S. Wolfango in Ungheria (972). Lo seguirono i sacerdoti del vescovo di Passavia e di Verden. I primi missionari italiani vennero soltanto col vescovo di Praga, S. Adalberto.

Colui che fra gli Italiani più efficacemente diffuse il Cristianesimo in Ungheria, fu San Gherardo, nato da una nobile famiglia veneziana. Desiderando studiare a Bethleem gli scritti di S. Girolamo, si mise in via per recarsi in Terra Santa. Nell' isola di S. Andrea, vicino a Pola, incontrò l'abate Rasina, il quale richiamò la sua attenzione sull' Ungheria. Il vescovo di Pécs, Boniperto, lo presentò al re Santo Stefano, a richiesta del quale rimase in Ungheria, prima (sino al 1025) alla corte reale, come maestro del principe ereditario, S. Emerico, poi (7 anni) nel convento di Bakonybél e dal 1030 come vescovo a Csanád, dove si dedicò soprattutto all' organizzazione del suo vescovado.

La diffusione del Cristianesimo fra gli Ungheresi non è merito esclusivo dei missionari italiani, perchè essi vennero in Ungheria più tardi. Ben presto però si strinsero rapporti sempre più intensi col centro del Cristianesimo. S. Stefano assicurò l'adesione dell' Ungheria alla Chiesa e alla cultura occidentale, organizzò la chiesa, chiese una corona al papa Silvestro II. e fondò ospizi di pellegrini a Roma e a Ravenna. Il re e tutti i missionari furono compenetrati dall' idea di Roma. La corona inviata dal papa è il segno simbolico della vittoria definitiva di quest' idea in Ungheria. Nella letteratura le prime tracce ne sono „Le ammonizioni“, attribuite a S. Stefano. Nelle arti questo romanismo si riscontra nello stile delle chiese (imitazione di modelli italiani), specialmente nei capitelli classicheggianti e negli ornamenti, in cui si trovano anche tracce dell' arte romana della Pannonia.

Questo romanismo si approfondisce sempre più. L'Anonimo studia a Parigi. L'origine del romanismo di Kézai si vede nelle forme dialettali venete e negli italianismi della sua cronaca. I suoi studi in Italia contribuirono pure allo sviluppo della sua stima per i racconti popolari che congiungevano i periodi dell' occupazione dell' attuale Ungheria da parte degli Unni con gli avanzi delle antiche città romane in Pannonia.

Il romanismo vivo nella letteratura e nelle arti riempì gli Ungheresi del Medioevo della coscienza del passato glorioso della Pannonia. Sentirono di essere sul suolo di una grande cultura scomparsa, ma ancor viva nelle tradizioni del paese. Questa coscienza fu confermata dai colonizzatori italiani che venivano numerosi in Ungheria, come lo dimostrano i nomi di alcuni villaggi (Olaszi, Olasztelek).

Eugenio Koltay-Kastner.

LE ORIGINI DELL' UMANESIMO UNGHERESE.

Le relazioni italo-ungheresi dei tempi di Lodovico d'Angiò prepararono la via all' Umanesimo e diffusero nuove tendenze, nuovi principi. Dopo la

morte del re svanirono poi tutte le forme medioevali di vita e fra disastrose rivoluzioni interne si formò il tipo umano del Rinascimento.

Ebbero un particolare influsso, ai tempi di Lodovico d'Angiò, le spedizioni di Napoli del 1548 e 1550 così nel campo della cultura giuridica, come nell' arte e nella letteratura. Specialmente i libri provenienti dalla biblioteca del re Roberto ebbero, trasportati in Ungheria, influenza grandissima sulla formazione spirituale della corte magiara.

D'altra parte la cancelleria ungherese fu in contatto quasi permanente con quella di Venezia, allora centro di studi umanistici, per opera del doge Andrea Dandolo e del cancelliere Benintendi de' Ravagnani, tutti e due amici del Petrarca. In conseguenza delle ambascierie dei cancellieri, segretari e notari veneti, si trasformarono nella cancelleria ungherese lo stile e la storiografia secondo il modello veneziano. Gli storiografi del re: il Minorita Anonimo e Giovanni, arcidiacono di Küküllő, imitavano il Dandolo ed il Benintendi nell' uso sistematico dei diplomi, patti e lettere.

Nello stesso tempo l'Università di Cinque-Chiese, nuovamente fondata, diffondeva la cultura giuridica italiana. I predicatori dell' Università, che in maggior numero frequentavano scuole italiane, rappresentavano la filosofia scolastica della fine del Medioevo, nella quale germogliava già qualche idea dell' Umanesimo.

Le relazioni politiche e culturali con Venezia divennero sotto il regno di Maria d'Angiò sempre più strette. In seguito a queste, Giovanni di Küküllő finì la sua opera iniziata due decenni prima. Anzi la trasformò in biografia raggruppando i fatti secondo le materie e le premesse una prefazione modellata su quella della Cronaca Minore di Andrea Dandolo. L'invenzione più originale del Küküllei è la concezione dinamica e fisica dello Stato secondo i precetti di Flavio Renato Vegezio, autore più volte citato anche dal Benintendi nella „Storia di Zara.“

Dopo il 1582 fu scritta un' altra opera „La storia della traslazione delle reliquie di San Paolo Tebano detto Primo Eremita,“ da un autore ignoto, ma appartenente, senza dubbio, alla cancelleria ungherese. L'autore segue le vicende delle reliquie fino alla traslazione da Venezia a Buda. La narrazione è piena di frasi umanistiche. Vi è inoltre un' aspirazione allo stile rettorico, solenne. La fonte principale per la storia delle reliquie fu la Cronaca Grande di Andrea Dandolo.

Anche la giovane regina proteggeva l'Umanesimo. Incaricò nel 1587 il segretario veneto, Lorenzo de Monacis, celebre umanista, di scrivere una storia universale e la tragedia del pretendente al trono ungherese, Carlo d'Angiò. Lorenzo de Monacis scrisse veramente un poema eroico in esametri, sull' irruzione di Carlo d'Angiò in Ungheria, difendendo la regina dalle calunnie allora diffuse, secondo le quali Maria e sua madre, Elisabetta, avrebbero fatto uccidere il pretendente. La figura di Lodovico d'Angiò viene glorificata nell'opera; secondo l'autore fu lui che rese civile la vita degli Ungheresi. La concezione, i pensieri, il contenuto dell' opera ebbero vasta ripercussione. Finalmente Giovanni di Thuróczi ai tempi di Mattia Corvino ridusse il poema in prosa, inserendolo nel corpo della storia ungherese da lui compilato.

Lorenzo de Monacis forniva le notizie di argomento ungherese al grande umanista, Giovanni Conversino da Ravenna, che s'interessava molto delle

cose del paese, dove suo padre era vissuto come medico del re e dove egli stesso era nato. Giovanni da Ravenna dedicò nell' opera „*Rerum memorandarum liber*“ scritta a Venezia nel 1407—08, sette capitoli ad aneddoti di argomento ungherese, finora sconosciuti, eccetto due. Alcuni decenni dopo un suo alunno padovano, Pier Paolo Vergerio, si trasferì in Ungheria, dove fondò il primo circolo umanistico. Egli fece mandare i giovani ungheresi avidi di sapere in Italia, dal suo amico e condiscipolo padovano, Guarino da Verona.

I primi bagliori dell' Umanesimo ungherese ci arrivarono, quindi da Venezia, la cui cancelleria fornì i modelli alla corte ungherese.

Tiberio Kardos.

ANGELO BRELICH: LA CONCEZIONE DEL MONDO NELLE EPIGRAFI ANTICHE.

Lo studio verrà pubblicato fra breve in lingua italiana.

LE RELAZIONI DI DIOMEDE CARAFA CON LA CORTE DI MATTIA CORVINO.

Le relazioni culturali fra l'Italia e l'Ungheria, intense fin dal tempo della dinastia di Arpad e della casa d'Angiò, divennero assai più vive dopo il matrimonio del re Mattia Corvino con Beatrice d'Aragona.

Uno degli scrittori italiani che strinsero stretti rapporti con la corte ungherese per il tramite di Beatrice, fu Diomede Carafa. Il Carafa nacque verso il 1406 a Napoli da nobile famiglia, le cui origini furono confuse con quelle dei re d'Ungheria. Fu un partigiano di Alfonso I. d'Aragona che servì fedelmente nelle sue guerre. Dopo la presa di Napoli entrò al servizio della corte reale e sotto il regno di Alfonso e di Ferrante diventò sempre più potente. Gli furono affidate cariche altissime: incarichi militari e importanti servizi civili. Ferrante lo stimò assai e gli conferì le contee di Maddaloni e di Cerreto con altri feudi.

Fu incaricato inoltre di sovrintendere all' educazione dei figli di Ferrante I., così dei principi, come delle principesse Eleonora e Beatrice. I suoi memoriali scritti ai principi ed alle principesse, come pure l'Istruzione dei Cortegiani, sono creazioni importanti della letteratura cortigiana del sec. XV.

Il Carafa ebbe stretti rapporti con Beatrice anche dopo il matrimonio di costei. Era in corrispondenza con la coppia reale. Le sue opere furono conosciute e stimate alla corte, specialmente il Memoriale a Beatrice, scritto in occasione del suo matrimonio ed i trattati sui doveri del principe e dell' ottimo cortigiano.

Il Memoriale a Beatrice tratta dei doveri della regina. Beatrice nel suo doppio ufficio di moglie e di regina aveva grandi doveri da compiere verso il marito e verso i nuovi sudditi. La concezione del Carafa sui doveri di Beatrice è simile a quella dei trattatisti del sec. XV. sui doveri delle donne. La virtù principale della regina è la soggezione a suo marito e l'adattamento ai costumi della sua nuova patria. Il trattato sui doveri del principe è un' opera importante della letteratura politica napoletana. Il Carafa è un precursore del Machiavelli. La politica della real casa d'Aragona gli fornì i modelli per la sua concezione del principe. Il Carafa richiede anzitutto per il principe il potere assoluto, poi il benessere e la ricchezza sociale che, a loro volta, contri-

buiscono ad arricchire il principe. L'Istruzione dei Cortigiani del Carafa è il primo trattato di tale genere. Con quest' opera il Carafa si presenta, come il precursore del Castiglione. Però, mentre il Castiglione cerca di rappresentare un tipo ideale, il Carafa si accontenta di descrivere il tipo del cortigiano napoletano. In un certo senso il Carafa può essere considerato anche come il precursore della letteratura cortigiana dell' età barocca.

Il Carafa era conosciuto alla corte di Mattia Corvino. Con gli altri scrittori politici conosciuti in Ungheria, anche lui influì sulla politica di Mattia Corvino da una parte, e d'altra parte, per il tramite di Beatrice, su Filippo Buonaccorsi (Callimachus Experiens), la cui concezione politica presenta una somiglianza caratteristica con le idee del Carafa. Col Memoriale a Beatrice egli cercò di dare consigli importantissimi a Beatrice, la quale però non seppe realizzare l'ideale descritto dal Carafa. L'Istruzione dei Cortigiani è importante come incunabulo dedicato a Beatrice e poco conosciuto. L'Istruzione è il primo trattato del Carafa che sia stato stampato. L'edizione fu curata e dedicata a Beatrice da Giovan Marco Cinico, celebre amanuense della corte di Napoli. D'altra parte quest' opera ebbe influenza sulla formazione spirituale della corte ungherese, e presentando il cortigiano e lo spirito della corte napoletana, rispecchia anche la vita della corte ungherese. Beatrice trasformò la corte ungherese secondo lo spirito della corte aragonese, e il trattato del Carafa ci spiega questo cambiamento.

Elisabetta Mayer.

A szerkesztésért felel: Koltay-Kastner Jenő. A kiadásért felel: Pettykó János.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSÉLT.

2 119431 562778

2-1-1-943-156277-8

MEGYEI KÖNYVTAR, SZENTENDRE

P A N N O N I A I K Ö N Y V T A R

1. Klemm Antal: Pécs és a Mecsek neve. 1955. 1.— P.
2. Paulovics István: Római kisplasztikai műhely Pannóniában. 1955. 1.— P.
3. Ejnar Dyggve: Das Mausoleum in Pécs. 1955. 1.— P.
4. Kerényi Károly: Gondolatok Dionysosról. 1955. 1.— P.
5. Kardos Tibor: Janus Pannonius bukása. 1955. 2.— P.
6. Nagy Lajos: Asztrális szimbolumok a pannóniai bennszülött lakosság síremlékein. 1955. 2.— P.
7. Szabó Pál Zoltán: Pannonföld öt polgársága. 1955. 2.— P.
8. Balduin Saria: Eine Emonenser Landmannschaft in Savaria. 1955. 2.— P.
9. Alföldi András: Bibliographia Pannonica. A római kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának új irodalma (1951—1954). 1955. 3.— P.
10. Horváth Henrik: Pannóniai-antik elemek továbbélése román épületeplasztikánkban. 1955. 2.— P.
11. Giuseppe Lugli: Memoire archeologiche in Italia relative alla Pannonia. 1955. 1.— P.
12. Horvát Adolf: A baranyai növényvilág kutatásának irodalma. 1955. 1.— P.
15. Juhos Lajos: Dunántúli kisgazdák jövedelmi helyzete. 1955. 1.— P.
14. Andreas Alföldi: Epigraphica. 1955. 1.— P.
15. Tompa Ferenc: A Dunántúl őstörténelme. 1955. 2.— P.
16. Klemm Antal: Pécs helynevei. 1955. 1.— P.
17. V. Lebzelter: Römische Schädel aus Pannonien. 1955. 1.— P.
18. Birkás Géza: A magyarság francia barátai régen és most. 1956. 2.— P.
19. Nagy Lajos: Keresztény-római ládaveretek Szentendréről. 1956. 2.— P.
20. Kardos Tibor: A magyar humanizmus kezdetei. 1956. 5.— P.
21. Brelich Angelo: Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere. 1956. 1.— P.
22. Mayer Erzsébet: Diomede Carafa. 1956. 2.— P.

DUNÁNTÚLI PÉCSI
EGYETEMI KÖNYVKIADÓ
ÉS NYOMDA RT. PÉCS.